

DÁNIEL ANNA

GEORGE SAND VILÁGA

Szakmailag ellenőrizte: Réz Pál

TARTALOM

GYERMEKKOR ÉS FIATALSÁG
GEORGE SAND BELÉP AZ IRODALOMBA
A SZÁZAD GYERMEKEI
KATARZIS ÉS PRÓFÉTÁK
MISZTICIZMUS, FANTASZTIKUM, UTÓPIA
CHOPIN
POLITIKA ÉS FORRADALOM
A VESZTETT ILLÚZIÓK KORÁBAN
EGYEZKEDÉS ÉS ELLENÁLLÁS
FLAUBERT ÉS SAND
AZ UTOLSÓ ESZTENDŐK
GEORGE SAND FOGADTATÁSA
A MAGYAR SZELLEMI ÉLETBEN
BIBLIOGRÁFIA

GYERMEKKOR ÉS FIATALSÁG

*Kétségtelen, hogy az ifjúság
a szenvedések korszaka.*

GEORGE SAND

Az ember életének nem egyetlen története van, sugallja George Sand dús szépségű regényében, a *Mauprat*-ban. És hány van magának az írónak! Az, amit nagy önéletrajzi munkájában, az *Életem története*-ben megírt, helyenként önkényesen ábrázolva az eseményeket, s úgyszólván egytől egyig kihagyva a viharos szerelmeket, amelyek Musset-n és Chopinen kívül még számos más férfihoz fűzték. Az, amelyet megrendítő őszinteségű *Bizalmas naplójába* foglalt, vagy amelyek terjedelmes levelezéséből - mostanáig tizenöt kötet jelent meg belőle -, kortársi feljegyzésekből és regényei burkolt, áttételes vallomásaiból bontakoznak ki. A kép sokrétű, bonyolult. Teljesség után sóvárgó, romantikus lázadó, szocialista irányregények szerzője, munkásköltők pártfogója és barátja, Musset és Chopin műzsája és szerelmese, a negyvennyolcas forradalom politikai írója, méltán világhírű alkotó, aki legszebb műveiben a valóság és az ábránd határán lebegő világba vezeti olvasóit, politikai üldözöttek oltalmazója, a nohant-i kastély botanizáló, bölcs és tisztelt nagyasszonya. *Azt hittem, hogy mindazt, ami lényeges, elmondtam itt magamról* - írja a fiatalkori bizalmas feljegyzéseit olvasgató idős Sand. - *De hát lehet-e a lényeget elmondani önmagunkról? Egyáltalán: vajon az ember egy bizonyos valaki-e? Már nem tudom.*

És mennyi ellentmondás munkássága értékelésében! Balzac kezdettől fogva nagyra becsülte, s az „Emberi színjáték”-hoz tőle kért előszót, Taine szerint nemzedékének egyik legjelentősebb alkotója, Nietzsche „érdektelennek” tartja, Heine azt állítja, hogy sokkal nagyobb Hugónál, Flaubert kedves mesterének nevezi, Baudelaire írogató asszonyságnak, s ez a legendásabb kifejezés, amellyel illeti, Renan szerint könyvei örök tanúi „mindannak, amire vágyódtunk, amiben hittünk, amit gondoltunk és elszenvedtünk”, Dosztojevszkij magasztalja „szellemének és tehetségének szinte páratlan frissességű erejét”, és Sand falusi tárgyú regénye, a *Jeanne* legkedvesebb olvasmányai közé tartozik, Proust kivált népi tárgyú írásait dicséri.

Milyen volt sokat vitatott egyénisége? Mi világraszóló sikereinek titka? Mit hozott saját korának? Milyen problémákat, vágyakat és sejtelmeket szóltatott meg nemzedékek hosszú sorában? Mi avult el benne, és mivel tartja hatalmában még most is olvasóit? Ezekre a kérdésekre igyekszik választ adni életének és munkásságának krónikása, remélve, hogy talán kikerekedik belőle George Sand világa.

*

Családfája elképesztő. Király, alapítványi hölgy, híres marsall, kurtizán, utcai madárárus, táncosnő, aki a karban emelgeti a lábát, egymást követték a törvénytelen leszármazottak, a „szerelemgyermek”, csupa vonzó külsejű, rendhagyó egyéniség.

Az egyik ükapa Erős Ágost szász választófejedelem, majd lengyel király, az egyik ükanya a kalandos életű félig svéd, félig német Aurora Königsmark grófnő, nagy műveltségű, verselgető dáma, nővére annak a Königsmark grófnak, akit a hannoveri választó, a későbbi I. György angol király féltékenységeiben megöletett. Aurora fivére meggyilkolásának körülményeit nyomozva kereste fel a szász fejedelmet, és pártfogását kérte. A pártfogásból viszony lett, a viszonyból egy fiú született, akit a fejedelem grófi rangra emelt, s aki Maurice de Saxe néven Franciaország marsallja XV. Lajos uralkodása alatt. Bőkezű embernek ismerték, egy francia kispolgári család felajánlotta neki két csinos lányát. A marsall az idősebbiket, a tizenhét évest

választotta, és Párizsban szép házat vett neki. A lány a húgával együtt költözött be, családnevét a nemességre utaló de Verrières-re cserélte fel. A két nővér szalonját írók, főurak, művelt pénzemberek látogatták, köztük Marmontel és d'Épinay, a Rousseau-t pártfogoló Madame d'Épinay férje. A marsall és a feltörekvő de Verrières kisasszony szerelméből egy leány született, George Sand nagyanyja, akit a családban hagyományossá váló Aurore névre kereszteltek. Nyilván biztató jövő állt volna előtte, ha a hadjáratból váratlanul hazatérő marsall kétségtelen bizonyosságot nem szerez kedvese hűtlenségéről; szakított vele, s Aurore-t az anyával együtt törölte végrendeletéből. Verrières kisasszony lánya nevében kérvénnyel fordult a trónörökös hitveséhez, a leendő XVI. Lajos anyjához, aki a marsall révén Aurore közeli rokona volt. A kérvény eredménnyel járt: Aurore, mint „Maurice de Saxe marsall úr természetes és egyetlen lánya” kegydíjat kapott, s az előkelő Saint-Cyr intézetbe került. A vallásos nevelés nem fogott rajta, de a nagy műveltségű, választékos modorú, hűvösen fegyelmezett dáma, akit az *Életem történeté*-ben ismerhetünk meg, ott formálódott ki. Könnyűvérű anyja és nagynénje mellett - nyilván finnyás büszkeségből, legalábbis Sand így látja - erényes életet folytatott. A családi szalonban ismerkedett meg mint fiatal özvegyasszony a gazdag, idős Claude Dupinnal, aki hosszú ideig tette a szépet Madame d'Épinay-nek. A pénzember bele szeretett és feleségül vette. Házasságkötésükkor a menyasszony harminc, a vőlegény hatvan-két éves. Dupin feleségét lányomnak szólította, az asszony férjét papának. Mindketten Voltaire-rajongók és kitűnő muzsikuskok. Vidéki kastélyukban egy ízben vendégül látták az akkoriban már egyre bizalmatlanabb Rousseau-t. Házasságuk felhőtlen volt. *Egy felette szabados korban és nagyon romlott környezetben makulátlan tisztaságban élt. Különös sorsa arra ítélte, hogy a házasságában ne ismerje meg a szerelmet, s ő megoldotta azt a nagy problémát, hogy nyugalomban éljen...*, írja nagyanyjáról Sand. Ez a hűvös, derűs tisztaság fiatal-ságának nyomasztó eszménye, amelyet tisztel, de a saját lénye feladása nélkül nem követhet.

Amikor Dupin röviddel az 1789-es forradalom kitörése előtt meghalt, kiderült, hogy hatalmas vagyona nagy részét már elköltötték feleségével. Özvegye a maradványokból Berryben birtokot és kastélyt vásárolt - az irodalom-, zene- és művészettörténetben gyakran emlegetett Nohant-t, ahol majd Balzac, Liszt, Chopin, Delacroix, Flaubert, Turgenyev vendégeskedik. Dupinné a teleket Párizsban töltötte, és gondosan nevelte egyetlen fiát, Maurice-t, aki zene-értő, mint valamennyi Königsmark ivadék. Maurice Dupin marsall nagyapja példáján felbuzdulva katonai pályára lépett. A családi hagyományokhoz híven neki is van „természetes” gyermeke (egy szolgától), s a család szellemében a fiút, a jövőbeli George Sand féltestvérét gondosan nevelik.

A rátarti Dupinné felháborodva tiltakozott, amikor egyetlen fia több esztendeig tartó viszony után egy utcai madárárus sok kézen megfordult lányát vette feleségül. Sophie-Victoire egy tábornok ágyát hagyta ott Dupin hadnagy kedvéért.

A házasságot özvegy Dupinné tudta nélkül kötötték meg. Az esküvő után nem egészen egy hónapra, 1804. július 1-én az újdonsült Dupinné lánycecsemőt szült, akit déd- és nagyanyja után Aurore-nak kereszteltek.

Anyám táncosnő volt, sőt táncosnőnél is kevesebb; statisztika Párizs bulvárszínházainak legutolsójában; egy gazdag férfi kiemelte ebből a lealjasodásból, hogy még mélyebb lealjasodásba taszítsa. Harmincéves volt,¹ amikor apám megismerte, és micsoda tévelygések között élt! Apám nemes szívű volt. Megértette, hogy ez a szép teremtes képes még szeretni, írja szüleiről Sand az *Életem történeté*-ben.

Özvegy Dupinné viszolygását gögje is tüzelte. Maurice marsall *természetes, de elismert* nagy műveltségű ivadéka büszkeségével Sophie-Victoire egy másfajta büszkeséget szegezett

¹ George Sand téved, vagy anyja letagadott négy évet a házasságkötéskor.

szembe: *Ízig-vérig egynek érezte magát a néppel, így hát nemesebbnek a földkerekség valamennyi patríciusánál és arisztokratájánál.*

A múlt század harmincas éveinek Párizsát a vidéki életből a főváros bohémvilágába menekülő George Sand azzal képesíti el, hogy férfiöltönyt visel: szürke nadrágot, redingote-t nyakken-dővel. Az első öltönyt négyesztendős korában húzták rá: aransujtásos egyenruhában feszített Madridban, valahányszor a pompakedvelő Murat elé vezette apja, a marsall szárnysegédje.

A szerelmes és féltékeny Sophie-Victoire, bár erősen várandós, követte férjét Spanyol-országba. Ott hozott a világra egy fiúgyermeket. Murat, akit Napóleon nápolyi királlyá emelt, olasz földre vonult trónját elfoglalni, szárnysegédje szabadságot kapott, és családotul hazautazott Nohant-ba. Viszontagságos utazás után - egy csatatéren is áthaladtak, ahol nemrég ért véget az ütközet, s a hullák még ott heverték - elcsigázva, lázas betegen érkeztek a birtok-ra. A csecsemő rövidesen meghalt. Negyven év múlva, amikor Sand az *Életem történeté*-t írja, még mindig fülébe cseng anyja sikoltozása.

A szülők azzal vívódtak, hogy a csecsemőt talán élve temették el. Besötétedés után az apa a temetőbe ment, kiásta, és lopva hazavitte a koporsót. Miután meggyőződtek róla, hogy a kisfiú halott volt, amikor eltemették, az anya bölcsőbe fektette, mintha aludna. Másnap szobájába zárkózva az illatszerrel bedörzsölt holttest mellett gubbasztott; éjjel a csecsemőt ismét berakták a koporsóba, kivitték a parkba, elásták, virágokat ültettek fölé. A koporsó csak akkor bukkan elő, amikor Sand férje átalakításokat végeztet a parkban; gyermekgyilkosságra gyanakszik, de megtalálják a kartonlapot, amelyre Dupin ezredes felírta kisfia nevét, születése és halála napját. George Sandnak volt kitől örökölnie képzeletét.

Nem sokkal a csecsemő halála után Dupint megbokrosodott lova levetette: holtan vitték Nohant-ba.

A gyász csak ideig-óráig mosta el az ellenségeskedést anyós és meny között. George Sand így jellemzi őket: *Az egyik fehér bőrű, szőke, komoly, higgadt és méltóságteljes, megnyerő nagyvilági modora védelmező jóságot áraszt; a másik jelenlétében félszeg és félénk, de mindig kész a kirohanásra, féltékeny, szenvedélyes, felfortyanó és gyöngy, gonosz is, jó is egyszerre...* Az anya, akiért kiskorában rajong, akit később mindvégig elnéző szeretettel vállal, időnként ádázul komisz. „Majd ha az anyósom meghal” - jelenti ki lányának, amikor az zárdai nevelése befejeztével Nohant-ba hívja. És hozzáteszi: „Hamarabb sor kerül rá, mint gondolnád.” Lányát ajnározta, amíg kicsi volt, a felserdült gyöttri, ha szeszélye vagy sértődöttsége úgy diktálja. „Anyád annyira műveletlen, hogy madarak módjára szereti az ivadékait... Mihelyt kinő a szárnyuk, más fára repül, s a csőrével hessegeti őket” - állapítja meg a nagyanya.

Anyám és nagyanyám egymással perlekedtek darabokra szaggatott szívemért, írja Sand. Az ellenségeskedés, amelynek ötödik évétől fogva tanúja és áldozata, a nép és az úri osztály szakadékos ellentéte is, a későbbi író elevenbe vágó emléke; döntően meghatározza világnézeti állásfoglalását, írói pályáját, politikai szereplését. Az a két lény gyűlölte egymást, akihez ő leginkább ragaszkodott. George Sand regényeiben elsősorban emiatt - a gyermek- és serdülőkorában átélt gyötrelmek miatt - kötnek szeretet kovácsolta szövetséget vagy éppenséggel szerelmi frigyet, házasságot a nép szülötteivel az úri osztály tagjai. Kétségkívül nagy hatással volt rá később az utópista szocializmus ábrándja a társadalmi osztályokat összebékítő harmóniáról, a „palota és kunyhó” lakóinak egymásra találásáról, de az elindító élmény a nagyanya és anyja ádáz viszálykodásából ered. A vérbeli romantikus George Sand műveiben az életet korrigálja, az átszenvedett valóság ellen tiltakozik, az áthidalhatatlan, keserű ellentéteket oldja fel. Idős korában írja Flaubert-nek: *Annyi bizonyos... hogy nézeteim kialakulása semmiképpen nem volt szeszély, a művész csapongása, ahogyan mondták: szükségszerű eredménye volt első fájdalomimnak, legszentebb érzelmeimnek, sőt még helyzetemnek is az életben.*

A családi meg hasonlítás a társadalmi morál igazságtalanságára is rádöbbsenti: saját legszűkebb családjában is tapasztalja, hogy másképpen ítélik meg a vagyonos, előkelő ember törvénytelen ivadékát, mint az ágrólszakadtét. A „madár árus ágról” való féltestvérét, Caroline-t nagyanyja kitiltotta házából, apai féltestvére, Hippolyte a kastélyban nevelkedik, annak a Deschartres nevű, nagy tudású különcnek irányítása alatt, aki Dupin ezredes nevelője volt, s aki Aurore-t is oktatja latin nyelvre és természettudományokra. (Zene- és irodalomtanára a nagyanyja.) A konvencionális „erkölcs”, amely ellen idővel szenvedélyesen lázadozik, amelyet semmibe vesz, már gyermekkorában felháborítja.

Anyja úgy érzi, hogy nincs joga megfosztani a jólétől. Rákanyarította nevét az iratra, amelyben lányát idősebb Dupinné gondjaira bízta; cserében tekintélyes havi járadékot kapott.

Nagyanyám sokkal türelmesebb volt, mint anyám... Mégis, jobban féltem szelídségétől, mint anyám dühkitöréseitől. ...Nagyanyám ünnepélyesen csókolt meg, mintha jó viselkedésemért akar na így megjutalmazni. Megkövetelte, hogy ne kacagjak hangosan, ne hemperegjek a szőnyegen, egyenesen tartsam magam, kesztyűt viseljek a parkban, csendben üljek, vagy egész halkán beszéljek... Temperamentumom minden megnyilvánulását szelíden, de állhatatosan letörte.

A nagyanya azon fáradozik, hogy a vadóc kislányt Nohant művelt, finom modorú örökösévé nevelje, s igyekszik elszakítani a „madár árus ágtól”. Aurore annál szenvedélyesebben ragaszkodik anyjához. A távolság szépít: anyjához kívánczik.

A nagyanya beteg. Magához hivatja unokáját. Kiderül, hogy ő is ért a drámai jelenetekhez. Aurore-t letérdelteti ágya mellé, s elbeszéli saját erényes életét, majd a Sophie-Victoire-ét. Aurore tizenhárom esztendőskorában megtudja, hogy anyja kézzel a hadsereg tisztjei közt, törvénytelen gyerekeket szült, akik közül csak egy maradt életben. *Méltánytalan volt, írja Sand nagyanyjáról. - Beszélnie kellett volna az okokról is, a nyomorról és elhagyatottságról, amelyben anyám tizennégy esztendőskorától fogva élt, a gazdag kicsapongók romlottságáról, akik leselkednek az éhezőre, hogy beszennyezzék ártatlanságát, s a közvélemény kérésselhetetlen szigoráról.*

A jelenet nem érte el célját: Aurore továbbra is rajong a távollevőért, s ráadásul a tanulást is elhanyagolja. A nagyanya úgy dönt, hogy egyelőre intézetbe adja az apácákhoz.

*

A császárság összeomlott. Aurore kiéhezett katonákat lát, akik elcsigázva vonulnak, s mint az állatok, úgy vetik rá magukat az eledelre, amelyet a határban utazó Dupinné utasítására adnak nekik. George Sand idővel majd okosan elmélkedik Napóleon nagyságáról, hibáiról, sikerének és bukásának szükségszerűségéről, de az ő szemében a háború mindig az elgyötört katonákat, a csaták áldozatait jelenti. Soha nem bízott a „sors emberében”, a diktátorban, aki hiátásának érzi - vagy hazudja -, hogy a tömeg helyett gondolkodjék és határozzon. Úgy vélekedett, hogy az a nép, amelyet csak egy bizonyos ember menthet meg, nem menekedik meg sokáig.

A szövetséges hadak Párizsba érkeztek, a nagyanyával egyik barátnője tudatja a híreket. „Azt beszélnek, Sándor cár XVI. Lajos fivérét teszi meg királyunknak, azt, aki Angliában élt, nevére nem emlékszem.” A nohant-i kastély úrnője tájékozottabb: „Nyilván, akit Monsieur-nek² neveztek. Nagyon gonosz ember. Ami Artois grófját³ illeti, ő gyűlöletes semmirekellő. No, kislányom, rokonaink trónra kerülnek, de nincs mit dicsekedni velük.”

² A király legidősebb fivérét nevezték így.

³ XVI. Lajos idősebbik öccse, Provence grófja, XVIII. Lajos néven uralkodott, a fiatalabb, Artois grófja, X. Károlyként.

A restauráció, amelynek végét Aurore huszonhat éves korában éri meg, suta társadalmi kísérlet. A szétfúzott feudalizmust teljességében visszavarázsolni nem lehet, az egymást követő két Bourbon-uralkodó legalább az ideológiáját akarta helyreállítani. A trónt elfoglaló XVIII. Lajos királyi oklevelet bocsátott ki; az okmányt uralkodása tizennyolcadik évében keltezte, a forradalmat és a császárságot semmisnek nyilvánította. A parasztok közt az a hír járta, hogy vissza fogják állítani a földesúri és papi tizedet. Az Artois vezette ultrák nyomására törvényerejű rendelet sújtotta a vallás ellenségeit, de a szélsőjobb nem elégedett meg vele, halálbüntetést követelt a szentségtörésre, hogy a bűnös „késelem nélkül feleljen vétkeiért Teremtője előtt.” A papok, kivált vidéken, vezeklésre szólítottak fel a forradalom bűneiért, és veszélyes mótelynek nyilvánították Voltaire, Diderot, Rousseau műveit.

A voltaire-iánus nagyanya mégis királypártinak mutatkozott. Talán előnyöket várt a Bourbon-rokonságtól unokája számára, s a zaklatott nagy történelmi korszakok után nyugalmat remélt az uralkodótól. Annyi bizonyos, hogy royalista álláspontja növelte a serdülő ellenszenvét a restauráció iránt.

*

Az előkelő intézetet, ahová nagyanyja 1818-ban beadta, angol apácák tartották fenn; a társalgási nyelv angol, a szokások is; a növendékek teát isznak, és sokat tartózkodnak a zárda nagy kertjében. Aurore fitogtatja zabolátlanságát: neheze esik a kicirkalmazott életmód, Nohant-ban fiúruhában lovagolt féltestvérével, együtt úsztak a kis folyóban, falusi gyerekekkel csatangolt a réten, az erdőben. Túláradó élenksége hallgatag magába süppedéssel váltakozik. Ezt a révedező szótlanságot később sokan feljegyezték róla. Nagyanyja leveleiben szorgalomra és kitartásra inti. „Óvakodj, lányom, gyöngíteni a tehetséget, amelyet a természet beléd plántált, kezdjed a nehezén, a könnyű magától megy!”

Néhány hónap múlva Aurore vallásos áhítatba merült. Szenvedélyes, nyugtalan természete fogódzót keresett, választ a zaklató kérdésekre. Nagyanyja racionalista deizmus távol esett alkatától. A marsall lánya - saját szavait idézve - „őszintén tisztelte Jézust”, aligha jobban, mint Voltaire-t. Az unokának Isten állandó jelenlétére, érzelmes-áhítatos kapcsolatra van szüksége. Párizsba érkeztek súlyos válságot élt át. Anyja, alighanem attól tartva, hogy Aurore-t végleg eltávolítja tőle a művelt zárdai környezet, ridegen, elutasítóan bánt vele. *Anyám, mért nem szeretsz, hiszen én annyira szeretlek*, írja évtizedek múlva Sand visszatekintve hajdani önmagára. De a kamasz lány hogyan érthette volna meg a sértődött, féltékeny Sophie-Victoire-t?

A misztikus Isten-élményt esztétikai élmény közvetítette. Aurore Dupin a „Szentek életé”-ben lapozgatott. Tekintete újra meg újra rátapadt a Tizian-képre: Krisztus az Olajfák hegyén. *...kerestem agóniája értelmét, az önként vállalt gyötrelmes szenvedés titkát, és felderengett bennem a sejtés valamiről, ami nagyobb és mélyebb annál, amit elmagyaráztak nekem...* Hallucinációhoz hasonló állapot vett erőt rajta: úgy érezte, hogy közvetlen kommunikáció jött létre közte és Isten között. Az eksztatikus állapot egyenes következménye, hogy apáca akar lenni.

Elgondolkodtató, hogy a gazdag örökösnő, aki, bár törvénytelen oldalágon, rokona a királyi családnak, durva munkákat ellátó szolgálónővéként szándékozott belépni a rendbe. Később is, külön, zaklatott élete folyamán lényéből eredő és tudatosan vállalt magatartás a tevékeny részvét. *Egy dada is lappang bennem* - mondogatta időskorában.

A zárdai élet ábrándjának a nagyanya vetett véget; egészsége rohamosan hanyatlott, maga mellé hívta unokáját. Aurore 1820-ban hagyta el a zárdát, a következő évben megszűnt a katolicizmus hatalma lelke felett, de megmaradt a bensőséges Isten-élmény, élete végéig útmutatója, az evangéliumi kereszténység, megmaradt a teljességre való törekvés, az érzelmek

fenntartás nélküli, szenvedélyes átélése, *szolgálat*a. Szerelem, szocializmus, hivatás, zene, közösségvállalás a szenvedőkkel, a Természet fürkészése és csodálata - George Sand élete folyamán valamennyinek misztikus bensőséggel adta át magát. *Azt kérded tőlem, vajon az-e az ember sorsa, hogy a végtelent szomjúhozza: igen, semmi kétség, ez a sorsa, mert ez az álma, a szenvedélye*, írja majd évtizedek múltán Flaubert-nek.

*

A nagyanya filozófusnyugalommal néz szembe a közelgő elmúlással, de nem titkolja: kétségbe ejti, hogy kiskorú unokája Sophie-Victoire gyámsága alá kerülhet. „Mielőbb férjhez kell adjalak, mert én elmenőfélben vagyok.” Aurore attól fél, hogy kényszeríteni fogja a házasságra - a makacskodó lányt a szülő vagy a gyám szigorú zárdába küldhette nagykorúságáig -, de a nagyanya nem erőlteti rá akarátát. Igaz, a kérők sem vonzóak. Az egyik ötvenesztendős tábornok, arcán kard ütötte sebhely, a másik negyvenesztendős özvegy báró, aki rokonánál, egy Berry-ben lakó grófnénál tudakozódik Dupin kisasszony hozománya és a rá váró örökség felől. A grófné válaszlevelében alapos felvilágosítást ad: Aurore Dupin csinos termetű, kellemes arcú barna lány, értelmes, igen művelt, zeneértő, szépen énekel, zongorázik és hárfán is játszik, ügyesen rajzol, jól táncol, lovagol, vadászik, modora kifogástalan. Majd rátér a lényegre: a kastélyon és a birtokon kívül tizennyolc-húszezer livre életjáradék vár rá. Bármely pillanatban megkaphatja.

Aurore nem szerzett tudomást a személyéről folyó üzleti tárgyalásokról, de a környékbeli hangadók elejtett megjegyzéseiből rájött, hogy gazdag örökös nő léte mégsem kívánatos feleség a tekintélyes családok fiai részére. Többszörösen törvénytelen származását, anyja még kétesnek sem mondható múltját nagyon is számon tartja a vidéki jó társaság. A bujkáló fanyalgásra gyakran gúnyos lefitymálással válaszol, de fiatalkori sértődöttsége mély, mert idővel keserű iróniával emlegeti *a vidéki öreg grófnék csaholását*.

Egyelőre nem szándékozik férjhez menni. Nadrágban és zubbonyban lóháton járja be a környéket; mulattatja, ha a távolból sihedernek nézik. Nagyanyja gazdag könyvtára rendelkezésére áll. Vergiliust, Dantét, Shakespeare-t olvassa, a felvilágosodás íróit és filozófusokat: Bacon, Leibnizet. Chateaubriand romantikus költészettel áthatolt katolicizmusa magával ragadja és kétségbe ejti, „komor belső lázadásra” készíti. Tétovázik, az önmegtagadás útját válassza-e vagy a kiteljesedés felé vezetőt. A válaszkeresés állapotában veszi kezébe Rousseau „Emil”-jét. „A szavojai vikárius hitvallása” kinyilatkoztatásként hat rá. *Akár Mozart zenéje; mindent megértettem!* Az érzelmek áradó bősége, a szívből fakadó erény, az egyszerűség felmagasztosulása, a vigasztaló természet, amelynek rendjébe kell belesimulni.

Ebben az időben kezd el írni. Erkölcsei kérdések foglalkoztatják. Az *igaz ember* címet viselő elmélkedés már jellemzi a későbbi George Sand eszmevilágát: *Az igaz ember férfi vagy nő Isten akarata szerint... Az igaz embernek nincs vagyona, háza, nincsenek szolgálói... Háza az útonjáróké, erszénye, ruhái minden szegényé...*

Érzékei még hallgatnak, az *Életem történeté*-ben legalábbis ezt írja. Vagy már akkor szenvedélyesen vonzódott volna ahhoz a Stéphane de Grandsagne nevű fiatal grófhhoz, aki ősi arisztokrata családból származott, antropológusnak készült és fejlődéstanra oktatta Nohant leendő örökösét? Aurore egy csontvázat akasztott ki a szobájában, a fiatalember azon illusztrálta fejtegetéseit. Már akkor szerelem lett volna köztük, ahogyan a korabeli mendemonda terjesztette? Adatok híján csak találgathatunk. Annyi bizonyos, hogy házasságra nem gondolhattak. A Grandsagne családnak Aurore nem kívánatos meny az anyja miatt, de a nagyanya is húzódozik az úgyszólván vagyontalan grófi familiától. Stéphane, akinek a jövőben oly jelentős, sokat vitatott és máig is tisztázatlan szerepe lesz George Sand életében, egyelőre világnézeti vitákat folytat tanítványával az ateizmusról.

Férfi ruha, csontváz a szobában, magányos vágták az erdőben, az ateista Grandsagne gróf látogatásai - a szóbeszéd megindul Berryben, és ifjabb Dupinné párizsi manzárdlakásába is eljut. Sophie-Victoire levélben fejt ki nézeteit az illedelmes magaviseletről; Aurore válasza erőlyes. Betegeskedő nagyanyját zavarnák a látogatók, ezért fogadta Grandsagne-t a saját szobájában. Nem hajlandó szobalánya kíséretében sétára indulni, *tizenhét éves vagyok, és tudok egyedül járni*.

A nagyanya már csak romja önmagának, a nap túlnyomó részét ágyban tölti. Ez a higgadt, racionalista asszony, ráadásul betegen, öregén, hogyan érthetné meg a kor új irányát, az egyéniséget gáttalanul felszabadító romantikát, hogyan az érzelmesekeket, a különcöket, a magányosokat, a lázadókat, akikért unokája rajong? De egy-egy bizalmas beszélgetés a nagyanyát és az unokát egészen közel hozta egymáshoz. Dupinné kívánságára Deschartres a leendő örökösöt bevonta a birtok ügyintézésébe.

Aurore tizenhét esztendősen korábban vesztette el nagyanyját. A haldokló ágyánál ott állt a nagyanya meghalt férjének fia, az arles-i érsek - ő is házasságon kívül született, anyja az enciklopédistákat pártfogoló d'Épinay-né és rábeszélte Dupinnét a szentségek felvételére. „Tudom, nem hiszi, hogy elkárhozik, ha nem teljesíti kívánságomat, de én hiszem; kérem, teljesítse a kedvemért.” A szabadgondolkodó nagyanya környezete iránti tapintatból és unokája iránti gondoskodásból meggyőnt, s az öreg falusi plébános ellátta a haldoklók szentségével. „Legjobb barátodat veszítéd el”, mondta Aurore-nak.

Deschartres is romantikus hajlandóságú. Aurore-t a hideg éjszakában - a nagyanya karácsonykor halt meg - a családi sírbolthoz vezette, ahová özvegy Dupinnét majd eltemetik. A sírból kiemeltette Maurice Dupin koporsóját és felnyitotta. Dupin feje levált a csontvázról, Deschartres kezébe vette, patetikus kérésére Aurore megindult csókkal illetve a koponyát.

A tizenhét esztendősen lánynak a nohant-i kastélyon és birtokon kívül háza van Párizsban, valójában kis magánpalotája, amelyet a nagyanya bérbe adott; tekintélyes évjáradékot is örökölt. Szabadsága nincs; a kiskorúval gyámja rendelkezik.

Nagyanyja végrendeletében rokonukat, Villeneuve grófot jelölte ki gyámul. A gróf meg is érkezett, hogy Aurore-t magával vigye Franciaország egyik legszebb kastélyába, a Loire menti Chenonceaux-ba. Művelt, meggyerő ember, a nagyanya megfelelőbb gyámot aligha választhatott volna. Csakhogy anyósa halálhírére Sophie-Victoire is betoppant. Kitorő szeretettel csókolgatta lányát, szenvedélyesen gyalázta a halottat, kijelentette, hogy a kiskorúnak anyja a természetes gyámja, s ő soha le nem mond erről a jogáról.

Valószínű, hogy Aurore a kitoréseket nem viselte el olyan evangéliumi türelemmel, mint ahogyan önéletrajzában állítja, de bizonyos, hogy a Loire menti kastély helyett anyja kis párizsi lakását választotta. Ha másként dönt, elismeri *a társadalmi kasztokat, a gyűlöletes társadalmi predestinációt*. Villeneuve gróf ugyanis azzal a feltétellel vállalta a gyámságot, ha Aurore szakít rossz hírű anyjával.

Sophie-Victoire hol babusgatta, hol pedig gyötörte lányát. Aurore pusztá létével ingerültséget keltett benne; a saját húsa és vére egy másféle, igényes világhoz tartozik, amelyben filozófusok, francia, angol, olasz, latin írók és költők karöltve járnak-kelnek. Ez a világ gyűlöletes volt Sophie-Victoire szemében, megaláztatások emléke kapcsolta hozzá; lánya könyveit részint elégette, részint kitépte kezéből.

Aurore eleinte azt remélte, hogy a birtokon élhet, vagy ha Párizsban kell maradnia, az angol apácák zárdájában. Csakhogy anyja magánál tartotta: be volt zárva egy szűk lakásba. A hányatott életű asszony zsarnokoskodott kiszolgáltatott lányán, és féltékenységgé keseredett, gyűlölködő szeretetével kínoztta.

Sophie-Victoire viselkedése szinte az eszelősséggel határos. A tizennyolcadik évében járó Aurore-t bele akarja kényszeríteni egy házasságba, amelytől az viszolyog; fogadkozik, hogy megtöri „alattomoságát”, kolostorba zárátja, ha nem engedelmeskedik. El is vitte egy karthauzi kolostornak beillő komor zárdába, ott megmutatták Aurore-nak a szűk cellát, ahol el kell töltenie a nagykorúságáig hiányzó éveket, ha nem tér észre. Aurore kitartott, és Sophie-Victoire letett szándékáról. Hamarosan az az ötlete támadt, hogy vidékre megy vele, férje egy hajdani bajtársához. Du Plessis nyugalmazott ezredes birtokán élt családjával.

Huszonnégy óra sem telt el, s az özvegy megelégette a vidéket. Azzal búcsúzott Aurore-tól, hogy a következő héten érte jön. *Négy vagy öt hónapig hagyott ott*, írja Sand. Elutazása előtt figyelmeztette a vendéglátókat, hogy lánya külön és kékharisnya.

A baráti kapcsolat Du Plessisékkel Párizsban sem szakadt meg. Egyik este Aurore az elegáns Tortoni kávéházban fagyaltozott velük, amikor a család ismerőse, Casimir Dudevant báró megjelent asztaluknál. A fiatalember megfelelő férjjelölt. Egyetlen utódja Dudevant bárónak, akit Napóleon emelt főrangúvá, s ő sem származik törvényes házasságból, tehát nem fanyaloghat Aurore családfájától.

Csodálatos boldogság, jegyezte fel lelkiállapotáról, amikor Casimir szerelmet vallott. Valószínű, hogy minden tekintetben tetszett neki, és bizonyos, hogy szabadulni akart anyja megalázó fennhatósága alól. Az is fellelkesítette, hogy Dudevant tőle magától kérte meg a kezét, s a kor szokásának fittyet hányva nem bízta az ügyet apjára.

A hosszú magaemésztődés után talán észre sem vette, hogy szellemileg sokkal jelentékenyebb a tunya érdeklődésű fiatalembernél. *Jószívű voltál, s az én szememben ez az egyetlen igazi érdem*, írja majd három év múlva Casimirkak a vallomásszerű hosszú levélben, amelyben feltárja megromlott házasságuk okait.

Sophie-Victoire akadékoskodott. Ez az utolsó alkalom, hogy hatalmát éreztesse. Az apa báró megnyerte tetszését, a fia kevésbé, külsejét kifogásolta: túl hosszú az orra. Rövidesen visszavonta szülői engedélyét, azzal érvelve, teljesen alaptalanul, hogy Casimir kalandor, és pincér volt egy kávéházban. Anyagi követelésekkel is előállt lánya számára, Aurore méltánytalannak és megalázónak találta őket. Végül belefáradt az ellenkezésbe; 1822 szeptemberében megtartották az esküvőt. A fiatal pár Nohant-ba költözött.

„Elhárítod öleléseimet”, panasolja a férj George Sand fiatalkori vallomás jellegű írásában. Jóval később féltestvéréhez írt levele arra vall, hogy házasesetében kínos tapasztalatokat élhetett át. Hippolyte lánya menyasszony, az íróő figyelmezteti az apát: *Legyen gondod rá, hogy vőd ne közeledjék durván lányodhoz a nászéjszakán... A férfiak nem értik meg eléggé, hogy ez a szórakozás kinszenvedés számunkra. Mondd meg hát neki: szabjon egy kissé határt vágyának, és várja meg, amíg feleségét apránként rávezeti, hogy átérezze és viszonozza. Nincs iszonyúbb egy teljesen tudatlan, szerencsétlen fiatal lány rémületénél, szenvedésénél és undoránál, akit a brutális férfi erőszakkal magáévá tesz. Úgy neveljük a lányokat, mintha szentek lennének, s aztán kiszolgáltatjuk őket, akár a kancákat.*

Csakhogy ellentmondó bizonyítékaink is vannak szép számmal: a fiatal Dudevant bárónénak férjéhez írt áradozó levelei. *Drága szerelmem, angyalom... Soha nem bírnám megszokni, hogy nélküled éljek... Istenem, csak eljönne már az a szombat, amikor visszajössz... Ágyban fekszem nélküled... Múlt éjjel fáztam, nagyon rossz volt. Zárdai barátnőjének így ír: Édes kettesben élek férjemmel, akit imádok... Az én drága Casimirom páratlanul tevékeny férfi.* Házassága első esztendejében Aurore boldog vagy legalábbis az akar lenni. Ábrándos természetét az irodalom is boldogságra ösztökéli, hiszen Rousseau „Emile”-jében a feleség és anya szerepét jelölte ki a nő legszebb hivatásaként. És hány regény szól lángoló, hű érzelmekről! De a fiatal nő ömlengésein átüt valami lappangó elégedetlenség a házassággal szemben, amely Aurore

szavaival az egyik féltől teljes lemondást kíván, nemcsak az akaratáról, hanem a nézeteiről is. Egyelőre elhiteti magával, hogy ez az állapot *a boldogság kimeríthetetlen forrása*, és ha *engedelmeskedünk a szeretett férfinak, a hitvesi szerelemnek hozunk áldozatot*.

Az önáltatás nem tart sokáig. Az 1824-ben írott levelekben Casimir még mindig drága angyal, de a levelek hangja egyre hűvösebb. Lehetséges, hogy az éjszakák nem távolítják el férjétől annyira, mint ahogyan hamarosan, egy új szerelem hatására érzi, de a nappalok annál inkább. Dudevant báró műveletlen, és semmi hajlandóságot nem mutat a hiányok pótlására. A más-állapotos Aurore Montaigne-t és Pascalt olvassa, ő vadászik és a környékbeli birtokosokkal borozgat. A feleség zongorához ül - kiváló zeneértő -, Casimir elmenekül. Olykor csípős megjegyzéseket tesz a nők regényes hajlandóságára. *Elhallgattam és bánat ébredt bennem, mert arra gondoltam, hogy a legcsekélyebb kapcsolat sem lehet hajlamaink között*. Mindketten szeretik a vidéki életet, de igyekeznek minél kevesebb időt tölteni Nohant-ban. *Féltünk tőle, valószínűleg attól, hogy négy szemközt találjuk magunkat*. Lakást béreltek Párizsban, fiuk, Maurice is ott született; gyakran időztek földbirtokos barátaiknál. A gyermek csak ideig-óráig kovácsolta össze az egymáshoz nem illő párt. Aurore tizenkilenc éves; valakihez mégiscsak tartoznia kell. Anyja ideiglenesen vidékre költözött, az előkelő hangzású Nohant-Dupin névre várja lánya leveleit, és hol szemrehányásokkal halmozza el, hol meg nyugtázza a járadékot, amelyet az rendszeresen küld neki. Dudevant nem óhajtja anyósa jelenlétét Nohant-ban, ahol a francia jog szerint ő a gazda. Aurore elszakadt anyai féltestvérétől, aki már régen férjhez ment, ritkán leveleznek, apai féltestvére, Hippolyte a közelben lakik, de ez a jóeszmű férfi egyre mélyebben süllyed az iszákosságba.

Aurore ismét igyekszik beleélni magát a családi boldogság állapotába, buzgón varrja, hímezi a gyerekholmit, aztán egy tavaszi reggelen az asztalnál zokogásban tör ki. Egy ízben kínos jelenetre kerül sor a házaspár közt. Vendégségben időznek a Du Plessis családnál, Aurore játékos kedvében homokot szór szerteszét, Casimir rászól, hogy hagyja abba, s amikor felesége válaszként megdobja egy marékka, pofon üti. A pofon inkább csak arcon legyintés, Aurore látszat szerint nem veszi túlságosan a szívére; tizenhét év múlva terhelő bizonyíték lesz válóperükben.

Az önáltatás hosszú távon kimerítő, kivált ha a valóság unos-untalan rácsfol. Az erőlködésbe, hogy férjét boldogítsa, a feleség belebetegszik. Casimir azt ajánlja, utazzanak el. *Isten veled, Nohant!, talán sose látlak többé!*, búcsúzik Aurore a parktól és a kastélytól. A ránehezülő mélabús életcsömörhöz, amelyet Chateaubriand „a század betegsége” néven hozott divatba, Deschartres halála is hozzájárult. A külön „nagy ember”, ahogyan Sand az *Életem történeté*-ben nevezi, a birtok kezelését átadta Dudevantnak, és Párizsban öngyilkos lett. „Végre-valahára nincs az élők közt”, írta lányának Sophie-Victoire. Deschartres annak idején, amikor ő Dupin szeretője volt, megsértette. Aurore-t a gyűlölködés élete végéig döbbent, értetlen kétségbeeséssel töltötte el. Testileg-lelkileg megviselt állapotban indult férjével a Pireneusokba. A hegyvidéken Casimir naphosszat vadászott, Aurore egy testvérlélekről ábrándozott, s az hamarosan jelentkezett is a huszonhat éves, művelt, jó külsejű Aurélien de Sèze személyében. Mindketten versrajongók, és mesterükként tisztelik Rousseau-t.

A kibontakozó szerelem részletei Aurore-nak a férjéhez intézett hosszú levélbe foglalt vallomásából ismeretesek, amelyet több mint fél század múlva Aurore Dudevant és Aurélien de Sèze regénye címmel adott közre némi változtatással George Sand unokája, Aurore Loth-Sand. A tengerszemen csónakázva Aurélien keresztnévük három megegyező betűjét véste a csónak oldalába. Aurore sorsszerűnek érezte ezt az egyezést. A fiatalember beleszeretett, és ostromolja, ő ellenáll, hű akar maradni Casimirhoz, de egyre többet ábrándozik az ikerlélekről. A két szerelmes kiönti egymásnak szívét, s a férj akkor toppan be, amikor Aurore feje Aurélien vállán pihen. (Előzetesen tanúja volt egy testvéri csóknak.) Aurore férje lába elé

veti magát és elájul, a férj pedig *ingadozik a vágy közt, hogy higgyen, és a kínos szégyen közt, hogy megcsalták.*

Dudevant végül hisz, vagy legalábbis szemet huny; el akarja kerülni a pletykát, az esetleges botrányt. Talán kialakulhatna egy háromszög, amelyben a két rokon lelket plátói szerelem köti össze, Casimirt és feleségét pedig a házasság. Csakhogy Aurore szemében a testi kapcsolat a férjjel, ha egy másik férfihoz vonzódunk, mindkét házasságot megalázó csalás. *Szerencsétlen voltam, hogy el kellett titkolnom előtted szívbeli állapotomat,* írja férjének. *Szenvedtem dédelgetéseidtől. Álnoknak éreztem magam, és te hidegnek tartottál...* Álnokság? Élete folyamán többször is félreérthetetlenül leszögezi álláspontját: *A testi kapcsolatban szerelem nélkül van valami nemtelenség... Egész lényünkkel kell szeretni vagy bármi áron teljes tisztaságban élni.* A házasságban a testi együttlétet hajlandóság nélkül eltűrő nő rab, *szenvtelensége némiképp a prostituáltak közönyére és eltompultságára hasonlít.* A szerelem nélküli házasság *hites prostitúció.* A szerelem az ő felfogásában elemi erejű érzés, két ember fenntartás nélküli egyesülése. Ezért mondja ki az érett alkotó: *Két szerelmes testi együttlétében mindig jelen van egy harmadik: Isten.* Évek múltán egy Balzackal folytatott beszélgetés is jól példázza szemléletét. Balzac művében, a „Betti néni”-ben az erényes Hulot báróné, hogy családját megmentse az anyagi romlástól, felajánlja magát visszataszító, gazdag nászának. Sand úgy véli, hogy a báróné elvesztette a tiszteletet, amit az olvasó iránta érzett, holott Balzac ezzel a jelenettel Hulotné önfeláldozását akarta érzékeltetni.

Levelezni fognak egymással - Aurore ebben állapodik meg Auréliennel. *Tiszták vagyunk... érzelmeink magasztosak... büszkék vagyunk egymásra,* írja barátjának. Részint de Sèze tanácsára, részint saját felbuzdulását követve átnyújtja a csaknem harmincoldalas vallomását Casimirkak. A levél mélyreható elemzése a történeteknek, az össze nem illő házaspár elidegenedésének, de a feleség még ragaszkodik férjéhez, a belénevelt elvek s a közfelfogás hatása még erős: bűnbánatot érez. Elismeri, hogy férje *jó, nagylelkű, figyelmes, gyöngéd* (hamarosan kicsinyességgel, fukarsággal vádolja), de tudta nélkül, akaratlanul hibákat követett el. *Te, hogy úgy mondjam, eltévelyedésem ártatlan oka vagy.* A házasságban egyre inkább ránehezedett az unalom, *szörnyű üresség* gyötörte. Ha kettesben maradtak, nem volt mit beszélni egymással. Új életet akar kezdeni Casimir oldalán, de előbb szembe kell nézniük önmagukkal.

Az új élet menetét pontokban foglalja össze. Kötelezi magát, hogy az Auréliennel folyó levelezésének egyetlen sorát sem titkolja el Casimir előtt, aki nyelvórákra fog járni Párizsban és művelődik. A zenétől kivált fanyalognakott Dudevant, mert felesége engedményt tesz neki: *Akkor fogok zongorázni vagy hárfán játszani, amikor te sétálsz.* Aurore hevülete magával ragadja Casimirt, igaz, csak ideig-óráig. A férj hiúsága is megszólalt benne, utazásaik során Aurore-nak temérdek tisztelője akadt. Casimir idegenek tekintetéből eszmélt rá felesége kiválóságára. *Képzelted, milyen büszke vagyok rád. Nagy mellénnyel járok-kelek,* írja a Dudevant-birtokon időző Aurore-nak. Felbuzdulásában könyvtárukból kivette felesége egyik legkedvesebb könyvét, Pascal „Gondolatait”. Levele azt bizonyítja, hogy édeskeveset értett meg belőle: „Nagyon sajnálom, hogy tunyaságom megfosztott e mű elolvasásától, amely - úgy látom - felemeli az ember lelkét és gondolkodni, érvelni tanít.” Dudevant alkatánál fogva képtelen rá, hogy feleségének szellemi társa legyen, Aurore pedig a beletörődésre képtelen.

Az erőviszonyok megváltoztak. A férj enyhe mélabúba süppedt, igaz, nem sokáig, hamarosan vigaszt talált a kastély egyik szolgálója karjai közt, a feleség visszanyerte egészségét, jókedvét. Vége az önámításnak a hitves szerepéről, aki boldogan mond le önálló véleményéről imádott ura kedvéért. Olykor fölényesen bánik Dudevant-nal. Vendégségben vannak, a férj otrombán tréfálkodik, Aurore rászól: *Szegény Casimirom, milyen buta vagy! De én azért így is szeretlek.*

A kisfiával játszó anya, az erdei ösvényeken galoppozó férfiruhás amazon, a környékbeli kisváros, La Châtre körülrajongott úriasszonya nyugtalanul és feszülten vár. Aligha a lelki barát egyre gyéribben érkező leveleire, amelyekre ő hosszú, csapongó eszmefuttatásokkal válaszol. Dudevant báróné mai kifejezéssel arra vár, hogy megvalósíthassa önmagát. Miként? Nem tudja. Egyelőre figyeli énje átalakulását, szűkebb hazáját, Berryt, és főként Párizst, a művészi és politikai élet központját.

XVIII. Lajost 1824-ben öccse, Artois grófja váltotta fel a trónon, X. Károly néven; fivérénel még nyíltabban támaszkodott a kékvérű arisztokráciára és a papságra. Vidéki városokban a templomajtókra függesztették ki azoknak a névsorát, akik nem gyóntak, áldoztak rendszere-sen. A kormány a forradalom emigránsainak és utódaiknak hatalmas évjáradékot szavazott meg.

Aurore közelről látja a falusi nép ínségét. Tételes vallásosságát már évek óta felváltotta az evangéliumi szellemű istenhit, amelybe romantikus alkatából eredő miszticizmus vegyül. Nemcsak eltávolodott a társadalmi hierarchiát szentesítő egyháztól, hanem egyre inkább szembe is kerül vele. Végre egy közös pont az egyházellenes Casimirral.

A posztideológiák a legelviselhetetlenebbek; a társadalmi valóság réges-rég megcáfolta őket. A Bourbon-restauráció rendszerében elemi erővel bontakozott ki az új irány, a romantika. Az egyén rádöbbsent, hogy megismételhetetlen tünemény, és szenvedélyes közlésvággyal tárta fel lelkét. A fojtogató valóságból távoli tájakra, messzi korokba menekül a képzelet, a Természet, a nagy vigasztaló magához öleli a magányosokat és szenvedőket. A fiatal Hugo - mindössze két évvel idősebb Aurore-nál - két versesköteten, a királypárti „Ódák”-on és a „Balladák”-on kívül regénnyel is jelentkezett; könyvdrámájában, a „Cromwell” előszavában elutasítja a klasszikus esztétika törvényeit, amely szerint egy eszmének csak egyetlen megfelelő formája lehet, és kifejti az ellentétes műfajok és hangvételek vegyítésének létjogosultságát. Hamarosan meghatározza az irodalom hármas misszióját, a nemzeti, társadalmi és humánus jelleget. Lamartine versei, majd idővel kisregénye, a „Graziella” kedvelt olvasmányai Dudevant bárónénak. Balzac egyelőre az ismeretlenségben. Álnéven fabrikált kalandregények és csödbe jutott nyomdai vállalkozás után első jelentős művén, a „Huhogók”-on dolgozik, amely majd 1829-ben jelenik meg. *Tíz mérföldet is gyalogoltam volna, hogy megismerhessem Balzacot*, írja a fiatalságára visszatekintő George Sand.

A házastársak egyre idegenebbül élnek a közös fedél alatt. Napirenden a veszekedések. Casimir szerencsétlen spekulációkba bocsátkozott, nagy összeget fizetett ki egy kereskedelmi hajóért, amelynek csupán rajza volt az eladó birtokában. Aurore pénzügyekben mindig megőrizte józanságát; szemrehányásokkal halmozta el férjét. *Üzleti ügyeket ne intézzon az ember terített asztal mellett, kápatosan; bizonyos vagyok benne, hogy ezt borospohárral a kezében kötötted meg.* A kemény szavak után lezártnak tekinti a dolgot. *...Megmondtam véleményemet, és ne térjünk többet vissza rá, hiszen a múlt mögöttünk van.* Nyilvánvaló, hogy Casimir végleg elvesztette előtte a tekintélyét. Az elnéző jóindulatot egyre gyakrabban váltja fel az oktató, megrovó hang: *Ha hibáztunk, nem káromkodással, sóhajtozással tesszük jóvá, s azzal sem, hogy szemrehányásokkal gyötörjük egészségünk, a saját és környezetünk nyugal-mának rovására. Az ember legyen gerinces, félemlítse meg a képmutatókat és ne fogadja el ebédmeghívásukat...* Ingerültségét növelte, hogy neki, a birtok és a párizsi ház örökösének a legcsekélyebb összeget is kérnie kell meggondolatlanul gazdálkodó férjétől.

Casimir abbahagyta a művelődést, lemondott felesége visszahódításáról, s egyre többet italo-zott. Feltehető, hogy a házastársak egyezsége léptek. Aurore belenyugodott az ivászatba, a szellemi tunyaságba és a szolgálokba, akikkel Casimir megosztotta ágyát, a gyerekéhez és a

független birtokos életmódjához ragaszkodó férj visszaadta neki szabadságát. Aurore ebben az időben gyakran utazott Párizsba.

A lelki társ váratlan látogatóként betoppan Nohant-ba. A háziasszony a szalonban csecsemőkelengyével foglalatосkodik. Aurélien megdöbben. Barátnője leveleiben földi salaktól mentes szerelemről áradozott. Sand az *Életem történeté*-ben így számol be a jelenetről: - *De hát mit csinál?* - kérdi Aurélien. - *Hiszen láthatja. Sietnem kell, mert valaki nagyon kívánczik már kifelé.*

A második gyermek, Solange 1828-ban született. Aurore vajúdása közben fivére holtrészegre itta le magát, a szomszéd szobában Casimir a szobalánnyal enyelgett.

Az újabb Sand-kutatások arra vallanak, hogy Solange apja az a bizonyos Stéphane de Grandsagne, akinek neve a kislány születését megelőző időszakban sűrűn szerepel Aurore leveleiben. Ő maga gyakran utazott Párizsba, ahol a különc gróf Cuvier mellett dolgozott. 1827 decemberében Aurore a fővárosban időzött orvosi kezelés címén. December 13-án kelt levelében arra kérte Casimirt, ne menjen el érte, Stéphane majd hazakíséri. Solange kilenc hónapra, 1828 szeptemberében jött a világra. A dátumok egybeesésén kívül egyéb adatok is Stéphane apaságára vallanak - igaz, nem egyértelműen. A gróf fia a „Le Moniteur général” 1900. jan. 6-i számában közzétett egy cikket, amelyben kijelentette, hogy a világhírű írónőnek, „századunk egyik büszkeségének” lánya az ő féltestvére; hivatkozott az apja és Sand viszonyáról tanúskodó levélváltásra. Ezek a levelek nem kerültek elő. Louise Vincent alapos könyvében - „George Sand és Berry” - felsorolja a feltevés mellett és ellen szóló érveket, ő Stéphane apasága felé hajlik, akárcsak Maurois „Lélia vagy George Sand élete” című jól dokumentált könyvében, valamint a legalaposabb Sand-szakértő, Georges Lubin. És Casimir nem adta be a válókeresetet felesége ellen, bár a környéken ugyancsak keringett a pletyka. Maga Grandsagne is élesztette: „Meglátogatom a lányomat”, mondogatta, ha Párizsból hazautazott. Dudevant mindig apaként viselkedett Solange-zsal. *Esze renyhe, lába fáradhatatlan*, jegyezte meg róla csípős hangulatában felesége. Tegyük hozzá, hogy természete jóindulatú. Vesztere egy öntörvényű alkotót vett feleségül.

A nagyság megszállottja voltam. Ezt diktálta a kor divatja: egytől egyig kiválóak akartunk lenni, és minthogy nem voltunk azok, kétségbeestünk, így jellemzi Sand fiatalkori önmagát. Gyötri a magány és a feszítő, homályos hivatástudat. A közeli La Châtre városból, a környékbeli társaságból hazafelé lovagolva Istennel, sorsával, zűrzavaros gondolataival vitázik. *Isten, akit vaktában szolgálok, misztérium, akit eleven erőként öleltem, elérhetetlen sugár, életem fáklyája, hol vagy? ...Kiválasztott lélek vagyok-e, akire azt róttad, hogy szent és szeretett hivatást töltsön be itt a földön, vagy csupán ábrándos agyszüleményem játékszere, amelyet szél sodor a légben, és vaktában leszór?* Kapcsolata Stéphane de Grandsagne-nal megszakadt. Kiváló képességei ellenére semmire nem viszi, állapítja meg róla hamarosan. Igaza lett. Az *Életem történeté*-ben Claudius néven rajzolja meg portréját.

FORRADALOM ÉS KITÖRÉS

A restauráció nyomasztó légkörében Aurore érdeklődése nemzete nagy forradalmára irányult. 1829-ben olvasta el Roland-né és Barbaroux emlékiratait, politikai művekbe mélyedt, s erre az esztendőre esett három irodalmi próbálkozása, két útleírás és egy hosszú elbeszélés, *La Marraine* (A keresztanya), amelynek egy fejezetét Sand halála után adta közre unokája.

A nohant-i kastélyban férj és feleség már régóta külön szobában alszik. Dudevant benső elbátortalanodását időnként goromba kitörésekkel palástolja. Maurice fiatal nevelője, Boucoiran álmélkodik Dudevant báróné lelkijében. „A legviharosabb jelenetek másnapján

kacagott, mintha mi sem történt volna, feje nem hajlott meg balsorsa súlya alatt.” Akárcsak a legtöbb férfi Aurore környezetében, ő is a nagy egyéniség vonzáskörébe került, és igazságtalan a férj iránt. Rövidesen Aurore bizalmasa és fullajtárja lesz. Először csupán három hónapot töltött Nohant-ban, a nagy fordulat bekövetkeztekor nincs jelen.

1830. július 30-án - a júliusi forradalom történelmi dátuma! - ismerkedik meg Aurore egy környékbeli birtokos családnál jövőbeli irodalmi névadójával, Jules Sandeau-val. A tizenkilenc éves fiú jogot tanul Párizsban, a szünidőket szüleinél tölti La Châtre-ban, ahol apja pénzügyi tisztviselő. Dudevant báróné szokása szerint lóháton érkezik, Sandeau talán idegennek érzi magát a vidéki úri társaságban, könyvvel a kezében félrehúzódik egy almafa alá. Aurore felfigyel a fiúra, akit magánya kihasít a társaságból. Sandeau társadalmi és vagyoni helyzete alatta marad a többiekének; Dudevant bárónét ez is arra készteti, hogy köréje terelje a kis társaságot. A beszélgetés a párizsi felkelésről folyik. Az események híre vidéken nagy késésben van az eseményekhez képest, Berryben még nem tudják, hogy a tüntetés forradalommal nőtt. Dudevant-ék köre Bourbon-ellenes, sőt nagyrészt köztársaságpárti. Aurore kijelenti, hogy La Châtre-ba lovagol, az újságok először oda érkeznek. Másnapra ebédre hívja meg az egész társaságot.

*

A gazdasági válságon és a politikai elégedetlenségen, amely a köztársaságpártiakat és az alkotmányos királyság híveit nagyjából és ideiglenesen közös táborban egyesítette, X. Károly úgy akart felülkerekedni, hogy július 26-án feloszlatta a képviselőházat, eltörölte az amúgy is temérdek paragrafussal megkötözött sajtószabadságot, s új, még szigorúbb választási cenzust állapított meg. (A munkásságnak egészében, a parasztságnak túlnyomó részében eleve nem volt szavazati joga a jövedelemhez kötött cenzus miatt.) A rendőrség parancsot kapott az ellenzéki újságok nyomdáinak szétrombolására. A felkelés a nyomdászok tüntetésével kezdődött. Július 29-én a felkelők hatalmukba kerítették a várost. A rend biztosítására a nemzetőrség parancsnokságát a két világ hőseként emlegetett La Fayette vette át, akárcsak az 1789-es forradalom kezdetén. Sihederkorában fegyverrel harcolt az amerikai függetlenségért, a júliusi forradalomban a restaurációval elégedetlen bankárok őt tölték előtérbe. Az eseményeket rövidesen a nagytőke irányította. A polgárság még mindig rettegett 1793 emlékétől, nem forradalmat akart, csupán X. Károlytól és a restauráció szellemétől kívánt megszabadulni. A Bourbon oldalából származó Lajos Fülöp orléans-i herceg, az első forradalomban lefejezett Egyenlőség Fülöp fia Párizs közelében várta a fejleményeket, és július 30-a éjjelén megérkezett a fővárosba. A következő napon a városháza erkélyén a háromszínű lobogó alatt - egyelőre altábornagyi rangban - összeölelkezett La Fayette-tel.

A forradalom hírére Aurore ujjong. *Nem hittem volna, hogy ekkora energia van bennem. A lélek együtt fejlődött az eseményekkel.* A forradalom fényében a lehetőségek határtalannak tetszenek. Hamarosan megcsappant lelkesedése. Az orléans-i herceg, aki szívós ravaszsággal készült történelmi szerepére, trónra lépett. X. Károly belebukott a korlátlan királyi hatalom visszaállításába, Lajos Fülöp alatt megvalósul a tőke korlátlan uralma. Aurore nemsokára úgy vélekedik, hogy Franciaországban nem volt forradalom, csupán az államfő személye változott.

*

Ugye jól teszem, hogy feláldozok érte mindent, vagyont, jó híremet, gyermekeimet, írja Aurore levelében barátjának, Regnault doktornak.

Senki sem érintetlen kora légkörétől, valamiféle tropizmust vált ki belőle. A romantika felmagasztalta a szenvedélyt, cselekvésre bátorította Aurore természettől fogva szenvedélyes alkatát. Viszonya Sandeau-val a júliusi forradalom után néhány héttel kezdődött. Jules, „a

drága gyermek”, ahogy ismerősei nevezték, halálosan beleszeretett az izgalmasan vonzó, „szfinxszemű” asszonyba, Aurore pedig benne vélte megtalálni azt a végletes szerelmet, két test és lélek eggyé forrását, amire oly mohón vágyott. És az irodalomrajongó, írogató, kedves szőke fiú Párizst is jelentette neki, ahol a felszabadító romantika csatázik a hagyományokat követőkkel - Hugo „Hernani”-jának bemutatóján a júliusi forradalom esztendejében a két irány követői a szó szoros értelmében hajba kaptak.

Aurore 1831. január elején érkezett a polgárkirályság párt- és irodalmi harcoktól zajló Párizsába. A postakocsi állomásán Sandeau várta. Hippolyte manzárdlakásába mentek. Hosszú viták, civakodások és jelenetek után megegyezett Casimirral, hogy minden esztendőben hat hónapot Párizsban tölthet. A házasság látszatát fenntartják: a férj nem akart válni, hiszen Nohant-ban ő a gazda, apja birtokán pedig, amíg az özvegy báróné él, csak vendég vagy éppenséggel megtűrt személy. Dudevant évi háromezer frank fizetésére kötelezte magát. A jövőbeli George Sand azzal az elhatározással indult Párizsba, hogy dolgozni fog - egyelőre nem tudja, mit - és hamarosan magához veszi két gyermekét.

GEORGE SAND BELÉP AZ IRODALOMBA

*Isten megajándékozta azzal
a képességgel,
hogy kifejezze, amit érez.*

GEORGE SAND

A város, ahol Aurore vakmerő elhatározással megélhetést keres, az elterpeszkedő tőke, a burjánzó spekuláció, a pénzt kuporgató polgárok Párizsa, s a nyomornegyedeké, amelyek körülveszik vagy büzlő foltként éktelenkednek belsejében. Ez a Párizs a zendülések városa is, a kisemmizett munkásság, a csalódott fiatalok felmorajló zúgolódásáé. Utópista szocialisták, Fourier, Saint-Simon követői gyűléseznek, lengyel emigránsok felkelést terveznek, a katolikus értelmiség egy része Lamennais abbé eszméitől várja az igazságos társadalom kialakulását. Aurore egyelőre nem sokat tud minderről. Saját egyéniségével van elfoglalva. Végre szabad. Háta mögött a házi perpatvarok, szűkebb hazája rosszindulatú pletykái - fia nevelőjének, Boucoirannak panaszolja el levélben, hogy három szeretőt is emlegetnek Sandeau-val egy időben.

Új életében eleinte mindent csodálatosnak talál. *A forradalom permanens, akárcsak a képviselőház ülései. A szuronyok, felkelések és romok közt oly vidáman élünk, mint a legzavartalanabb békében.* Hippolyte manzárdlakásából a Notre-Dame-ra látni. A szerelmespár együtt kóborol a párizsi télben. *Talpunk alatt a fagyos talaj, vállunkat hó borítja, kezünket zsebre vágjuk. Gyomrunk néha korog, de fejünk annál inkább tele ábrándokkal, melódiákkal, színekkel, alakzatokkal, látomásokkal.*

Berryből a fővárosba szakadt fiatalemberek veszik körül Aurore-t. Sandeau-val gyakran jár színházba, erszényüknek megfelelő olcsó helyre, s hogy ne keltsen feltűnést - vagy éppen-séggel azért, hogy feltűnést keltsen -, férfiruhát ölt. Szürke pantalló, mellény és kabát, fehér ing nyakkendővel, lábán csizma. Elragadó volt: karcsú termet, gyönyörű fekete szem, fürtös haja félhosszúra vágva. És szivarozik. Szabados különködése választékos modorral párosul. A férfiak irigylük Sandeau-t, a „drága gyermek”-et.

Kereset után kell nézni. Hímzéssel próbálkozik: reggeltől estig tartó munka ára a napi élelemre sem elég. Arcképfestésre is gondol, mert igen ügyesen rajzol, de nem talál érdeklődőt. Valóban úgy történt, ahogyan Sand az *Életem történeté*-ben megírja? A sok kudarc között rájött, hogy könnyen ír: *...az agyamban zsibbadtan nyugvó gondolatok tollam mozgására felébredtek és egymásba kapcsolódtak.* Csakugyan így írt. Évtizedek múlva Zola azt mondja róla: mintha valaki diktálna neki.

A lehetőség aligha merült fel benne oly ötletszerűen, mint ahogyan állítja, hiszen elkészült munkával, a *La marraine* (A keresztanya) kéziratával érkezett Párizsba, és megpróbálta elhelyezni. Önéletrajzából tudjuk, hogy ajánlólevéllel jelentkezett egy népszerű és igen gyöngé írónál. „Őszinte leszek, a nők ne írjanak” - mondta a befutott szerző. Azt tanácsolta, hogy Dudevant báróné ne regényeket fabrikáljon, hanem gyerekeket. Kora reggel hálószerájában fogadta a reménybeli írónőt, a takaró alatt ifjú felesége. *Tudja mit, uram! Használja fel saját maga a receptjét!*, vágott vissza Aurore. Fia nevelőjének másként írta le a látogatást, és valószínű, hogy ez a hiteles verzió. *Elmondtam neki, hogy könnyeztünk meghatottságunkban regénye olvasása közben. Ő kijelentette, hogy az ilyen elismerés többet ér neki a szalonok ünneplésénél... Reménykedem a pártfogásában, hogy eladhatom kis regényemet.*

A divatos szerző pártfogásában hiába bízott, de a regény- és drámaíró de Latouche szerkesztő személyében hamarosan támogatóra talált: de Latouche apja barátja volt Dupin ezredesnek. A nagy műveltségű de Latouche az elsők közé tartozott, akik a francia olvasókkal megismertették Goethét. Hozzáértő kritikus és közepszerű író, s ezt tudta is magáról: „Több szerzőt alkottam, mint művet”, mondogatta. Aurore regénye nem tetszett neki, de felfigyelt stílusára. Megbízta, hogy írjon rövid cikkeket újságjába, a „Figaró”-ba. Nehéz feladat a kezdőnek, ha nincs vele született érzéke a sűrítéshez. George Sandból mindvégig hiányzott ez a készség.

A „Figaro” szerkesztője a barikádokon harcolt a „három dicsőséges napon” a köztársaságért, utána lapja hasábjain a polgárkirályság ellen. A témákat cédulákon osztotta ki a munkatársak közt, és meghatározta a cikk terjedelmét. *A szigorúan megszabott méretek közt sem elkezdni, sem befejezni nem tudtam, s mire végre elkezdtem, már be is kellett fejeznem... Kín szenvedés volt,* írja Sand. De beletanult, sőt egyik cikke feltűnést keltett, kigúnyolta benne a zendüléstől és konspirációtól rettegő polgárkirályságot, a gazdasági liberalizmus és álparlamentarizmus mögött megbúvó rendőrállamot. *Minden hétfő, szerda és péntek a gyülekezések megelőzésére, a kedd, csütörtök és szombat feloszlatásukra szolgál.* A cikk az ügyészségnek is szemet szúrt; névtelenül jelent meg, Aurore nem bánta volna, ha kinyomozzák a szerzőt és vádat emelnek ellene. A bírósági tárgyalás népszerűsít, felfigyelnének rá; *kiadót találok, aki megveszi, ostobákat, akik elolvassák tákolmányaimat.* Gyakran nyilatkozott önmagáról kicsinylően. A sikerei teljében lévő író egyik levelében tudatlanságát emlegeti, s ő, a kiváló stílusművész kétségbe vonja, hogy anyanyelvét jól ismeri. Több ízben bevallja, hogy nehézkesnek, elmaradottnak érzi magát a pezsgő szellemű, nagy tudású kritikusokhoz képest. Szerénységből tette? Szerepjátásból? Igaza volna Sainte-Beuve-nek, az irodalomtörténésznek és jó barát-nak, aki így jellemezte: „Mindannyiunkat többnek, különbnek látott, önmagát csekélyebbnek.” Annyi bizonyos, hogy a már-már alázatos szerénység véget ér abban a pillanatban, amikor anyagi ügyekre kerül a sor a kiadókkal.

Az ügyész elejtette a vádat, Aurore bosszankodott: *Az elmarasztaló ítélet meghozta volna szerencsém.* A szerencse nem maradt el teljesen, a kezdő újságíró cikkei egyre sűrűbben jelennek meg, és kedvese révén Sandeau is eljut az irodalom periferiájára, ahová Aurore egyelőre tartozik. Kettőjük cikkei J. Sandeau néven jelennek meg. De becsvágyuk nem éri be az újságírással, és pénzre is szükségük van. Jules csekély összeget kap hazulról, Dudevant báróné nem tud gazdálkodni, a havi járadék szétfolyik keze közt. Kényszeredett hangú levelekben többször kér pénzt Casimirtól, hol előleget a járadékra, hol egy kis összeget azon felül. Egyik levelében a hétéves Maurice-on keresztül ostromolja Casimirt: *Szólj a papának, hogy küldjön nekem pénzt!* Gyakran eszébe juthatott fivére intelme: „Azt se tudod, mennyibe kerül egy csirke. Két héten belül üres tarsollyal térsz haza.” Kitartott, de keserves nehézségek árán.

A szerelmespár elhatározta, hogy közösen ír egy regényt. Nekilátnak a munkának, és hamarosan kiderül, hogy Sandeau nem bírja az iramot. Pártfogója, Balzac később azt állítja róla, hogy lusta. Talán közelebb járunk az igazsághoz azzal a megállapítással, hogy lelke mélyén nem bízott tehetségében, s erős kritikai érzéke lépten-nyomon megállította tollát. Barátnője fáradhatatlanul és könnyedén írt, naponta harminc-negyven oldalt jóformán áthúzás, javítás nélkül, egy egész kötettel öt nap alatt végzett. Sandeau nehezen szánta rá magát a munkára. Aurore szelíd erőszakkal papírt, tintát, tollat rakott elé, és gondja volt rá, hogy a cingár fiú rendszeresen táplálkozzék. Szerelmébe mindig oltalmazó anyai ösztön is vegyült.

A regény, amelyet J. Sand néven nyújtanak majd be a kiadónak, egy színésznő és egy apáca története, a színpad és a zárda világa. A cím: *Rose et Blanche* - utalás a rózsára, a rózsaszínre és fehérségre - mintegy jelképezi a történetet. Aurore visszanyúlt zárdabeli emlékeihez, és anyja színházi történeteire. Ő a hangulatos tájleírásokról gondoskodott, Sandeau a sikamlósságokról.

1831 tavaszán Aurore a megállapodáshoz híven fél évre Nohant-ba ment, Sandeau követte. A környék nagy megbotránkozására valósággal fitogtatták viszonyukat; Aurore részint abban a meggyőződésben, hogy a szerelem szent, részint lázadó büszkeségből, mert ha Dudevant nem csinált titkot a szolgálókkal való kapcsolataiból, ő miért bujkáljon. Reménykedik, hogy hamarosan magához veheti gyermekeit, és feltett szándéka, hogy mihelyt elkészült az öt kötetre tervezett regény, nekifog egy újabbnak. *Egyre inkább el vagyok tökéelve, hogy irodalmi pályán maradok... Van céloom, feladatom, hadd mondjam ki a szót: szenvedélyem.*

A kor ízlése és Aurore epikus alkata egymásra talál, hiszen a múlt század harmincas éveiben a legfiatalabb műfaj, a regény uralkodó lett. Népszerű formája a fordulatokban bővelkedő újság- és füzetes regény, amelynek lehetőleg mindegyik folytatása tartogat valami érdekesítő eseményt, s a megelőző rész vége felcsigázza az érdeklődést. Az idősebb Dumas, Sue és számos tollforgató szolgálta ki a fővárosi és vidéki olvasók igényét, de a jövőbeli George Sand, sőt Balzac is ír folytatásokat, akárcsak Angliában Dickens.

„A romantika fokozott életintenzitás-igénye... legtöbbször nem is annyira a lélek erős érzelmi tartalmának átélésében nyilatkozik meg, hanem a kalandok, a változatos életfordulatok keresésében”, állapítja meg tanulmányában Horváth Károly. Sand jelentős műveiben a két vonulat elválaszthatatlan: a lélegzetelállító kalandok sorozata a feszült érzelmek megjelenési formája. Átütő sikereinek ez az egyik és talán legfőbb oka, és nyilván ez vonzotta műveihez Dosztojevszkijt.

*

Hippolyte csak átmeneti időre adta át manzárdját, s az sincs így, hogy Sandeau, „a szegény, drága gyermek” is ott tanyázik. Figyelmezteti nővérét a Nohant-ban maradt két gyerekre, főként Maurice-ra, aki „a legtöbbet ér mindabból, amit valaha is csináltál”.

A három szoba, ahová Aurore szeretőjével beköltözött, a Saint-Michel rakparton van, a ház manzárd részén, ablakaiból IV. Henrik lovas szobrára látni. Leírása Sandeau egyetlen jó munkájában, a „Marianne” című regényben olvasható. A berendezésre Aurore a „Figaro” szerkesztőjétől kért kölcsön, s a kárpitosnál is eladósodott. A bohémélet szegénysége eleinte hősiesnek, olykor humorosnak tetszett, Aurore *rokkant papucsát, pusztuló sáljait* emlegette. A humornak vége, szorongatják az adósságok, a hullaházzal fenyegetőzik. Ablaka egyenest oda nyílik, látja a holttesteket, *húsz frank hiánya miatt pusztultak el*. Öngyilkosságot emleget, a Szajnába veti magát, ha megfosztják két gyermekétől és hagyják, hogy szüntelen gondok között vergődjék. Indulata fivérére is rázúdul, önzőnek, közönyösnek bélyegzi, kijelenti, hogy három álló napig éhezett. „Feleségem és én legalább hússzor meghívtuk ebédre; egyetlen meghívásunkat sem fogadta el - írja Hippolyte a férjnek. - De különködései ellenére, amelyek inkább látszólagosak, mint valóságosak, sem szabad Aurore-t szükségben hagyni, kiszolgáltatva elkeseredésének; ez olyan végzetes tettbe hajszolná, hogy soha nem vigasztalódnánk meg.” Dudevant, aki időnként ellátogat Párizsba, és névleges felesége lakásán száll meg - Sandeau ilyenkor tapintatosan a félreeső titkos szobába húzódik -, általában megtagadja a segítséget arra hivatkozva, hogy nincs pénze. Aurore szemrehányásokkal halmozza el. Elkeseredése érthető; vagyonával férje rendelkezik. Attól a perctől fogva, hogy George Sand mint író érvényesül, nem zaklatja többé Casimirt.

Az ötkötetes regény J. Sand néven megjelent. Tetszik az olvasóknak, a kiadó elégedett. Aurore új regényen dolgozik, a címe: *Indiana*.

1831-32 telét Nohant-ban töltötte. Tavasszal ment vissza Párizsba a kis Solange-zsal és az öt hét alatt elkészült kézirattal. Maurice egyelőre Nohant-ban maradt nevelőjével, Dudevant megígérte, hogy hamarosan beadja egy párizsi internátusba. A negyedik évében lévő kislány

igazi vagy vélt apja mellől a „kis Jules” mellé csöppent. Nemsokára Musset rajzolja le anyja és Maurice mellett a Luxembourg kertben.

Waterloo után a nagy világtörténelmi cselekvések kora hosszú időre lezárult, az irodalom befelé fordul, témája az ember lelkivilága, a kiteljesedésre vágyó egyén konfliktusa az adottságokkal. Első önálló regényében George Sand a tehetsége adta ösztönös tájékozódással egy mindaddig fehér foltot térképez fel: a nő lázadását a törpe életkörülmények, az eltorzító beletörődés ellen, a kiútkeresést a hasadtlelkűségből, mai szóhasználatnál élve az elidegenedésből.

Az *Indiana*, ez az eredendően lírai regény a szenvedélyes érzelmek jogát szólaltatja meg. A korszak egyik kiváló kritikus, Gustave Planche joggal látja benne „a szenvedély és a társadalom párviadalát”; a nők felszabadulását, szerelmi egyenjogúságukat követelő saint-simonisták rögtön felfigyeltek rá, és keresték a kapcsolatot írójával. De szomorú sejtelemként a regény eszmény és valóság kibékíthetetlen ellentétéről, a romantika jellegzetes problémájáról is szól. Az ember felbomló egységét önmagával, embertársaival, a társadalommal - Arnold Hauser szerint ezt az életérzést Rousseau szólaltatta meg elsőként, és tegyük hozzá, hogy a romantika a végletekig felfokozza - a fiatal író oly erővel élte át, hogy az *Életem története* és levelezése tanúskodása szerint évekig kísértette az öngyilkosság.

A regény hősnője, akit a törvény tulajdonként szolgáltat ki férjének, nem bírja szeretni a parlagi, szűk látókörű férfit (Casimir?!). *Kötelességként szabták meg, hogy szeresse, s őbenne a lelki ellenállás a kényszer minden fajtája ellen második természetévé, magatartásának elvévé, lelkiismeretének törvényévé vált.* Az ábrándozó fiatalasszony csalódik szerelmesében, a társadalmi konvenciókkal egyezkedő, nagyvilági Raymonban, gyermekkori emlékei közé, a természet és a zene birodalmába menekül, majd elhatározza, hogy véget vet életének. Gyermekei Albert ráérző megállapítása szerint „Indiana alakja pár évtizeddel később Bovarynéban válik teljessé”. Az emésztő sóvárgás, a csalódás alaphangját alig enyhíti, hogy a hősnő és rajongója, Ralph öngyilkosságát sugalló jelenet után Sand az epilógusban a társadalomból kiszakítva megbékéléssel ajándékozza meg őket.

A részben egzotikus vidéken, Réunion szigetén, részben Párizsban játszódó cselekményben az író szűkebb hazájában vagy a fővárosban megfigyelt alakokat vonultat fel. A Bourbon-restauráció és a júliusi forradalom eseményei nemcsak kerete, hanem formáló erői is egyik-másik szereplő egyéniségének. Sainte-Beuve, a kor méltán legtekintélyesebb esztétája hosszasan foglalkozott a művel, méltatva benne a *jelen* ábrázolását. Maga Sand is azt írja a regényről egyik levelében, hogy „a köznapi életet” akarta ábrázolni benne, s úgy nyilatkozik, hogy a szereplők eszméket megtestesítő típusok. A regény 1832-ből való előszavában pedig kifejti, hogy Indiana alakja a törvények elnyomta, összesűrűsödött szenvedély, *az akarat harca a szükségszerűséggel, a szerelem homloka, amely vakon vágódik neki a civilizáció intézményeinek.*

Sandeau még kéziratban olvasta el az *Indianá*-t, ekkor döbbsen rá, hogy szeretője, ahogy Balzac hamarosan megjegyzi, „történetesen nagy tehetség”. Jules önérzetesebb annál, sem-hogy társszerzőségét vállalja olyan írásnak, amelynek egyetlen betűje sem az övé, csak-hogy a kiadó ragaszkodik a bevált Sand névhez. A keresztnevet kell tehát megváltoztatni! A George szó a Berry vidéki tájnyelvben ma is földművest jelent (Georgica), első betűje a francia nyelvben azonos hangzású a J-vel. George Sand belép a köztudatba. Aurore ezentúl a magánéletben is írói nevét használja, amelyet feltehetően amiatt, hogy a Sandeau vezetéknev rövidítése, Sandnak kell kiejteni.

Monnier, akinek Prudhomme úr alakjában sikerült típusalakká formálni a polgári korlátolt-ságot, az *Indianá*-ról írt bírálatában lelkesen magasztalta a regényt. „Ez a könyv az igaznak az

ábrázolása a fantasztikum, a jelen világának az ábrázolása a középkor s az érzelmi drámának az ábrázolása a történelmi műfaj zsarnokságával szemben... Az események mesterkéltég nélkül követik egymást, torlódnak egymásba, akár az életben, ahol a véletlen gyakran több tragédiát zsúfol össze, mint maga Shakespeare. Egy szó mint száz: a könyvre biztos siker vár...” A jóslat bevált, a kritikák dicsérik az író - Sand sose nevezte magát írónőnek -, a közönség elkapkodja a könyvet. A kiadó előnyös szerződést ad a következő regényre, az ország legrangosabb folyóirata, a „Revue des deux Mondes” szerkesztője és kiadója is szerződést kínált: évi négyezer frankért az *Indiana* szerzője hetente harminckét oldal írására kötelezi magát. Készülő új regényével, a *Léliá*-val párhuzamosan Sand két hosszú elbeszélést ír a folyóiratnak, az egyikben, a *La Marquise* (A márkínő) címűben nagyanyja alakját örökíti meg.

George Sand egy csapásra neves és jól kereső író lett. A siker állomásait a dátumok szoros egymásutánja jelzi. 1832 elején befejezte az *Indianá*-t és szerződést írt alá egy új regényre, a *Valentine*-ra, november derekán már elkészült vele. 1832 májusában jelenik meg az *Indiana* első, szeptemberben a harmadik kiadása, november végére és december elejére két hosszú elbeszélés esik. Az esztendő utolsó napjaiban már a *Léliá*-n dolgozik. Mintha valami benne munkálkodó természeti erő eszköze volna, kétely és megfontolás nélkül hagyatkozik mesélőkedvére, s arra a messzire sugárzó, teremtő erejű hangulatra, amely körüllebegi alakjait.

A hatalmas visszhangot, sőt felháborodást keltő *Léliá*-ban, ebben a nagy igényű regényben nemcsak a szenvedély ütközik össze „a civilizáció összes akadályával”, hanem a teljesség utáni sóvárgás, elemi erővé fokozódva az elérhetetlennel, a birtokba nem vehető abszolútummal. Ami az *Indianá*-ban szomorú sejtelen, azt itt nyers erővel mondja ki. A probléma a hősnő, Lélia alakjában ölt testet, aki hideg, akár egy márványszobor, és szenvedélyesen vágyik a szerelemre, s a „mal du siècle” vagy Heine szavával élve a világfájdalom megtestesülése. Kielégületlen marad rajongója, Sténio, a fiatal költő mellett ...*mintha olthatatlan tűz emésztene, csókjai nem adtak semmi megkönnyebbülést... A vágy bennem a lélek izzása; megbénította az érzékek erejét, mielőtt felébresztette volna*, vallja Lélia. Olykor álmában eksztatikus örömeit élt át, de Sténio felébredt, és vége a boldogságnak. *A férfi, a brutális, mohó férfi volt mellettem... A virradat kimerültségtől elcsigázottan talált... A fájdalom és a düh kiáltásaiba törtem ki, így próbáltam megkönnyebbülni*. Léliát hajszoja a kielégületlenség, Sténio öngyilkos lesz miatta, ő pedig elpusztul az eszelősségig fanatikus pap, Magnus kezétől. A regényben megjelenik a romantikus művek kedvelt figurája, a fegyenc is, Tenmor alakjában.

A regény bonyolult szerkezetében Sand sokféle közlési formát alkalmaz: levelezés, napló, a szereplők párbeszéde, vitáik, a narrátor elbeszélése váltogatja egymást.

A hősnő és megformálója közt kínálkozik a párhuzam. Irodalomtörténészek meg is vonták Sand néhány levele alapján, amelyet bizalmasához, Regnault doktorhoz intézett a Sandeau-val való testi kapcsolatáról. Valószínű, hogy akkoriban csak hajszoja, de nem élte át a gyönyört. A szenzációra éhes közönség is örömet azonosította Léliát a szabad életet élő írónővel. Maga Sand sem bánta, hogy így történt, talán éppen a polgárkirályság álerkölcse iránti megvetésből, s ezért hasonlít a regény illusztrációjának Léliája az ő vonásaira.

Szerinte a mű *a kor nagy kétségbeesését* fejezi ki, és tegyük hozzá, hogy távlatokat érzékeltető erővel szólaltatja meg a gyötrő miérteket, amelyeket teljességükben a romantika vetett fel először. Ezt értékelhette a szertelen romantikájú regényben a kor egyik legfogékonyabb elméje, Eötvös József.

A *Lélia* korabeli fogadtatása érthető módon ellentétes. Az idős Chateaubriand szerint Sand lesz Franciaország Byronja, Musset „az új iskola legjelentősebb művének” tartja a *Léliá*-t, de a kritikusok egy része dekadenciát emleget, a test és a lélek prostitúcióját látja a regényben, sőt Sade „Justine”-jével is egybevetik.

1839-ben, hat évvel a *Lélia* megjelenése után Sand közreadta az átdolgozott művet. A két szöveg egybevetéséből - Östen Södergard svéd irodalomtörténész végezte el a tanulságos munkát - nyomon követhetni Sand lelkivilágának, világszemléletének változását. A frusztráltságra valló szerelmi jelenetek nagyrészt kimaradtak, a hősnő nem *egyértelműen* a század megcsömörlött, kielégületlen gyermeke, kétségbeesett és kétségbeejtő lény, sorsa nem oly vigasztalanul sötét, mint az első változatban. Hivatásra lelt, jóllehet magányos a tömegben, amely - az író idézve nem érti *meg prófétai lelkét*. Megnö a jelentősége a hajdani fegyenc, Tenmor alakjának, aki egy titkos társaság élén küzd a társadalmi igazságtalanságok ellen. (Érdekes párhuzam kínálkozik Tenmor és Balzac nagyjából egy időben megformált fegyence, Vautrin közt.)

Balzac a *Valentine* és a *Lélia* keletkezésének idején gyakori vendég a Sand-Sandeau párnál. A vidéken élő Dudevant báróné csodálta Balzacot, emberközelségben az alkotót megillető tiszteletbe némi irónia vegyül. Balzac sznobsága meghökkenti Ágost lengyel király plebejus érzelmű ivadékát. Balzac fitogtató eleganciával öltözködik, amikor a „Szamárbőr”-ből pénzhez jut, selyemkárpitos, soktükrös szalont rendel félemeleti lakásába - márkinőhöz illő szalon, állapítja meg Sand. Aranygombos sétapálcája s a négy arabs telivér, amelyet majd megvásárol, elnéző iróniára készíti az anyagi ügyekben jőzanná vált George-ot. Politikai nézeteik merőben ellentétesek. Balzac az erős kezű uralom szükségességét s a főrangú osztály országirányító szerepét hirdette, bár alkotásai állandóan rációznak nézeteire, Sand ízig-vérig demokrata, igaz, ebben az időben még csak ösztönösen. A Bourbon-párti Balzac és a köztársaságpárti Sand világnézete mégis találkozik egy lényeges ponton: a polgárkirályság elítélésében. Egyaránt rádöbbenek - Hugóval ellentétben -, hogy a júliusi forradalom valójában a polgárság manővere, amelyhez a nép csupán a közkatonákat szolgáltatva. Balzac szavaival: „a júliusi forradalmat az utcák új kövezete alá temették.”

Barátságukat az irodalom kovácsolta össze. Sand felismerte Balzac lángeszének sajátosságát abban az időben, amikor sokan még a tehetséget is elvitták tőle. *Olyan pontosan megérti mindazt, ami nem saját maga, hogy bizonyára nagy alkotó lesz... Pocakjával gyakran felbaktatott hozzám az ötödik emeletre*, írja róla. Tetszett Balzacnak, nem a nő, hanem az ember: a bátorsága, a végletessége, a lázadása, hogy otthagyott családot, vagyont a szenvedélyért. Csakhogy a szenvedély a végét járja. Sand, akárcsak Balzac, az irodalom fáradhatatlan munkása; nem bírja elviselni szeretője tunyaságát. Kövesse az ő példáját! „Azt akarod, hogy dolgozzam, magam is akartam, de nem megy. Én nem születtem, mint te, agyamban egy kis acélrugóval, hogy csak meg kell nyomni, és az akarat máris működik” - írja Sandeau keserűen mentegetőzve Nohant-ba. 1832 nyarat külön töltötték.

George azon a nyáron sokat kószált mélabúsan a parkban, az erdőben. Kereste a fát, amelynek kérgébe Sandeau bevészte kettejük nevét. *Milyen boldog voltam, milyen fiatalok voltunk! S a vidék most milyen üres, komor, kiábrándulást árasztó*. Nevük helyén Casimir lehántatta a kérget. *Minden elmúlik... A boldogság elsuhan, a tájak megváltoznak, a szív öregszik*.

A *Lélia* megjelenésekor viszonyuk véget ért. A szakítás hónapokkal megtörténte előtt már előrevetette árnyékát. *A szerelem számomra áhítat, kultusz*, írja majd Sand egyik vallomás-szerű levelében *...annyit kerestem a tökéletest*. Valóban kereste és rádöbrent, hogy a kis Julesben nem találja meg. Persze úgy is fogalmazhatnánk, hogy ráunt, de ez másodlagos tünet. Azért unt rá, mert a Teljesség elérhetetlennek bizonyult. A szakítást hosszasan vívódva, tapintatosan készítette elő, apránként, hogy Sandeau hozzászokják. Azon a címen, hogy háborítatlanul dolgozhassék, elköltöztette a közös lakásból, ahol *tétlenkedve búsongott, mint ahogy tétlenül volt boldog*.

Aztán a döntő lépésre került a sor. Musset fivére, Paul de Musset szerint George kijelentette Sandeau-nak: - El kell utaznod. Segített becsomagolni, s a postakocsihoz hírhedtté vált szürke

öltönyében kísérte ki. A párizsi pletyka máris új szeretőkről beszélt. Paul de Musset ellenségesen elfogult Sanddal. Lehet, hogy a búcsú így történt, de a valóság mégsem ilyen brutálisan egyszerű. A szakítás napján George arra kérte közös barátjukat, Regnault doktort, hogy menjen el Jules-höz, és vigyázzon rá. *...Maga nem fogja elhagyni és én sem. Még a mai napon és minden következő napon fel fogom keresni. Vegye rá, hogy ne hanyagolja el munkáját, és bajait ne öregbítse a szándékos nyomor okozta nélkülözéssel, Jules-nek soha nem lesz joga megakadályoznia benne, hogy az anyja legyek.* Az anyakomplexus mélyen gyökeredzik Sandban. Regényeinek visszatérő motívuma, az anyai szerelem már a *Léliá*-ban is megjelenik. *Jólesik becézni, s elnézni téged, mintha a gyermekem volnál,* mondja a hősnő szerelmesének.

Sandeanu szerelmi bánatában morfiumot vett be, de kihányta. „Olyan kétségbeesett állapotban van, hogy azt hittem, megőrült”, írja Balzac Hanska grófnénak. George valóban anyai gondoskodással küldte utazni. Néhány hónappal szakításuk után jegyet váltott neki olasz földre, és pénzzel is ellátta. Mihelyt Jules elutazott, felmondta a fiú kis lakását, és kifizette az esedékes lakbért. Párizs irodalmi világa George-ot hibáztatta, elsősorban maga Balzac, aki részvételi felbuzdulásában az Itáliából visszatérő Sandeanu-t egy időre magához vette. A Sanddal való barátsága, éppen Sandeanu miatt, évekre megszakadt.

George Sand harmincadik évében van. Neve túljutott hazája határán. Világszerte olvassák regényeit. Vigny, aki ellenszenvezett vele, így írja le külsejét: „Huszonöt évesnek látszik. A múzeum híres Judith képére emlékeztet. Hullámos fekete haja vállára hull, akár Rafael angyalaié. Nagy, fekete szeme, mint vallásos rajongóké vagy a legnagyobb olasz fejeké a festményeken. Szigorú arca mozdulatlan...”

A SZÁZAD GYERMEKEI

*Hűtlenségeimben mindig valami végzetszerűségnek
engedelmeskedtem, amely az eszmény felé vonzott:
ez az ösztönzés arra készítetett, hogy a gyarlót
hagyjam el a tökéletest megközelítőnek tetsző kedvéért.*

GEORGE SAND

Az új nemzedék folyóiratának, a „Revue des Deux Mondes”-nak szerkesztője, Buloz ebédet adott munkatársai tiszteletére. Az író asztalszomszédja választékosan elegáns szőke fiú, feszült arca szabályos, tekintete fölényes, firtató, főként ha a nőket szemléli. Alfred de Musset hat évvel fiatalabb Sandnál, elszegényedett grófi család sarja, huszadik évében verseskötettel jelentkezett, és egy csapásra ünnepelt költő lett. Sainte-Beuve lelkesen magasztalta a „kamasz lángelmét”. „Musset maga a tavasz, a költészet tavasza nyílt ki szemünk láttára”, írta róla, s igyekezett kijátszani Hugo ellen, akit nem állhatott, részben talán azért, mert érzelmi szálak fűzték Hugo feleségéhez, s értesülhetett az alkotó összes emberi gyöngéiről.

Musset ebben az irodalomtörténeti pillanatban huszonnégy esztendő, verseken kívül két drámát írt, s már felvetette bennük a kettős személyiség problémáját. A regényt mint műfajt egyelőre lefitymálja, „házmesternéknek” való, ítélkezik róla sommásan, de nincs messze az idő, amikor megírja jelentős regényét, „A század gyermekének vallomása”-t (La Confession d'un enfant du siècle), amely a George Sanddal való viszony krónikája, s egyszersmind pszichológiai-szociológiai lelete egy ifjú nemzedéknek, amelyet „a világ urai tétlenségre kárhoztattak”, s a fiatalok „valami elviselhetetlen nyomorúságot éreztek lelkük mélyén”.

Sainte-Beuve, aki nemcsak tisztelője, hanem barátja, lelki tanácsadója is Sandnak, már régebben be akarta mutatni neki a költőt, de az író kitért; Musset „túlságosan világfi”. Lehet, hogy a rossz híre miatt húzódozott tőle. Musset kicsapongó, azt beszélték, hogy ópiumot szív és cinikus. Sandot főként az utóbbi tulajdonság rettentette el; alkatánál fogva ódzkodott a cinizmustól, és rosszízű kalandja Prosper Mérimée-vel még inkább megutáltatta vele.

Mérimée, aki egy találó megállapítás szerint a novellista, a régész és a fölényes, kiábrándult világfi szerepében óhajtott tündökölni, de ez a harmadik szerep nem sikerült neki, elhatározta, hogy gyűjteményét az *Indiana* szerzőjével is gyarapítja. Hosszú sétán fejtegette Sandnak az érzelmi bonyodalmaktól mentes gyönyör előnyeit. A Sandeauval való szakítás után, George csalódva nem is annyira a „szegény drága gyermekben”, hanem a nagy szerelem létezésében, egy gyöngé pillanatában elfogadta az ajánlatot. A testi együttlét nem sikerült. Mérimée fölényesen tudtára adta az alkalmi szeretőnek, hogy nem volt megelégedve vele: „Maga úgy viselkedik, mint egy utcalány, de nem rendelkezik az előnyeivel, büszke, mint egy grófnő, de a grófnők kelleme nélkül.” Ráadásul *Kettős félreértés* című elbeszélésében, igaz, erősen átalakítva, megírta kalandjukat. Sand kétségbe volt esve. Ritka eset, hogy vádolja önmagát: ezúttal megtette. Sainte-Beuve-nek levélben kesergett, azt írta, hogy „utcalány módjára” viselkedett. Szerelmi morálját jól jellemzi lelkiállapota. Érzelem nélkül vállalta a testi együttlétet, tehát lealjasította önmagát. A Sandeau-val való viszony folyamán soha nem volt lelkiismeret-furdalása, akkor sem, amikor Jules éjjelente besurrant hozzá a nohant-i kastélyba; csupán barátjuk, a parkban őrt álló Papet doktor miatt nyugtalankodott, féltette a meghűléstől.

A folyóirat ebédjén Sand szokása szerint hallgatag volt. Férfiruhát hordott, övében rövid tör. Musset feltehetően mulatott a különködő öltözéken, és csillogtatta szellemét. A találkozás után elolvasta az *Indianá*-t, kitűnő irodalmi ízlése irtózott a dagályosságtól, így hát a szö-

vegből kihúzogatta a felesleges jelzőket - a párizsi Bibliothèque Nationale-ban megtekinthető ez a kötet - és elragadtatva figyelt fel a szerelem ábrázolására, a vágy és a megvalósulás között tatóngó szakadéokra, amit Sand oly megkapó érzékletességgel írt le. Szertartásosan tisztelettudó levélben gratulált a regényhez, és mellékelt hozzá egy verset; elragadtatása és alighanem egyéb szándéka jeléül tegezve szólította meg az írónőt, és megkérdezte tőle: átélte-e a gyönyört, amelyből hiányzik a boldogság, emlékszik-e a szomorú tapasztalatokra, vagy csupán álmodta őket.

Sandnak tetszett a sudár, kamasz külsejű, villódzóan szellemes költő, de nem akart újabb viszonyt. A Mérimée-vel való együttlét kínos emlékét fokozta, hogy Párizs irodalmi világában s a vele határos szalonokban, kávéházakban még mindig emlegették a megjegyzést, amelyet Dumas adott teljes rosszhiszeműséggel Sand szájába: - Kipróbáltam Mérimée-t; nem sokat ér.

Musset eljárt Sand új lakásába, a Malaquais rakpartra. A kertre nyíló háromszobás lakás középső nagy helyiségéből két kisebb szoba nyílt; Liszt, Heine, Delacroix, Berlioz beszélgetett, vitázott itt. Hátul, a téglapadlós konyhában Musset bolondos jókedvében néha szobalánynak öltözve sürgölődött.

A háziasszony sárga pongyolában fogadta a költőt, a szín jól illett aranybarna bőréhez, hindu nőkére emlékeztető gyönyörű szeméhez. A pongyolához török papucsot viselt, és hosszú szárú cseresznyefa pipából eregette a füstöt. Musset ironikus rajzaival szórakoztatta. Nyílt kártyával játszott, nem titkolta, hogy semmi hajlandósága a fennkölt nagy szerelemhez. George hamarosan „drága sihederemnek” szólította, de félt is egy kicsit a túlságosan tapasztalt Musset-től, aki azt hangoztatta: „Minden nőt szeretek, és mindegyiket megvetem.” A *Léliá*-ban szükség volt egy versbetétre, Sand kérésére Musset írta meg. George a regényt még megjelenése előtt, korrektúrában odaadta neki elolvasásra, Musset kitűnő és szigorú ízlése a válaszon is lemérhető: „A *Léliá*-ban van vagy hetven-nyolcvan egyenest a szívhez szóló, őszinte és erőteljes oldal...”

Közel hathónapos ismeretség után a költő, aki nemrég kijelentette George-nak, hogy a szerelemtől vallott felfogást illetően a Balti-tenger választja el kettőjüket, a barátságra sem érzi elég „erkölcsösnek” magát, és következmények és jogok nélkül való pajtáságot ajánlott fel, meghökkentő levelet küldött: „Drága George, valami nagyon ostoba és nevetséges dolgot kell közölnöm... A szemembe fog nevetni, azt hiszi rólam, hogy egész idő alatt szerepet játszottam. Ajtót mutat nekem, vagy azt gondolja, hazudok. Szerelmes vagyok magába. Szerelmes az első naptól kezdve, hogy Magánál voltam. Azt képzeltem, kigyógyulok belőle, ha barátként látogatom...”

George még egyre húzódozik. A *Lélia* egyik-másik passzusa elárulja, hogy miért. *A mennyet egy magunkhoz hasonló teremtményben keressük... Mennyire átengedtem magam a megvalósulhatatlan emésztő szomjúhozásának.*

Alighanem Musset alázatos, kétségbeesett levele ragadta magával: „Isten vele, George, gyermekként szeretem magát.” Bűvös szavak! *Gyermekeként szeret! Istenem, mit mond? És vajon tudja-e, hogy milyen rosszat tesz velem,* jajdul fel a szerelmük történetét megörökítő Sand-regény, az *Ők ketten* (Elle et lui) hősnője.

Musset hamarosan beköltözött a Malaquais rakparti lakásba. George szükségét érzi, hogy bejelentse, ami köztudomású: ír Sainte-Beuve-nek; levele elején kéri, hogy védje meg a *Léliá*-t. Szükség van rá, mert a regény körül sisteregnek az indulatok. Egy felháborodott kritikus a jó erkölcs nevében lelkeire köti mindenkinek, ha kezébe veszi ezt a könyvet, zárkózzék be, hogy senkit meg ne fertőzzön vele. „Ha van lányuk, s azt óhajtják, hogy lelke szűziesen tiszta és gyermeteg maradjon, küldjék el társnőivel játszózni a zöldbe...”, folytatja a jó tanácsot. Sand a támadásokról rátér magánéletére. *Szerelmes lettem, s ezúttal nagyon komolyan, Alfred*

de Musset-be, Ez nem szeszély, hanem mélyen érzett vonzalom, amelyről részletesen szólok majd egy másik levelemben.

A társaságban hallgatag Sand leveleiben gyakran gátlástalan őszinteséggel tárja fel magát, beszámolóit a Sandeau-val töltött éjszakákról még a mai ízlés számára is meghökkentőek. Tudja, hogy szerelmi élete a többség szemében botránykő, s a szenteskedésre megvető semmibevevéssel válaszol. Maga Sainte-Beuve is kap egy oldalvágást. *Nem vagyok illetékes, hogy ennek az érzésnek akkora időtartamot ígérjek, amely oly szentnek tüntetné fel a Maga szemében, mint azok az érzelmek, amelyekre Maga hajlamos.* És egy részletes vallomással felérő mondat: *Inkább szánalomból adtam oda magam, mint szerelemből; ezt mindeddig nem ismertem...*

Lélia önemésztő sóvárgásából Musset szabadította ki Sandot. *Bizalmas napló*-jának a szakításuk után írt részletei tanúskodnak róla, hogy milyen elemi erejű szenvedélyt keltett életre benne: *Kék szempár, nem nézel többé rám! Szép arc, nem látlak többé felém hajolva, vágytól fátyolosan! Hajlékony, sudár test, nem nyúlsz el többé rajtam, hogy felélesszél, mint Elizeus a beteg gyermeket! Nem érinted meg többé a kezem, mint Jézus a Jairus lányát...*

Sand és Musset szerelmi regénye hamarosan közszájon forog Párizsban, de nem fogadja olyan elnéző, sőt gyakran helyeslő rokonszenv, mint a Sandeau-val folytatott viszonyt. Musset baráti köre a költőt félti, Sand barátainak nagy része Musset-re néz görbe szemmel, kivált amióta George meghozta a legnagyobb áldozatot, amit író a szerelemért hozhat: a költő kedvéért kiakolbóltotta lelkes kritikását, Planche-ot, aki nemcsak tollal, hanem karddal is hadakozott érte, s a *Lélia*-t lecsepülő bírálót párbajra hívta ki. George mégis megszakította vele a kapcsolatát - igaz, átmenetileg -, mert a finnyásan tiszta Musset viszolygott az elhanyagolt külsejű kritikustól.

Az első hetek felhőtlenül derűsek, Musset tréfás versikéket ír mindennapi életükről, rajzokat készít szeretőjéről. Sand a *Lélia* első kötetét így dedikálja: *Sihederemnek, Alfrednak.* A második kötet ajánlása csipkelődő, Musset világfias előkelőségére, választékos eleganciájára utal: *Alfred de Musset vicomte úrnak tiszteletteljes hódolattal odaadó híve George Sand.*

A bűnös asszonyban, ahogy szigorú erkölcsbírák és nagyképű szenteskedők nevezik, egy pedagógus rejtőzik. A „kis Jules” egészsége, pénzügyei a szakítás után is foglalkoztatták; Musset-t rendezett életre, állhatatos munkára akarja szoktatni. A költő egyelőre tréfálgozik: „Este írtam tíz verssort, és megittam egy egész üveg pálinkát, George megivott egy liter tejet és írt egy fél kötetet.” Akárcsak Sandeau idejében, George éjszaka kipattan az ágyból, íróasztalhoz ül, hogy szerződésének pontosan eleget tegyen. De ágyában nem a közepes képességű Sandeau alszik, hanem egy öntörvényeit követő alkotó.

A pszichológusoknak érdekes tanulmány lehet Musset skizofréniával határos kettőssége: a behízeltgően kedves, gyöngéd költőt időnként mintha egy másik én kerítené hatalmába, *egy démon*, írja majd évek múltán színésznő kedvese; ilyenkor zsarnoki, komiszul kegyetlen; látomásai vannak, fantomokkal beszél. Musset első rohamát a fontainebleau-i erdőben élte át Sand. A költő a holdfényben kísérteties, lobogó hajú alakot látott maga felé rohanni. Rémülten a földre vetette magát; a feléje rohanó látomás ő maga. Másnap, kijózanodva karikatúrát rajzolt mindkettőjükről. A Sandot ábrázoló rajzra ezt írta: „Szíve szétszaggatott állapotban, akárcsak ruhája.”

1833 decemberében a szerelmespár Itáliába utazott. George előzetesen megszerezte Musset anyjának beleegyezését - a költő még kiskorú -, és megígérte az özvegy grófnénak, hogy *anyai* szeretettel viseli gondját Alfrednak.

A viharos szerelem történetét sokan feldolgozták. Először Musset, szakításuk után, mértéktartóan eszményítő művében „A század gyermekének vallomása”-ban. Idővel Sand a költő ha-

lála után az *Ők ketten* című regényében, ugyancsak szépítve a viharos eseményeket és főként önmagát. Sand könyvére feleletként Musset fivére, Paul de Musset gyöngé és elfogult könyvet írt „Lui et elle” (A férfi és a nő) címmel, végül megjelent Flaubert kedvese, a szép és tehetségtelen Louise Colet gyűlölködő pamfletje, a „Lui” (A férfi). Maurras, a századfordulótól kezdve a nacionalista jobboldal egyik szellemi vezére, regényt írt a velencei szerelmespárról. Musset és Sand levelezése s egyéb feltárt adatok alapján a felsoroltakon kívül még számosan vetették rá magukat a hatásos témára, hol az egyik, hol a másik fél védelmében vagy elmarasztalására.

A tények a következők: Sand Itáliában is szorgalmasan dolgozott általában napi nyolc óra hosszát. Határidős munkái voltak, és nemcsak a kötelességtudás hajtotta, hanem anyagi gond is, az eladósodott Musset-nek nem volt pénze, mindkettőjük költségeit neki kellett előteremtenie. Munka közben rendszerint bezárkózott szobájába, és szeretőjét is írásra buzdította, sőt témát is ajánlott, a reneszánsz kori firenzei felkelést, amely végzett a város gyáva zsarnokával. A felkelés felemás hőséneke alakja annyira foglalkoztatta Sandot, hogy először színműben akarta feldolgozni, de végül cikket írt róla. A Sand kínálta témából kerekedett idővel műve Musset kiváló drámája, a „Lorenzaccio”. George Sandról írt alapos munkájában Francine Mallet kimutatta, milyen részeket vett át Musset a tanulmányból.

A költő ingerülten viselte el szeretője kiapadhatatlan energiáját, annál is inkább, mert ő maga akkor nem bírt dolgozni. Szóváltások követték egymást, Musset durván kitört, „testet öltött unalomnak, álmodozónak, ostobának, apácának” nevezte Sandot, és szemére hányta, hogy ügyetlen szerető. Velencében Sand belfertőzéssel kínlódott; nem költői betegség, Musset utálkozott is tőle. Viszolygását nem rejtegette: „Egy beteg nő igazán csúf, igazán szomorú látvány.” Általában hajnalig kószált a lagúnák városában, és prostituáltakkal szórakozott. Aztán kijelentette: „George, tévedtem, bocsáss meg, nem szeretlek.” A testi kapcsolat megszakadt köztük, cédulákon érintkeztek, Sand talán otthagyná, de Musset-nek nincs pénze. Egy hajnalon véresen érkezett a szállóba, összeverték; rövidesen megbetegedett, félrebeszélte. Sand orvost hívott, az irodalomtörténetbe szerény mellékszereplőként bevonuló Pagello doktort, aki előzetesen őt kezelte. Ketten tizenkilenc napig ápolták az idegrohamokban örvongó költőt.

George alighanem azért vetette magát a derék, jelentéktelen, kövérkés orvos karjai közé, hogy elzsongítsa csalódását és sértődöttségét, büszkeségféléből, amely megtiltotta neki, hogy beszoruljon a túró nő hagyományos szerepébe. *Büszke vagyok és kemény. Nem vagyok nagylelkű... Esetleg nagylelkűen viselkedem, de a szívem nem irgalmas*, írta Pagellónak. És talán vágyott rá, hogy megoszthassa valakivel gondjait, s az elszenvedett gyötrelmek után nyugalmas érzelmi tájakra kívánczolt. Úgy véli - joggal -, hogy Musset viselkedése visszaadta neki a párválasztás szabadságát. Később, amikor Musset szemrehányásokkal és kérdésekkel gyöttri, így vág vissza: *Milyen jogon faggatsz engem Velencéről? A tiéd voltam én Velencében?* Idővel maga Musset is elismerte: „Rászolgáltam, hogy elveszítsem.”

Sand eltitkolta Velencében Musset előtt, hogy az orvos a szeretője, feltehetően kíméletből. Virrasztott a betegágy mellett, és előteremtette a szükséges pénzt. *Jacques* című regényét fejezetenként küldte kiadójának, nekikezdett egy új munkának, a *Leone Leoni*-nak. Szorult helyzetében arisztokrata ismerősétől, az irodalmár Sosthènes La Rochefoucauld-tól ezer frankot kért kölcsön, Buloz-t előlegeként ostromolta, s arra is volt gondja, hogy megkérje, rendezze Musset otthoni „becsületbeli” adósságát. Ha Musset nem adná meg rövidesen a pénzt Buloz-nak, ő vállalja a kiegyenlítést. *Erős vagyok, mint egy ló*, állapítja meg magáról kesernyés öntudattal.

Musset felépült. Aggódo volt kedvese nemegyszer Pagellót menesztette utána, amikor Velencében ödöngött. Végre rászánta magát az elutazásra. Barátnője megváltotta jegyét, Mestréig elkísérte, ellátta pénzzel, útítársról is gondoskodott egy parókakészítő személyében, s anyai

csókkal búcsúzott tőle. Megállapodtak, hogy írni fognak egymásnak. A végleg kiköltekezett Sand az orvossal együtt olcsó kis szállodába ment.

A szerelem libikókáján a költő és George helyet cserélt. Musset rádöbbsen, hogy szerelmes. „Aki nem tudott megbecsülni, amikor az övé voltál, könnyein keresztül tisztán lát és tisztel szívében, ahol haláláig őrzi képedet.” (Rousseau óta egy fél évszázadon át ontották a férfiak a megindultság könnyeit.) „Azt mondtad, menjek el, és én elmentem, azt mondtad, éljek, s én élek.” Néhányszor elment a Malaquais rakparti lakásba, szerelmük emlékét kereste. Egy csészealjban ottfelejtett cigaretta; ismét könnyekre fakadt, gyötrődött, de a pénzt nem adta meg, igaz, nem volt miből. Sand leveleiben hiába panaszkodott neki szűkös anyagi helyzetét. Ő megadta az ezer frankot Sosthènes La Rochefoucauld-nak. Egyelőre Pagellóval él Velencében, majd együtt utazgatnak Észak-Itáliában, s Sand aggódó sorokat meneszt Musset-nek, *drága fiam-nak, kis madaram-nak* szólítja; az aláírás gyakran *a te öreg George-od ...szükségem van gyöngédségre és megbocsátásodra. Az enyémről ne szólj... Semmi másra nem emlékszem, csupán arra, hogy nagyon szerencsétlenek voltunk és elhagytuk egymást... De mi ketten arra születünk - bizonyos lehetsz benne -, hogy megismerjük és szeressük egymást*, írja Musset-nek. Testvéri kapcsolatról ábrándozik, szinte állandó anyakomplexusa pszichológiai tanulmányba kínálkozik: Pagello az apa, ő az anya, Musset kettőjük gyermeke. Csak hát Pagello, *ez a derék fiú nem olvasta a Léliá-t, s ha olvasta volna, egy mukkot sem értene belőle*. Musset istápolásába az orvost is bevonja. Pagello levelet küld a költőnek, „caro Alfredot” biztosítja szeretetéről. Musset sem marad el mögöttük az áradozó nagylelkűségben: „Én csupán gyermek vagyok, de van két kiváló barátom, s ők boldogok.” Hamarosan más húrokat penget.

Az itáliai tartózkodás alatt Sand befejezte *Jacques* című regényét. A szerelem és a házasság problémáját ezúttal főként a férj szemszögéből vizsgálja. Az aggályosan becsületes, mélyen érző Jacques, hogy ne álljon útjába felesége és az asszony szeretője boldogságának, elhagyja otthonát, és öngyilkos lesz, de gondja van rá, hogy tette balesetnek tűnjék.

Az olasz földön töltött hónapok alatt két regény készült el meglehetősen gyorsasággal, az *André* és 1834 április-májusában a *Leone Leoni*. Mindkettőben nyomon követhető Sand gyötrődése, keserűsége. A *Leone Leoni* hősnőjét, Juliette-et tiszta és végletes szenvedély köti egy hozzá méltatlan férfihoz. Az *André* főszereplője, Geneviève, a virágáruslány is tragikus áldozata szerelmének. André szeretője lesz, aki elhagyja, mert megalkuvó, nincs ereje szembeállni apjával, a konzervatív vidéki kisnemessel. Geneviève világra hozza gyermekét és meghal. André apjának alakja mögött alighanem felsejlik az idősebb Pagello, aki hevesen ellenezte fia kapcsolatát a „francia írónővel”.

1834. július legvégén Sand hazaindul Svájcra keresztül. Tisztességérzete és a szerep, amelybe beleélte magát, arra készteti, hogy Pagellót meghívja Párizsba. Az orvosnak nincsenek illúziói. Talán Sand szerelmes leveleiből is sejthette az igazságot, hiszen a megindító vallo-mások, az áradozások háttérben valamiként ott van Musset. *...a szerelem számomra áhítat, kultusz... Ha az Istenem sárba süllyed, lehetetlen, hogy felemeljem és imádjam. A Lettres d'un voyageur* (Egy utazó levelei) első része, *À un poète* (Egy költőhöz) nyilvánvalóan meggyőzhette az orvost, hogy ő csak egy epizód George Sand életében. „Rögtön megértettem, hogy vele megyek Franciaországba, és nélküle térek vissza. De ezernyi kellemetlenséget is vállaltam volna, semhogy magára hagyjam ilyen hosszú úton”, írja naplójába, mert a kor divatjához híven ő is naplót vezetett.

Alighogy Sand Párizsba érkezik, a költő máris levelekkel ostromolja. George elmenekül Nohant-ba, kérésére a türelmes Casimir meghívja Pagellót, de az orvos, tekintettel a kényes helyzetre, Párizsban marad, a kórházakat tanulmányozza. Musset a birtokra is menesztí vallomásait. Elhatározta, hogy megírja kettőjük szerelmi regényét: „Esküszöm ifjúságomra és

géniuszomra, hogy sírodon csupa makulátlan fehér lilium fog nőni... Az utókor együtt emleget majd bennünket a halhatatlan szerelmesekkel, akiknek neve összeforrt: Rómeóval és Júliával, Abélard-ral és Héloïse-zal.” Rövidesen bejelenti: „Nekifogtam a regénynek. Erről jut eszembe, ha történetesen megőrizted az elutazásom óta írt leveleimet, légy olyan szíves, add vissza őket!” Sand válaszából árad a keserűség és a szerelem. *Én képtelen vagyok mostani lelkiállapotomban könyvben szólani Rólad; ami téged illet, írd, amit akarsz: regényt, szonettek, hosszú verseket, beszélj rólam úgy, ahogy akarsz, én becsukott szemmel adom magam a kezédbe.* Musset is gyötrődik, de leveleit és a Sandéit is felhasználja készülő regényében. Idővel színpadra is viszi George egy-egy mondatát: *Gyakran szenvedtem, olykor csalódtam, de szerettem. Én magam éltem, nem a gögömből, és az életunságomból előállt mesterséges lény,* írta neki Sand még Itáliából. Néhány év múlva a Comédie Française színpadáról hallja ezeket a szavakat Musset „On ne badine pas avec l’amour” (A szerelemmel nem lehet tréfálni) című darabjában.

Musset Badenbe utazik, a „Werther”-t és az „Új Héloïse”-t olvassa, s a regényén dolgozik. George Sandról szóló könyvében Francine Mallet találóan jegyzi meg, hogy bánatos szerelme vagy dühe váltakozásainak megfelelően hol irgalmas nővérnek, hol az esztelenségig gögös lénynek ábrázolja volt szeretőjét. Hamarosán közli, hogy visszatér Párizsba „...talán kellemetlen lesz Neked és neki is. Bevallom, senkire nem bírok tekintettel lenni. Ha szenved, hát szenvedjen ez a velencei, aki megtanított engem a szenvedésre.”

Pagello napjai meg vannak számlálva, bár George egyre magasztalja becsületességét, jó szívet. Búcsújukat az orvos írta meg: „...megszoritottam a kezét, de nem volt erőm ránézni. Ő mintha zavarban lett volna...” Pagello önérzetes volt, Sandeau-val és Musset-vel ellentétben nem fogadott el anyagi támogatást. Sand tapintatosan segítette; tanácsára négy jelentéktelen festményt hozott magával, George azt mondta, hogy ezerötszáz frankért sikerült eladnia a képeket. „Örömben azonnal beszereztem egy sebészfelszerelést és néhány szakkönyvet”, jegyezte be Pagello naplójába. Alighogy távozott, a költő ismét beköltözött Sand lakásába.

Musset fogadkozott, hogy a múltat kitörli emlékéből. Nem sikerül; egyaránt gyötri George-ot és önmagát. Viharos hónapok következnek, hol Musset költözik haza anyjához és nővéréhez, hol Sand utazik Nohant-ba. És milyen búcsúleveleket írnak egymásnak! *Nem akarlak látni többé, de nem bírok meglenni Nélküled,* írja Sand. „Hagyj el engem, ha úgy akarod. Örültség, amíg szeretsz, nekem sohasem lenne erőm megtenni”, írja a költő, aki belebetegedett lelkiállapotába. *Egyetlen szerelmem, életem, fivérem, menj el, de ölj meg engem, amikor elmegy,* írja Sand. Egy összeveszés után a költő barátainak durván becsmérli, rimának nevezi, s amikor szeretője kétségbeesve elrohan hozzá, letagadtatja magát. George „a földön hever, letaglózott szerelmét holttestként tartja karjai közt”, hol meg „térdre hull a gyötrellem súlya alatt”. *Bizalmas napló*-ja tanúskodik róla, hogy Musset egyik levelét egy koponyában őrizte. A romantika korában ilyen meghökkentően látványos köntöst öltött a szenvedély.

Kettőjük közül Sand a tisztánlátóbb, újra meg újra elismétli: nincs más lehetőség, szakítani kell. 1834 decemberében lelkileg-testileg elcsigázva Nohant-ba utazik. Musset levélben közli vele, hogy sajnálja kitöréseit, belenyugodott a szakításba. George rövidre vágatja haját, és fájdalmas levél kíséretében elküld egy fürtöt Musset-nek. A dús fekete haj láttára a költő ismét sírva fakad, s a szerelmesek újra kibékülnek. George diadalmas hangú levelet küld Musset barátjának, Tatet-nak, aki szakításra ösztönözte a költőt. *Uram, vannak igen sikerült műtétek, amelyek a sebész dicséretére válnak, de nem akadályozzák meg a betegség visszatérését. Ennek a lehetőségnek következtében Alfred ismét a szeretőm...* Nem sokáig. Viszonyuk utolsó szakaszában állandóak a viharok. Musset fenyegetőzik, hogy megöli. Sainte-Beuve közbelép: szakítást tanácsol. Sand belátja, hogy nincs más út: kapcsolatuk *szégyen nekem és gyötrelmem Neked...* Elhatározza, hogy Nohant-ba utazik, még Párizsból ír Musset-nek:

Sajnálalak, mindent megbocsátok, de el kell válnunk. Végül gonosz leszek. Azt mondd, inkább legyek gonosz, pofozzalak fel, amikor sértegetsz. Én nem tudok harcolni. Isten szelídnek és büszkének teremtett. Büszkeségem megtört, szerelmemből szánalom lett. Maurois találóan jegyzi meg Sand-életrajzában, hogy a szakítás végső jelenetében megmutatkozik George gyakorlatiassága, s a drámai áradozások, tragikus összecsapások után ez a záró akkord bizony komikusnak hat. Boucoiran segítségét kérve Sand ügyesen megszervezi a menekülést. A fiatalember keresse fel, s abban az esetben, ha a költőt ott találná, izgatottan közölje, hogy Dupinné megérkezett, súlyosan beteg, várja lányát, mert nincs, aki ápolja.

A furfangra nincs szükség. Amikor Musset megjelenik a Malaquais rakparton, Sand már elutazott. Mihelyt megérkezik Nohant-ba, levelet ír segítőtársának: *Nagyon nyugodt vagyok. Megtettem, amit meg kellett tennem. Egyetlen dolog nyugtalanít: Alfred egészsége. Adjon hírt róla, és tudassa velem, az igazsághoz híven, közönnyel, haraggal vagy bánatosan fogadta-e elutazásom hírét. Tudni akarom az igazságot, bár semmi nem ingathatja meg elhatározásomat. Adjon hírt gyerekeimről! Maurice még mindig köhög? Solange is köhögött...*

A Musset-szerelem viharai idején Sand azt írta, hogy elpusztítaná magát, ha nem volnának gyermekei. Bizonyára így érezte, csak hogy a valóság sokrétű. Hozzá tartozik az is, hogy Sand 1833 decemberében Itáliába utazott Musset-vel, s a következő év augusztusában tért vissza Pagellóval. Maurice-nak a kollégiumban sok komisz megjegyzést kellett hallania világhírű anyjáról, bele is betegedett, és vonakodva ment vissza az intézetbe. Solange kiskorában Sandeau-val élt közös fedél alatt, anyja leveléből kiderül, hogy kezdetben közös szobában is aludtak, Solange keskeny matracon, de *gyermeki ártatlanságában még Maurice sem érezne kivétlivalót a helyzetben.* A Musset-időszakban ő is intézetbe került; ez a kor nevelési szokása szerint rendjén való. Csak hogy a hétvégeken a kislány egy szeszélyes fiatal költőt lát anyja lakásában; Musset után hamarosan egy újabb szeretővel, a szélsőséges forradalmi eszméket hirdető Michel de Bourges-zsal ismerkedik meg. Sand gyöngéd, okos, szívhez szóló leveleket menesztett gyerekeihez, és valószínű, hogy sejtelve sem volt lelkiállapotukról; ő mindent a saját érzésein szűrte át. Velencéből aggódó és méltatlankodó sorokat küld fiának, ha úgy véli, hogy Maurice renyhe levélíró. *A te öreg édesanyád és barátod, George* aláírással. Maurice átengedte magát az anyai és baráti szeretetnek, de soha nem heverte ki Sandot: egész életében az árnyéka maradt. Solange egyre élesebb szemű, kegyetlenebb bírálója lesz anyjának; lázadozik, intrikál és bosszút forral ellene.

KATARZIS ÉS PRÓFÉTÁK

*Oly forrongó időben éltem, amikor minden utópiát
megvalósíthatónak éreztünk. Igazságra
szomjúhoztunk, szívvel-lélekkel akartuk
és vártuk minden nyomorúság megszűnését.*

GEORGE SAND

1835 márciusában menekült Sand a pusztító szenvedély elől Nohant-ba. Ugyanebben a hónapban, sőt feltehetően már megérkezte éjjelén nekikezdett egyik legszebb, igen jelentős alkotása, a *Mauprat* megírásának. Igen jelentős alkotás, mert ami pályafutásának fontos állomásait jellemzi, nagyrészt benne van ebben a regényben.

Az *Indianá*-ban és *Léliá*-ban a szenvedély csapda, végzet, a társadalom kiszabta sorsuk, az élet törpe méretei ellen lázadozó, a teljesség után hiába sóvárgó hősnőkben van valami holdkórosság. A lelki-testi kielégületlenséget, az elidegenedést oly hitelesen ábrázoló író a *Mauprat*-ban a tündökletes tisztaságú nőt formálja meg, akiről erejét veszve pattan le a kísértés, akivel szemben tehetetlen az erőszak, s emelkedettségével környezetét is felemeli. Gyergyai a regény Edmée-jét Shakespeare Portiájához hasonlítja, talán még inkább emlékeztet Goethe Iphigeniájára, hiszen a felvilágosodás eszméin, Rousseau tanításain felnőtt Edmée okos erélyével, megalkuvást nem ismerő bátorságával és áldozatot vállaló szeretetével humanizálja az elvadult, féktelen ösztönembert, Bernard de Mauprat-t, a *toportyánfajzatot*, akárcsak Iphigenia a barbár sziget emberáldozatokat bemutató lakóit. A regényirodalomban Edmée alakjában először jelenik meg az a nő, aki nem a térés, a lemondás hagyományos erényei által magasztosul fel, hanem embert formáló nevelőként. És hány változatban ábrázolja Sand ezt a magatartástípust, egyedeiben élesen elkülönülve egymástól. Consuelo, a nyomorgó, csúnyácska utcai énekesnő, aki kibontakozó művészetével együtt szépül, s tehetségén, jóságán, lelki erején megtörnek az aljas fondorlatok és a kegyetlenség hatalma. A művészet vigaszt osztó, feloldozást adó papnője ő; tudathasadásos lelkiállapotából, eszelősséggel határos látomásaiból emeli ki Albert grófot. A velencei utcákról a főúri kastélyokba, királyi palotába vetődött nagy énekesnőtől milyen távol van és mégis rokon vele a csúnya, megvetett, kigúnyolt falusi árvalány, aki mellett felszínes pajtása, Landry válik mélyen érző emberré (*A kis Fadette*). François, a talált gyerek, nevelőanyja, a jóságos molnárné mellett lel feloldódásra, gyermeki szeretete, oltalmat kereső ragaszkodása nő szerelemmé (*A talált gyerek*). George Sand legszebb regényeiben a férfiak egy náluk kiválóbb nő mellett járják ki „az érzelmek iskoláját”, s ha Indiana alakjának, problémájának kiteljesedését Gyergyai Albert joggal látja a „Bovaryné”-ban, az Edmée-Bernard, Consuelo-Albert, Fadette-Landry kapcsolat az „Érzelmek iskolája” felé mutat. De az utóbbi állításhoz azt a lényegbe vágó megszorítást kell hozzáfűzni, hogy az „Érzelmek iskolája”-ban nem történik, nem történhet meg a megváltás, Arnoux-né átszellemült magasrendűsége, eszményi volta valójában csak Frédéric tudatában létezik.

Tetszetős magyarázat volna a *Mauprat*-t, elsősorban Edmée alakját írójának érzelmi lehiggadásával, a gyötrelmes szerelmet követő megbékéléssel magyarázni. Csakhogy az adatok nem ezt bizonyítják. Alig egy hónapra rá, hogy végleg szakított Musset-vel, Sand szeretője lett a polgárkirályság neves ügyvédjének és lapszerkesztőjének, Michel de Bourges-nak, akivel szenvedélyes és megalázó viszonyt élt át. A hamarosan fonákra fordult szerelemben ő a kiszolgáltatott. A csúf, kopasz ügyvéd lázba hozta érzékeit, és elkápráztatta forradalmi ékes-szólásával. Megismerkedésük után két napra Sand a szeretője lett, egy gyűrű tanúskodik róla, amellyel megajándékozta a férfit. Az ügyvédhez írt leveleiből árad a szenvedély. Ha rá

gondol, reszket a térde, szereti attól a naptól fogva, hogy megszületett, őt szerette a fantomokban, akikben egy-egy pillanatig megtalálni vélte. Michel de Bourges alighanem meg akarta hódítani a nagynevű írónőt. Hamarosan betelt vele, és békében óhajtott élni gazdag feleségével. Találkozásait Sand sürgette, ő utazott hozzá, hol Bourges-ba - a paraszti származású ügyvéd Bourges városa nevét vette fel -, hol Berry kisebb-nagyobb helységeibe, ahová a jogászt elfoglaltsága szólította. Gyakran lóháton vágatott egy-egy találkára, sötétben érkezett, hajnalban indult vissza. Hol az „Énekek éneke” ifjú hitveseként fogadná a kényszeredett és durva szeretőt, hol gyűlöli. Érzelmei hullámvászt a d’Agoult grófnéval hónapokig Nohant-ban vendégeskedő Liszt zongorajátéka kísérte.

A megalkuvás nélküli kapcsolatra áhítozó, sokat csalódott Sand saját vágyait vetíti hőseibe. Ő a tiszta, szilárd Edmée, a vad gerjedelmét legyőző Bernard, mindkettőjük állhatatos hűsége az ő nosztalgiaja - hiszen oly sokat tud a szenvedélyről -, de nem retten vissza, hogy szerelmüket egy-egy örvénylő pillanatban gyilkos vagy önpusztító indulatként ábrázolja.

Alakjukat a konkrét valóságnál magasabb valóságfokú világba emeli, s ezzel avatja őket végletességükben hitelessé. A kezdetben ösztönösen, minden elmélet nélkül dolgozó Sand ebben a regényében eszmél rá művészetének lényegére: *Az élet minden izgalmának és kockázatának prédájaként ábrázolni az embert*, ahogyan egyik előszavában írja.

A regény cselekménye jellegzetesen romantikus. Az erdőben eltévedt Edmée félreértés folytán rokonai, a züllött, félelmetes Mauprat-k lovagvárába kerül. A meggyalázástól a kamaszkorból alighogy felsejűlt Bernard menti meg, azzal a feltétellel, hogy Edmée az övé lesz. A várat elfoglalják a szabadítók, a Mauprat-k Bernard kivételével elpusztulnak vagy elmenekülnek, a fiú Edmée apjának kastélyába kerül. Fordulatos események teszik próbára; önmagával folytatott hosszas küzdelem árán, Edmée és Patience segítségével megy végbe lelki átalakulása. Viszontagságok, csalódások, veszélyek után - Bernard-t halálos ítélet fenyegeti - a szerelmesek végül egyesülnek.

A véletlennek bőven jut szerepe a cselekmény során, de mint valamennyi jelentős romantikus műben, a véletlenek mögött tágas, szellős metafizikai méretű rend van, ebben az esetben az élet értelmét, az emberi felemelkedést, a megváltás lehetőségét példázó rend. Itt a különbség Sand vagy Hugo és a romantika mesteremberei, például Dumas, Sue véletlenjei között. A két előbbinél homlokzat, arra hív fel, hogy mögéje hatoljunk és meglássuk a lényegét, az utóbbiaknál mesterkedés, a cselekmény érdekfeszítő bonyolítása.

A regény idősíkja a 18. század forradalom előtti kora. A biztos kézzel felvázolt, széles dimenziójú társadalomrajz ráfelel a mű témájára, a megpróbáltatásokat kiálló, igaz emberré nevelő szerelemre, hiszen a forradalmat megelőző korszakban is - eszmei-politikai téren - ott a tökéletesség vágya. A szabadság, egyenlőség, testvériség eljövetelebe vetett szilárd hitet nemcsak Patience, a filozófus paraszt képviseli, hanem maga Edmée is; túlnőtt társadalmi osztályán, s a regény epilógusszerű végén azt olvassuk róla: *a Hegypárt nagyjait nőknél ritkán látott meggyőződéssel tisztelte*.

Sand eleinte kisregénynek tervezte a *Mauprat*-t a „Revue des Deux Mondes” számára, de a készülő mű szétrobbantotta a szűkre szabott kereteket. A nagybátyjai rablóvárában felnőtt Bernard lelki átalakulása, Edmée kettős küzdelme, egyrészt Bernard-ért, másrészt önmagával, hogy elfogadja a saját szerelmét az elvadult, faragatlan fiú iránt, a bölcselő részek, amelyekben már megszólal írójuk hamarosan szilárd világnézetű szocializmusa, a fordulatokban gazdag cselekmény, amelyet Sand mértéktartással megóv a korabeli divatos írások halmozódó borzalmaitól, mesterkéltségtől, a feszült drámai jelenetek, a lírai tájleírások tág keretét kívánnak, akárcsak a változatos színterek, a Mauprat-k komor vára a titkos járatokkal, Edmée és apja vidéki kastélya, az erdő, ahol Patience a rousseau-it is meghaladó igénytelen-

ségben él, az amerikai szabadságharc, a párizsi szalonok, a törvényszéki tárgyalás Bourgesban - a közvetlen benyomást alighanem Sand válópere szolgáltatta hozzá.

A regény szerkezete szilárdan hordozza az írói szándékot. A szerkesztés általában nem erős oldala Sandnak, talán mert regényei nagy részét túllontúl gyorsan, gyakran folytatásokban írta. A *Mauprat* a kivételes művek közé tartozik. Sand a keretesség módszerével él, amelyet gyakran alkalmaz más regényeiben is. (*A talált gyerek, La Daniella, Laura.*) Az idős Bernard de Mauprat beszéli el élete történetét, amelynek folyamán az író felsorakoztatja a romantikus jellemábrázolás ellentétpárjait. A legjelentősebb a cselekmény fővonulata, az Edmée-Bernard ellentét, ami szerelmükben és a közössé vált világszemléletben, morális magatartásban oldódik majd fel. A további lényeges ellentétek: Bernard minden megpróbáltatást vállaló szerelme és Edmée széptevőjének, La Marche-nak szokványos érzelmei, óvatoskodó felszínessége, Patience paraszti bölcsessége, evangéliumi forradalmisága és a párizsi szalonok dámáinak és urainak, az úgynevezett felvilágosodottaknak fennkölt fecsegése, üres okoskodása, a derék janzenista plébános, aki meggyőződése miatt szembekerült az Egyházzal és a kapzsi, alattomos perjel, végül egészében az Edmée-Patience-Marcasse csoport és a rablógyilkos Mauprat-k.

A regény prózaritmusát, a romantika hömpölygő, torlódó, dús stílusát tempóváltások szakítják meg. (Nem a hagyományos narráció-dialógus váltakozásra gondolok; ez kézenfekvő.) Példaképpen hivatkozom a regény elejének arra a részére, amelyben a csapdába került Edmée-n a Mauprat-k osztozkodni akarnak, és durva tréfából a tapasztalatlan Bernard-t jelölik ki elsőnek. A fiúban a nyers vágy csatázik az ébredező szerelemmel, a gyanakvás (hátha a lány komédiázik és végül kigúnyolja őt) az ösztönös tisztelettel, amelyet Edmée lényé ébreszt benne, majd ráeszmélve a valóságra, Edmée kilétére és a saját szerelmére, kész oltalmazni. Az események felgyorsulva, vad ritmusban kergetik egymást, az egyik Mauprat a bezárt ajtót döngeti, amely mögött ott a rettegő Edmée és Bernard, kívülről puskaropogás, a várat ostromolják, a feszültség szinte a tűréshatárig fokozódik, s a jelenet hirtelen békés állóképre vált. Az ostromlott várból a titkos járaton elmenekült fiatalok Patience kunyhójához érnek. Mintha németalföldi csendéletet látnánk. Bent a tűz gyengén világít. Minden biztonságot, nyugalmat, békességet sugall. A tűz mellett a reverendás plébános arca *sápadt és komoly*, vele szemben Marcasse keskeny kardja a térdén *nyugszik*, három hegyes árnyék közt *titokzatos összhang*. A két férfi *lassan emelkedett fel és kalapjához emelte kezét*, a kutya *csendben* lapult gazdája lábánál. A bekezdés akár egy feloldó zenei frázis, de még nem ér véget. Néhány szóból álló új bekezdéssel zárul. Marcasse rászól vicsorgó kutyájára: - *Csitt, Borzas*. Ez a lezáró taktus.

Tanulmányok, köztük a Gyergyai Alberté, hívják fel figyelmünket a regény zenei felépítésére - ez egyébként Sand számos művére jellemző - az egymást követő, felerősödő vagy feloldó kontrasztokra, a nagy csoport- és magánjelenetekre, amelyek „akár a duók és kórusok”. A regény csúcspontján, a törvényszéki tárgyaláson, amikor Patience igazolja a gyilkossággal vádolt Bernard-t, és leleplezi a valódi bűnöst, összefonódva teljesednek ki a regény szerkezetének fővonulatai, a történés, a zenei felépítés és az eszmeiség, s ismét Gyergyait idézve „mint hogyha a háttérből, a kórusból, a névtelenek közül maga a nép lépne elő, hogy feltárja az igazságot”.

A PRÓFÉTÁK

Képzelsenek el valakit: harmincesztendő, de még nem nyitotta ki szemét a világ valóságára, pedig tekintete nagyon is alkalmas a látásra; lelke mélyén komor és szigorú, és sokáig hagyta, hogy költői ábrándok ringassák és altassák el - írja az *Életem történeté*-ben a hajdani énjét felidéző George Sand. És világnézeti hitvallásként jelenti ki: *Csak akkor értjük és találjuk meg önmagunkat, amikor úgyszólván megfeledekezünk önünkről, és feloldódunk az emberiség egyetemes tudatában.*

Rögzítsük a nagy fordulatot egy történelmi pillanatban: 1835. május. A szenátus székházában, a Luxembourg palotában a főrendiház mint bíróság százhatvannégy politikai vádlott, az előző évi munkásfelkelések résztvevőinek pörét tárgyalja. A foglyokat Lyon, Marseille, Párizs börtöneiből állították elő. George Sand ott van a karzaton. Ezúttal nem különködésből öltött férfiruhát; álcáznia kell magát, nők számára tilos a bemenet. Egy korabeli hírlap, a „National” így sejteti az olvasókkal jelenlétét: „Érdeklődő tekintetek szegeződnek egy személyre a velük szomszédos karzaton. Lágyan leomló haj, finom vonások, kicsi, telt kéz, sima bőr, fiatalság és leírhatatlan kellem megtestesülve egy jelenségben, akit mindenki nőnek vél...” Egy másik szemtanú néhány hónap múlva nyíltan megírja: „A per tárgyalásán ott látták George Sandot a szenátus üléstermének tribünjén; mozdulataival és érzelmeivel bátorította politikai barátait.”

Az eljövendő 48-as forradalom három minisztere - köztük Ledru-Rollin, akinek belügy-minisztériumában Sand lesz a sajtófőnök - s a forradalom vezetőinek java része mint védő, vádlott vagy tanú vesz részt az *óriás per* tárgyalásain. Ott az 1789-es forradalom hagyománya a babeufista Buonarroti személyében, aki fiatalon ismerte Robespierre-t, és a Megvesztegethetetlen kivégzése után is követőjének vallotta magát. Az idős forradalmár Babeuf szellemében rendszerbe foglalta a forradalmi konspirációs kommunizmust. Ott van Barbès, a fiatal jogász, aki a jövő forradalmát képviseli. (Néhány év múlva a kudarcba fűlt felkelés miatt halálra, majd enyhítésként életfogytiglani börtönre ítélik.) Ott van Michel de Bourges védőügyvédként. Ez a tábor egységes abban, amit nem akar: a polgárkirályságot, de már kibontakozóban az az időszak, amikor - Sand szavait idézve - *a merőben politikai és merőben szocialista eszmék szükségszerűen vájtak szakadékot a demokrácia hívei közt... Nem lehetett többé semlegesnek maradni ebben a hatalmas küzdelemben, amelynek már nem volt sem konspirációs, sem rajtaütés jellege, hanem általános tiltakozás volt, amely az egyik vagy a másik táborba sodorta az embereket.*

A *Mauprat*-tól kezdve művek hosszú sora bizonyítja George Sandnak azt a világnézetté vált meggyőződését, hogy a döntő társadalmi feladat a szociális kérdés megoldása, s ez csakis a nagy vagyonok felszámolása, a magántulajdon korlátozása vagy éppenséggel megsemmisülése árán történhet. Az 1835-ös per csupán drámai mozzanata annak a folyamatnak, amely Sandot a szocializmushoz vezette. Az önmaga kiteljesüléséért küzdő fiatal alkotó, a szenvedélyek, a kielégületlenség, a sóvárgás, a magány ábrázolója egyre döbbenetebben figyelt fel a polgárkirályságot aláaknázó ellentétekre, amelyek a lakosság nagy részét a nyomorba kényszerítették.

Az a sokrétű tömeg, amely a júliusi forradalomban már ízelítői adott erejéből, rohamosan növekedett. A falusi szegénység a gyors ütemben kapitalizálódó nagyvárosok, elsősorban Párizs és Lyon felé özönlött. A munkaerő-kínálat lenyomta a béreket, állandó rém a munkanélküliség. A selyemiparban, az ország egyik legjelentősebb iparágában a férfimunkások heti bére tizen négy frank, a nőmunkásoké hat és tizenkettő közt van, a munkaidő napi tizen négy óra. Összehasonlításképpen a fiatal Liszt keserű megjegyzése: d'Agoult grófné kínosan érzi magát, ha nincs rajta ezerfrankos ruha. A statisztikai adatok szerint a polgárkirályságban a főváros lakossága tizenöt év alatt harminchét százalékkal duzzadt fel. Párizs ebben az időszakban vált a népszerű romantikus író, Sue „beteg Párizsává”, ahol a bűnözés alig-alig egyéni tett, sokkal inkább szociográfiai adottság. A zsúfolt bérkaszányákban - Hugo „Nyomorultak”-jából ismerjük őket - politikai menekültek is meghúzták magukat. Lengyel és olasz emigránsok szőtték terveiket és ábrándjaikat az egységes szabad hazáról. Utópista szocialisták hirdették tanaikat.

A polgárkirályság gazdasági-politikai rendszerét George Sand kezdettől fogva elítélte. Lajos Fülöp áldemokratikus gesztusai soha nem tévesztették meg. 1831 februárjában írja egyik levelében: *Mit ér, ha gyalog sétál, esernyővel a karján, és kezet nyújt a sarki székhőnőnek;*

nem ismeri népe véleményét, szükségleteit. Az 1832-ben dúló kolerajárvány - Sand főként kislánya miatt retteg - rádöbbenette, hogy *egyenlőség a halálban sincs*. A járvány főként a munkásnegyedek házaiban szedte áldozatait. A kolerajárvány esztendejében a köztársasági ellenzék nagy halottja, Lamarque tábornok temetése hatalmas tömegtüntetéssé nőtt, és rövidesen a fegyverek is megszólaltak a Saint-Merry kolostor környékén. A vérbe fojtott köztársasági felkelésről Balzac több ízben ír az „Emberi színjáték”-ban. Sand is hosszasan megemlékezik róla az *Életem történeté*-ben.

A kiszélesedő munkásmozgalom és a republikánus demokrata polgárság kapcsolata egyre szorosabb lett. Párizsban és a vidéki iparvárosokban radikális vagy egyenest forradalmi jellegű egyletek és társulatok alakultak, bérkövetelésekért és politikai jogokért küzdöttek. Az Emberi Jogok Társulatának szekciói Robespierre, Marat, Saint-Just, Babeuf nevét viselték, ezzel is hangsúlyozva céljukat.

1834 áprilisában Lyonban másodízben tört ki felkelés, a kormánycsapatok négy napig tartó csatában verték le. A következő napon Párizsban robbant ki az elégedetlenség, a kormány negyvenezer főnyi katonaságot s ezenfelül még nemzetőr csapatokat mozgósított elfojtására. A politikai liberalizmus jelszavával induló polgárkirályság a korlátlan gazdasági szabadság nevében büntette a sztrájkolókat, elutasította a munkaidő csökkentését, rendeletek és perek hálójában fojtogatta a politikai és sajtószabadságot.

Az a két utópista, akinek tanai leginkább felszívódtak a köztudatba Európa-szerte is, Fourier és Saint-Simon gróf, még a század elején fejtette ki rendszerét. Sand elvétve és futólag nyilatkozott a fourier-izmusról: *Fourier vagy húsz kötetet írt... könyvespolcokat töltenek meg munkái...* Az értelmiségi rétegre akkoriban sokkal erősebben hatottak a saint-simonisták. Sand baráti köréből a szociális kérdésekre nagyon fogékony Liszt egy ideig közeledett is hozzájuk, Heine, aki gyakori vendég volt az írónőnél, nekik ajánlotta társadalmi szatírját, a „Németország”-ot. Saint-Simon idővel emberiségvallás néven foglalta össze rendszerét. A társadalom legmagasabb fokát a békés ipari munkálkodás korszakában látja, amelynek eredményeiből a szellemi és fizikai dolgozók egyaránt részesednek. Felismerte - s ezen a ponton tanítása megegyezik a marxizmussal -, hogy minden kort a gazdasági termelés s a belőle szükségszerűen létrejövő társadalmi tagozódás határoz meg. A politikai forradalmat tehát tudományos-ipari forradalommal kell egybekötni. Az európai társadalom újjászervezése a tudósok feladata. A kereszténységet a tudomány új vallása váltja majd fel, feje egy pápa, akit a közjó érdekében működő tudományos társaságok választanak meg. Az alapító halála után szakadás állt be a szervezetben, az emberiségvallás két főpapja között, a nők jogaiért és szexuális felszabadulásáért harcoló Enfantin atya nézeteit hevesen támadta a gyér számú Bazard csoport, amely a mai kommunákhoz hasonló kis közösségeket alakított, s tagjai elhanyagolt öltözköb-ben önkéntes szegénységben éltek. Enfantin a bazardistákkal szemben „a Föld hasznosítását” hirdette, s idővel Algériában követőivel üzleti vállalkozásba fogott.

Az Enfantin csoport fegyvertársat remélt az *Indiana*, *Valentine* és *Lélia* neves szerzőjében, aki műveiben hadat üzent a társadalom szerelmi moráljának, de Sand kitért előlük. A rousseau-i eszméktől áthatott, gyermekkorától kezdve a falusi élethez kötött író idegenkedett a saint-simonisták ipari társadalmától. Ízig-vérig demokrata, sőt némileg plebejus lévén - *a néphez tartozom vér és szív szerint egyaránt* - elutasította azt a tételüket, hogy minden vallásnak, tannak szüksége van az uralkodó támogatására. (A második császárság idején a saint-simonisták fontos szerepet töltöttek be nagy vállalkozásokban.) George Sand a respublikát a szabadsággal azonosította, s az önmagát új egyháznak hirdető saint-simonizmustól - az alapító mellszobrát körmenetben vitték hívei - a dogmatizmustól való irtózása, a személyiség bálványozásának elítélése is távol tartotta.

Forradalmisága kialakulásában kétségtelenül hatással volt rá az akkoriban babeufista Michel de Bourges ékesszólása. Az *Életem történeté*-ben részletesen beszámol kettőjük politikai vitájáról. Késő éjjel a Szajna-parton sétálnak. *Én mondom magának, hogy ezt a romlott társadalmat csak úgy lehet megfiatalítani, megújítani, ha a Szajna vértől piroslik, ha ebből az átkozott palotából kő kövön nem marad, ha ez a hatalmas város puszta térséggé válik, amelyet a szegények ekéjükkel szántanak fel* - így az ügyvéd, s indulatában sétatáncját eltörte a Louvre falán. Nézeteik ellentéte nem a magántulajdon, a *mit*, hanem a *hogyan*, az erőszak kérdése miatt pattant ki kezdetől fogva, és Sand végletes szerelme ellenére jöttányit sem engedett meggyőződéséből. Írói pályája, majd idővel közéleti szereplése szempontjából egyaránt következetes állásfoglalása így summázható: igenli a forradalmat, de vértelen legyen, elítéli az osztálytársadalmat, de felszámolása erőszak nélkül történjék, a gazdagságot erkölcs-telen állapotnak tartja, s a vagyon kiváltságának megsemmisülését főként a nép erejétől, de a gazdagok belátásától is várja.

Felismerte, hogy az egyéni játékonkodás, amit élete folyamán szüntelenül gyakorolt, nem orvossága, sőt hathatós enyhítőszer sem *az óriási, iszonyatos nyomornak*. Az evangéliumi egyenlőséget és igazságot áhító író szükségszerűen jut el az evangéliumi szocializmust hirdető paphoz, Lamennais-hez.

A romantika felfedezte és divatba hozta a senkihez nem hasonló, a meg nem értett, a lázadó, magányos egyént, aki álmodozó és gögös, érzékeny és unatkozó, esetleg kábítószerbe menekül a sivár, törpe világból. Majd a végletes individualizmus átcsap ellentétébe, megjelenik a prófétaalkat, a választott és felelős egy személyben. Az apostolok kora ez, a próféta költőké, a népért hevülő igehirdetőké. Lamennais az apostolság megtestesülése; a hajthatatlanul bátor, zord és puritán pap nevéhez fűződik a legjelentősebb próbálkozás a katolicizmus és a szocialista eszmék összeegyeztetésére.

A Bourbon-restauráció alatt a felvilágosodást és deizmust támadó könyve hatalmas tábornok köréje, de Róma nyugtalankodott, hiszen Lamennais nemcsak a hitbeli lagymatagságot támadta, hanem a személyi szabadságot is követelte, amelybe beletartozott az Európa nagy részében akkor még fennálló jobbágyi függés, más földrészekén a rabszolgaság eltörlése, síkraszállt a nemzetek és nemzeti kisebbségek önrendelkezési jogáért, a vallás- és sajtószabadságért, a politikai jogok kiterjesztéséért és a szakadékos gazdasági és társadalmi ellentétek megszüntetéséért. Meggyőződése, hogy a katolikus vallásnak magába kell olvasztania, mintegy szentesítenie a nagy történelmi áramlatokat, így a 19. század két jövőbe mutató irányát, a demokráciát és a szocializmust. A polgárkirályság alatt indított folyóiratban, az „Avenir”-ben, amelyet néhány haladó szellemű teológussal együtt szerkesztett, Lamennais bátran feszegette a társadalmi igazságtalanságokat. A lapot Róma hamarosan megbélyegezte, a pápa enciklikájában ítélte el a kor „téveszméit”, s bár Lamennais-t nem nevezte meg, félreérthetetlenül ellene szólt.

Az „Avenir” munkatársai alávetették magukat a pápai enciklikának, de Lamennais nem hátrált meg. „Paroles d'un croyant” (Egy hívő szavai) című könyvében a romantika ékesszólásával hirdette vádjait a hatalmasok, a gazdagok, a képmutatók, az önzők ellen: „Krisztus testén egyik szög az önzés.” Egyenlőségen és testvériségen alapuló kereszténységet követelt. A rövid idő alatt huszonnyolc kiadást megért művet a pápa betiltotta, szerzőjét papi állásából felfüggesztette, majd sikertelen tárgyalások után 1834-ben újabb enciklikájában most már név szerint és végképp elítélte. Ez már az egyházból való kitaszítást, az exkommunikációt jelentette.

A haladó katolikus értelmiségiek nagy része Európa-szerte továbbra is Lamennais követőjének vallotta magát, köztük Liszt is. Abban az időszakban, amikor még tartott a zaklatott viszony Musset-vel, Liszt, aki vigasztalóként látogatta Sandot, kijelentette, hogy igazi vonzalmat

egyetlen ember, az evangéliumi szocializmust hirdető Lamennais iránt érez, és földi szerelem soha nem fog szívéhez férközni. Sand feljegyezte beszélgetésüket és hozzáfűzte: *Milyen boldog ez a fiatal keresztény!* Liszt pódiumon nőtt fel, ritkán állta meg, hogy ne pózoljon. Kijelentése a földi szerelemtől elzárkózott szívéről enyhén szólva túlzás, hiszen ebben az időben már sűrű vendég a d'Agoult palotában, jövőbeli gyerekei anyjánál.

Liszt ellátogatott Lamennais-hez szűkebb hazájába, Bretagne-ba, George-nak leírta a pap nyútt öltönyét, vastag, kék pamutharisnyáját. Szegénységben élt, akár Krisztus tanítványai. Sand azt tervezte, hogy elzarándokol hozzá Bretagne-ba, de Lamennais Párizsba költözött, hogy felszólalhasson a lyoni nagy per vádlottjai mellett, s ismét lapot indított „Monde” címmel.

Liszt lakásán ismerkedtek meg egymással. *Soha nem volt nemesebb szív az övénél, soha atyaiabb gondolkodás, angyalibb türelem,* írja róla Sand, pedig a türelem nem tartozott Lamennais erényei közé. Merev volt és indulatos, s mint általában az apostolok, nem tűrt ellentmondást. Sand szerette és tisztelte. Szerette eszméit, amelyekért az idős, beteges ember annyi áldozatot hozott, szerette, mert az Egyház üldözi, az államhatalom nem nézi jó szemmel működését, s ő kielégíthette anyai ösztönét. *Ő olyan jó, s én oly nagyon szeretem, hogy véreimből és tintámból annyit adok, amennyit csak kér.* Adott is, nem vért, hanem tintát. A „Revue des Deux Mondes”-ban hosszú, alapos értekezésben tiszteleg munkássága előtt, az abbé lapjába lelkesen írja az ingyencikkeket a nők társadalmi helyzetéről, érzelmi és szociális kiszolgáltatottságukról, és romantikus hévvel óvja a lányokat az érdekházasságtól.

A nőkérdésről vallott nézetei temérdek támadásra adtak alkalmat, holott mértéktartóbb a korabeli feministáknál - igaz, szavainak sokkal nagyobb a súlya. George Sand a politikai egyenjogúságról alapvetőbb problémának tartja a nők morális egyenjogúságát és művelődésüket, hogy látóhatáruk kitáguljon. Kifejti, amit már korai regényeiben felismert, hogy a nő két magatartásmodell közt választhat: áldozat, ha belenyugszik, zsákmány, ha fellázad. Tiltakozik a szerepek ellen, amelyeket az erősebb nem magának lefoglalt, a másik nemre rá-tukmált. A házasságban, az evangéliumi erkölcsre hivatkozva, egyenlő morális mércét követel férj és feleség számára, s a jövőbeli távlatokat felvillantva hangsúlyozza, hogy a harmonikus érzelmi élet és az egyetemes kultúra felépítésében mindkét nemre egyaránt szükség van.

Lamennais korántsem nyilatkozott elragadtatással neves követőjéről. Gyanakodva szemlélte a „Mammon uralmát” szenvedélyesen támadó írónőt, aki szépen berendezett - az ő fogalmai szerint fényűző - lakásban él, s az év egy részét vidéki kastélyában tölti. Késérű gúnnyal ír róla egyik levelében: „Nohant úrnője indiai selyemből készült ingeket visel, hamarosan kasmírt fog hordani, miközben vagyonközösséget hirdet nagy épülésére az éhezőknek, akiket saját példájával tanít, miként *kellene* élni. Bársonnyal kárpitozott szobája is van; figyelmébe ajánljuk azoknak az ostobáknak, akiknek ablaküvegre sem telik.” Sand mindvégig tisztelettel szólt a zord apostolról, bár éleslátóan felismerte, mi lesz az oka elszigetelődésének. 1836 májusában írja d'Agoult grófnénak: Lamennais-nak *szüksége van iskolára, tanítványokra. Erkölcsi téren és a politikában lesznek hozzá méltó követői. Vallási téren csak akkor, ha jelentős engedményeket tesz korunknak, korunk szellemének. Bizalmasainak szavaiból ítélve még mindig sokkal több benne a papi vonás, mint ahogyan hittem.*

...Ha lemond a próféta és az apokaliptikus költő szerepéről, beleveti magát a cselekvésbe, hadseregbe van szüksége. A világ legkiválóbb tábornoka sem érhet el sikert katonák nélkül. De kipróbált és hívő katonák kellenek.

Nem rajta múlt, hogy nem maradt Lamennais hívő katonája. Az abbé kezdettől fogva sokallta a cikkekben a két nem kapcsolatának boncolgatását, és mikor Sand felvetette a válás kérdését a végképpen megromlott házasságok megoldásaként, Lamennais visszautasította az írást. George Sand évek óta világhírű alkotó, egy népszerű újság előnyös ajánlatát azért nem

fogadta el, hogy ideje maradjon Lamennais lapja számára, s amikor ingyencikkeit felajánlotta, szabad kezet kért a témaválasztásban és -megírásban. A visszautasítás önérzetét sebzte.

A következményeket d'Agoult grófné közölte Lisztel: „George teljesen kifogástalan, nagyon tiszteletteljes és okos levelet írt neki. Kifejtette, hogy nem tud csak úgy találomra dolgozni, a válaszlól és egyéb kérdésekról kíván cikkezni, s előzetesen tudni szeretné, mennyi szabadságot kap. Lamennais hűvös levélben válaszolt...” Kapcsolatuk azért nem szűnt meg. Sand 1838-ban hosszú cikkben védi meg Lamennais forradalmisággal vádolt könyvét. A szerző levélben mond köszönetet: „Én hirdetem az emberszeretetet, Ön, Asszonyom, gyakorolja, s ez jóval többet ér.” Elhidegülésük mégis feltartóztathatatlan.

EGY UTAZÓ LEVELEI ÉS A SZEREPLŐK

Az a férj, aki káromkodva, nevetve, italozva veti meg szívbeli kötelességeit, néha kevésbé menthető, mint az az asszony, aki sírva, szenvedve és vezekelve árulja el az övéit, írja Sand a világszemléletét összegező munkájában, az *Egy utazó levelei*-ben. A megállapítás mögött alighanem ott rejtőzik önmaga morális felmentése és férje elítélése, hiszen amikor két gyermeke kíséretében 1836 nyárutóján Lisztel és Marie d'Agoult-val bejárja Svájcot, válópere bevégeződött. Viharos események vezettek a házasság felbontásáig.

Az összetűzések egyre gyakoribbá váltak a Dudevant házaspár között. 1835 februárjában férj és feleség újabb egyezséget kötött, amely az előzőnél még több anyagi előnyt biztosított Dudevant-nak. Kettőjük kapcsolata mégis elfajult. A báró kifogásolta felesége baloldali ismeretségeit, és feltehetően a szeretőt is, George úgy vélekedett, hogy Casimir keze közt szétfolyik a két gyermek vagyona. Sand válni akar, de kész gondoskodni a báró megélhetéséről. *...nem hagynám férjemet, bár igazán nem mondható kellemes fickónak, a szalmán megdögleni, ...holott ő húsz frankot se adna, hogy megmentsen engem a haláltól.*

A döntő elhatározásra egy botrányos jelenet készíteti. Casimir, akit a válás lehetősége ingerültté tesz, hiszen a Dudevant vagyonnak apja özvegye a haszonélvezője, egy jelentéktelen vita során ráförmed feleségére, hogy menjen ki a szobából. George a jelenlevők szerint higgadtan azt válaszolta, hogy Ő otthon van. - Menj ki, vagy felpofozlak! - ordította Casimir, majd puskát ragadott, és azt kiabálta: - Ennek véget kell vetni! - A fegyvert kicsavarták kezéből. Sand humorosan számolt be egyik levelében az esetről. A báró, ahogyan Casimirt nevezi, fejébe vette, hogy megveri őt, majd ki akart irtani mindenkit, és puskát ragadott, de végül azt mondta: ebből elég, és folytatta az ivást.

A tréfálkozó hang ellenére fel van háborodva; elhatározása szilárd. *Semmi meg nem ingathat, hogy azt tegyem, amit kell, s amit tenni akarok. Apám lánya vagyok, fittyet hányok az előítéleteknek, ha szívem igazságot és bátorságot követel. Nem törődöm a közvéleménnyel. Én a fiammal meg a lányommal törődöm,* írja anyjának. Beadta a válókeresetet. Ügyvédje Michel de Bourges.

Gyermekeit csak akkor tarthatja meg, ha a férj hibájából mondják ki a válást. Az *Életem történeté*-ben felpanaszolja, hogy a törvény olyan lépésekre kényszerítette, amelyek ellen egész lényé tiltakozott, le kellett gyűrnie *a férj iránti vonzalom minden emlékét.*

A bíróság kihallgatta a tanúkat, akik hivatkoztak a tizenkét éve elcsattant pofonra, sértő kijelentésekre, cselédlánnyal folytatott viszonyokra. Hippolyte biztatta sógorát, hogy vonulasson fel ő is tanúkat; egy csapásra megnyerné a pert, de a nehézkes Casimir habozott. Végül mégis támadásba lendült, de ügyetlenül. Felsorakoztatta vádpontjait, név szerint említve Aurélien de Sèze-t, Stéphane de Grandsagne-t, akitől felesége állítólag mérget kért, hogy végezzen magával, Sandeau-t és Musset-t. A férfiruha viselését is felpanaszolta, a

vádpontok közt szerepelt, hogy Dudevant báróné George Sand néven a *Lélia* szerzője. A La Châtre-i bíróság elutasította Casimir keresetét azon az alapon, hogy a férj a vádpontok ellenére nem megszüntetni, hanem fenntartani kívánja az együttélést; kimondta a válást, a gyermekeket az anya gondjaira bízta, és Dudevant-t eltiltotta volt felesége látogatásától. A báró fellebbezett. A válóper feljebbviteli fokon a bourges-i törvényszék elé került. Sand egy baráti családnál lakott, ügyvédje és szeretője közelében, a tárgyalás előestjén fohászkodást írt szobája faburkolatára: *Nagy Isten! Vedd oltalmadba a jót akarókat, fékezd meg a rosszakaratot... Rombold le a firkászok és farizeusok megátalkodott uralmát, nyiss utat a szentélyedet kereső utasnak...*

A tárgyaláson temérdek ember csődült össze, mindkét fél baráti köre. Michel de Bourges hatásos beszédet tartott. Ecsetelte a feleség nehéz sorsát: kastélyt, párizsi magánpalotát, tekintélyes vagyont hozott a házasságba, és kénytelen volt munkájából szerény körülmények közt élni Párizsban, mert fősvény férje kicsapongása elűzte otthonából. Ékesszólása megtette a magáét. A két fél végül megegyezett: Dudevant megkapta a párizsi magánpalotából befolyó jövedelmet, Sand teljes jogú tulajdonosa lett Nohant-nak. Az ítélet kötelezte a férjet, aki ragaszkodott gyermekeihez, furcsa módon a kétes származású Solange-hoz jobban, mint Maurice-hoz, hogy fiát kollégiumban helyezze el; Maurice-t apjának ítélte a törvényszék, de a szünidőket anyjával töltheti, akiért a kamasz fiú rajongott. *Megnyertem a pert: enyém a két gyermekem*, írta Sand barátnőjének, Liszt élettársának, d'Agoult grófnénak.

*

Michel de Bourges, aki a válóperben oly eredményesen képviselte Sand ügyét, ebben az időben már kelletlen szerető. Sand gyermekeivel Svájcba indul, az ügyvéd azzal hitegeti, hogy csatlakozik hozzájuk; Lyonban ad találkozt, Sand szavaival odarendeli, *mint pasa az alázatos háremhölgyét*. Öt napig vár rá a fogadóban, a gyerekek unatkoznak, végre türelme és pénze fogytán hazautazik. Nohant-ban kézhez kapja az ügyvéd durva hangú levelét, *mintha egy öreg bankár írta volna kitartott nőjének*.

Első ízben történik, hogy George Sand hatalmas munkaereje megtört. *Gyűlölöm a mester-ségemet* - írja. A kávé és a szivar tartja benne a lelket, hogy kisajtolja magából az *ívenként kétszáz franknyi teljesítményt*. D'Agoult grófné találóan, bár álszent sajnálkozással állapítja meg róla: „Szegény nagy író! A szent láng, amelyet Isten gyújtott fel benne, nem talál kívül táplálékot, s belsejében emésztí a hitet, az ifjúságot és a reményt... Ó, Istenem, ajándékozd meg George-ot Goethe derűs nyugalmaival!”

Sand testi-lelki szövetségnek, a lét teljességének akarta érezni a szerelmet, de kénytelen volt felismerni Michel de Bourges mérhetetlen becsvágyát, gyanakodik anyagiasságára, hiányolja benne az emberszeretetet. Az *Egy utazó levelei*-ben - a 6. levelet neki ajánlotta -, ezt írja: *Te nem szereted az embereket, nem vagy testvériük, mert nem vagy hozzájuk hasonló*. Az éles bírálatot ironikusan hízelegve így enyhíti: *Kivétel vagy köztiük, királynak születéssel*. Itt csak bujkál az ironia. De félreérthetetlenül szólal meg bizalmas feljegyzéseiben. A füzetet, amelyben Sand könyörtelen éleslátással elemzi önmagát, halála után találták meg. A feljegyzéseknek címet is adott: *Mindennapos beszélgetések a nagy tudású és felette ügyes Piffoël doktorral, a botanika és pszichológia professzorával*. - Azt képeled, Piffoël, megmondhatjuk szerelmünknek: *Te is olyan ember vagy, mint én... Nem, nem, Piffoël! Pszichológus doktor létedre bizony ostoba alak vagy. A férfi nem ilyen szavakat akar hallani. Megveti az odaadó érzést, mert úgy véli, hogy az kijár neki, pusztán annál a ténynél fogva, hogy méltóztatott kibújni anyja hasából. ...A nőnek csupán egyetlen lehetősége van, hogy könnyítsen igáján, és megtartsa zsarnokát, ha ragaszkodik hozzá: megalázó módon hízelegnie kell neki... Boruljon le elébe és mondogassa: - Nagy vagy és magasztos, senkihez nem hasonlítható. Tökéletesebb*

vagy Istennél is! Ábrázatod sugárzó, lábad ambróziaillatú, hibátlan vagy és minden erénnyel ékes.

Sainte-Beuve a „korához illő önbecsülést” tanácsol, ezt „gyermekei jövője is megkívánja tőle”. Hiába. Sand még mindig az Édent keresi a megalázó kapcsolatban. Utolsó légyottjukra lázasan ment el. *Beteg vagyok. Nem bírok a hőségben utazni. Nincs erőm ma este elindulni. Összetörve éreznék meg, és nem telne nagy gyönyörűségem bennem, amikor eljössz hozzám a szállóba. Így hát holnap késő este indulok, csütörtök reggel érkezem.* A légyott nem sikerült. Utána szemrehányó levelek, aztán végleg abbamaradnak a találkák.

A negyvennyolcas forradalomban Sand keményen fellépett Michel de Bourges ellen. A politikai okokon kívül alighanem a megaláztatások emléke, a személyes sérelmek is fűtötték. Ez az egyetlen eset, hogy bosszút állt egy hajdani szeretőjén.

Piffoël doktor keserű gúnnyal köszönti önmagát. *Üdvöz légy, Piffoël, malaszttal teljes. A bölcsesség van teveled. Választott vagy te valamennyi balek között, szenvedésed gyümölcse megérett. Szent fáradtság, nyugalomnak anyja, szállj le hozzánk, szegény álmodozókhoz most és halálunk óráján. Ámen...*

És önvizsgálatot tart. *Gondold egy kissé végig, mi történt három hónapja, amióta úgy érzed, hogy nem élsz. Emlékszel? Nem felejtetted el a tényeket? Anyád meghalt, fiad megmenekedett, lányodat elrabolták és visszaszerezted.*⁴ *...Visszatértél; mit keresel itt, milyen sors vár rád, kit fogsz szeretni? Kit fogsz gyűlölni a jövő hónapban, a jövő évben vagy holnap? ...Milyen szép a lelked, dicső Piffoëlem! Meginnád a gyermekeid véré a legjobb barátod koponyájából, és még csak kólikát se kapnál tőle.*

A legjobb barát a harmincas évek derekán alighanem Liszt. Összekapcsolja őket a zene, rendkívüli fogékonyságuk koruk eszmeáramlataira, társadalmi utópiájuk - még nem tudják, hogy a valóság ellenáll neki - és miszticizmusuk.

Sand, Liszt és d'Agoult grófné svájci útjának akkora visszhangja támadt térben és időben, hogy Tóth Béla „Magyar anekdotakincse”-ig is elhatolt. Sand az *Egy utazó levelei*-ben számolt be róla a „Revue des Deux Mondes” oldalain.

Három romantikus lázadó, fittyet hányva előítéleteknek, szokásoknak, kóborol Svájcban kíséretével. Liszt huszonhárom esztendő, lángoló szerelme már lohadóban. A legnagyobb, az utolérhetetlen zongoraművészként tartják számon, komponistaként egyelőre nem nagyon jelentős; távoli az idő, amikor zenéje megelőzi a saját korát. Sand is főként a virtuózt tiszteli benne. A választékos és költséges eleganciával öltöző Marie d'Agoult túl a harmincon, arca preraffaelita festmények Madonnáját idézi, vagy inkább higgyünk Balzacnak, aki „Béatrix” című regényében majd azt írja róla; „Olyan keskeny az arca, mintha ajtó közé csukták volna.” Sand az *Egy utazó levelei*-ben Arabellának nevezi.

Liszt és a grófné Fellow-nak, vagyis pajtásnak hívják egymást. Sand és két gyermeke a Piffoël család. Liszt magával vitte az útra kedvenc tanítványát, a Hermann Cohen nevű ifjú izraelitát, írja Sand; a fiút mestere Puzzinak becézi. Piffoël és a pajtások szembeszökő igyekezettel képesztik el a svájci polgárokat. George nadrágjához zubbonyt hord, a lábán bakancs, mestere példájára Puzzi is vállig omló haját növesztett, s időnként lányruhát ölt. A pajtások nyomában csapzottan, sárosan érkező férfiruhás Sandot a fogadós lánya zsokénak nézi, és nem tudja mire vélni, hogy az elegáns Arabella kitörő örömmel megcsókolja.

⁴ Maurice súlyos betegségen esett át, Solange-ot Casimir vitte magával az anyja tudta nélkül. Sand csendőri karhatalommal követelte vissza.

Az *Egy utazó levelei* a műfajoknak merészen csapongó, szerencsés egyvelege, esszé is, riport-sorozat is, sok kitűnő novellaanyag is van benne. Az először folyóiratban, majd könyv alakban megjelenő mű Sand levelezése mellett talán a legátfogóbban összegzi az író gondolatvilágát. Szó van benne barátságról, nőkérdésről, szerelemről - a könyv egy része a Musset-szerelem idején íródott - a művészet szabadságáról. A nyolcadik levél Talleyrand-t támadja, a cinizmust, a korrupciót, az érzelemmentes fölényességet, azt a magatartásformát, amelyet Sand gyűlöl, a tizenegyedik levél Meyerbeernek ajánlva főként a zenéről szól, és szinte valamennyi foglalkozik az égető problémával, a társadalmi igazságtalanságokkal, az emberiség jövőjével. Elmélgései s a Liszttel folytatott vitája az elvek és a társadalmi rendszer kapcsolatáról, az utópista szocializmus jelentőségéről a későbbi kiadásokból részben kimaradtak. A Pléiade-kiadás közli ismét a teljes szöveget, feltüntetve az előző csonkításokat. Sand szerét ejti annak is, hogy a csapongó gondolatmenetű *Levelek*-ben műveit megvédje a támadások ellen. A 12. levelet legtekintélyesebb támadójához, a jó erkölcs nevében hadakozó Nisardhoz intézi. Az irodalomtörténész azzal vádolja, hogy regényeivel megingatja a házasság erkölcsi hitelét. Sand ritkán ironikus, a gúnyolódás távol van alkatától, de ha rászánja magát, kiderül, hogy ért hozzá. *Őn azt állítja, hogy valamennyi könyvem célja a házasság meggyűlöltetése. Engedje meg, hogy kivételként felsoroljak jó néhányat, többek között a Léliá-t, amelyet Ön a társadalmi intézmény elleni vádbeszédeim közé sorol, bár tudtommal egyetlen olyan szó sincs benne, ami erre vallana. A Lélia az összes többi próbálkozásaimmal együtt arra a megrovására is válaszolhat, hogy én rehabilitálni akarom az érzékek önzését, s az anyag metafizikáját hirdetem...* Az *Indianá-t* sem éreztem, miközben írtam, a házasságtörés védelmének. Ebben a regényben (ha jól emlékszem) nincs megtörtént házasságtörés, s a szeretőnek (regényeim e királyának, ahogyan Ön szellemesen nevezi) rosszabb szerep jut benne, mint a férjnek. Végig-megy regényei során, köztük a *Valentine-on*, az *André-n* és a *Leone Leoní-n*, amelyben „Prévost abbé remekművének”, a *Manon Lescaut*-nak ellentörténetét akarta megírni, a tiszta lelkű fiatal nőt, aki hozzá méltatlan férfiba szeret bele.

Majd így folytatja: *Marad hát a Jacques...* Valóban lehetséges, hogy ebben a regényben benne van mindaz, ami Ön szerint a családi élet rendje ellen irányul. Igaz, hogy az ellenkezőjét is megtalálták már benne, és lehet, hogy azoknak szintén igazuk van. Nisard bírálatából csak annyit fogad el, hogy a férjeket gyakran nem hízogó vonásokkal ábrázolta.

*

Az *Egy utazó levelei*-ben felhőtlennek tetszik a két pajtás és Sand barátsága. De míg Istenről, az emberiség fejlődéséről, a művész hivatásáról, Hegel és Schelling filozófiájáról, Lavater fiziognómiai elméletéről vitáznak, már mozdulnak az indulatok, amelyek a két nőt majd szembeállítják egymással, s a baráti hármasszétesését okozzák. D'Agoult grófné, akit írói becsvágy is fűt - a jövőben Dániel Stern néven ír könyveket -, alighanem titkos irigységet érez a vérbeli alkotó iránt. Féltékeny is rá. A két nagy művész kapcsolatában van valami beavatottság, ami időnként, csupán egyetlen szóval vagy tekintettel, esetleg a pusztán elhallgatással kizárja a harmadikat; bárhogyan igyekezzék is, nem ér fel hozzájuk. Sand és Liszt között időnként Marie d'Agoult volt a „harmadik”. A 7. levelet, amelyben Lavaterről folyt a beszélgetés, írója Lisztnek ajánlotta. Nyilván az sem volt Arabella ínyére, hogy barátnője olykor zubbonyban, pantallóban a zongora alá telepedve hallgatja Liszt játékát, aki többször is méltatja Sand muzikalitását. Ez olyan régió, ahová d'Agoult grófné nem bírja követni őket. Liszt egy spanyol dalra fantasztikus rondót komponált és George Sand úrnak ajánlotta, Sand válaszul és viszonzásként a rondó témájára tüstént írt egy elbeszélést. Marie d'Agoult, saját szavait idézve, úgy érezte magát, mint „ponty a pázsiton”.

Elégtétellel szemlélte, mint vergődik Sand a Michel de Bourges iránti szenvedélyben. „Nem volt hiábavaló látnom George-ban, a nagy íróban a féktelen gyermeket, a merészségében is

gyöngé asszonyt, aki véleményeiben változékony, érzéseiben, életvitelében logikátlan, akit mindig a véletlen befolyásol, és csak ritkán irányít az értelem meg a tapasztalat. Rájöttem, milyen gyerekes voltam, amikor azt hittem (s ez a gondolat gyakran töltött el bánattal), hogy csakis ő tudná Franz életének megadni a teljességet, hogy én szerencsétlen béklyó vagyok két egymásnak rendelt sors között...”

Az *Egy utazó levelei*-ben Sand leírja a Mozart „Dies irae”-jét orgonáló művészt. *Franz firenzei festményekre kívánczó profilja soha nem rajzolódott ki ilyen sápadtan, ilyen tisztán a misztikus félelem és a vallásos áhítat szomorúságának komor ködéből.* De az utolsó ítélet zordságát és rettegését hirdető dallam hirtelen örömmel tölti el: az ítélet nem sújt le rá - *a Föld hatalmasait fogja szétmorzsolni áldozataik szeme láttára.*

Legbelül nagy egészség lakozott benne. Csak az Éden mítoszát ismerte, a bűnbeesésről nem akart tudni.

BALZAC NOHANT-BAN

A hármass barátságának Balzac regénye, a „Béatrix vagy a kényszerű szerelem” (Béatrix ou les amours forcés) vetett véget. D’Agoult grófné azt állította, és nem alaptalanul, hogy a két pajtás megkeseredett kapcsolatáról szóló írást Sand sugalmazta.

A Sand-Sandeau szakítás idején Balzac az elhagyott fél mellé állt, és felkarolta a kesergő Jules-t. Amikor Sandeau visszatért Itáliából, magához vette, egyengette útját az irodalomban. Hamarosan megdühödött rá: Sandeau talán bátortalanságból, talán renyheségből nehezen szánta rá magát a munkára. Az erő megszállottja szemében aligha volt ennél nagyobb vétek. „Jules Sandeau életem egyik tévedése”, írja Hanska grófnőnek. „El nem tud képzelni ilyen naplopást, ilyen nemtörődömséget... Miután annyit költöttem rá, mint nagyúr a szeszélyére, valósággal a szívemen melengtettem, azt mondtam neki: Jules, itt egy drámatéma, írja meg. Utána egy másikat, aztán zenés vígjátékot... Azt válaszolta, hogy *képtelen* bármit is véghezvinni... Három esztendő alatt félkötetnyit sem írt!” Úgy látja, Sandnak igaza volt, hogy kitette Sandeau szűrét. Fel akarta újítani barátságukat, annál is inkább, mert Hanska grófnő George Sand-autogramot kért. A vidéken tartózkodó Balzac írt Nohant-ba, hogy szeretne „elzarándokolni” a birtokra, látni óhajtja „Berry oroszlánját avagy a fülemülét fészkeben”. 1838 februárjában érkezett a kastélyba. A látogatásról hosszú levélben számolt be Hanska grófnőnek. Féltékeny barátnőjének ugyancsak előnytelen képet festett a háziasszony külsejéről: „akkora tokát eresztett, mint egy kanonok. Egyetlen ősz hajszála sincs, bár szörnyű viszontagságok érték; napégette arcbőre mit sem változott, szép szeme ugyanúgy ragyog, mint régen, és most is ugyanolyan ostobának látszik, ha gondolkodik... Egy esztendeje Nohant-ban él, nagyon szomorú és rengeteget dolgozik... Férfias művész, nagy és nemes lélek, áldozatra kész, tiszta, a férfi kiváló tulajdonságai vannak meg benne, tehát nem nő. Egy pajtással beszélgettem.”

Sand beszélgetés közben regénytémát kínál fel vendégének: d’Agoult grófnét, aki azt a becsvágyát melengette, hogy átszellemült arcú szeretője a zene Dantéja legyen, ő maga az ihlető múzsa, Beatrice, s kéz a kézben vonuljanak a halhatatlanságba. „Dante! Beatrice!! A Beatricéket a Danték teremtik, s az igazi Beatricék meghalnak tizenkilenc éves korukban”, jegyezte meg epésen a kényszerű szerelem terhét egyre nehezebben viselő Liszt. A világgal dacoló érzelemből kiégett magatartásforma lett.

„Liszttel és d’Agoult-néval kapcsolatosan Sand adta a »Gályarabok vagy a kényszerű szerelem« témáját; ki is fogom dolgozni, mert ő nem teheti. Őrizze meg ezt a titkot”, írja

Balzac barátnőjének. Végül a „Béatrix vagy a kényszerű szerelem” címet adta a regénynek. D’Agoult grófné, akit könyörtelen hitelességgel ábrázolt, soha nem bocsátotta meg a regényt. A nagyvonalú Liszt nem volt hajlandó önmagára ismerni Gennaro Contiban, a hiú, álnok énekesben. Balzac tagadta, hogy róla mintázta volna a figurát. „Lisztért, a tehetségért és az emberért rajongok, s azt hangoztatni, hogy Gennaro hasonlít rá, egyaránt sért mindkettőnket.” Sandot a különös des Touches kisasszony, írói nevén Camille Maupin alakjában örökítette meg. „Hatalmas tehetség, s olyan kivételes életmódot folytat, amely nem ítéhető meg a köznapok életének mértékével.” George Sand kudarcra ítélt érzelmi illúzióit is ábrázolja a regénybeli alakban. Camille Maupint a teljesség hajszolása a zárdába vezeti, a csorbíthatatlan életigénylés a vákuumba torkollik, s átcsap a teljes lemondásba.

Hanska grófnénak Balzac bevallotta: „Igen, des Touches kisasszony George Sand... igen, Béatrix nagyon is d’Agoult-né.” Sandhoz írt levelében más húrokat penget, igaz, George kérésére, aki fedezni akarta magát a „pajtások” előtt. Balzac először azt cáfolja, hogy a regényben szereplő írómodellje Sand; ez a híresztelés rosszindulatú emberek koholmánya, akik össze akarják ugrasztani őket. „Nyolc esztendő alatt nyolcnapnyi időt sem töltöttünk együtt, hogyan tudhatnék bármit magáról és benső ügyeiről... Még azt is mondták nekem, hogy Béatrixot élő alakról mintáztam, s az egész regény megesett történethez hasonlít... »A völgy liliuma« megjelenése után azt kellett hallanom, hogy négy vagy öt család olyan titkait ismerem, amelyekről sejtelmem sincs. Ami Béatrix állítólagos eredetijét illeti (akit soha nem láttam), a vádaskodás több a soknál.”

A levél nyilván arra volt szánva, hogy a címzett a maga mentségére felhasználhassa, Sand hasonló hangnemben válaszol. *Érzékenységem miatt ne aggódjék! Akár hízelgő rám nézve, akár nem, „unokatestvérem” ábrázolása, elég sok regényt írtam már, hogy tudjam: a képet sosem alkotjuk egyetlen arcra, nem lehet és nem is akarjuk lemásolni az élő modellt... Azt beszélnek, hogy Maga rettentően befektetett egy patyolatfehér személyt a vele társas viszonyban álló úrral együtt. A hölgy sokkal eszesebb, semhogy önmagára ismerjen, s én számítok Magára, hogy tisztára mos engem, ha az illetőnek egyszer eszébe jutna rágalmozással vádolni.*

Komédiáztak? A tények szerint igen, de a tények csupán a felszínt jelentik, hiszen mindketten tudták, hogy az a mód, ahogyan az élmény - akár a valóság, akár képzelet a forrása - alkotássá válik, olyan jog, amellyel szemben maga az író is tehetetlen, hacsak eleve le nem mond a művészi hitelességről.

Az *Életem története*-ben Sand kissé leegyszerűsítve számol be a romantikus és a realista ábrázolásról folytatott beszélgetésükről. *Emlékszem, nagyjából ezt mondtam Balzacnak abban az időben, amikor a Compagnon du Tour de France-on (A vándorlegényen) dolgoztam: - Maga a „Comédie humaine”-t írja meg. De ugyanúgy nevezhetnék emberi drámának vagy tragédiának. - Igen, felelte Balzac, maga pedig az emberiség eposzát írja. - Ezúttal a cím túlfűtött emelkedett, mondtam. De szeretném megírni az emberi pásztoréneket, az emberi költeményt vagy regényt. A lényeg az, hogy maga olyannak akarja és tudja ábrázolni az embert, amilyen, ahogyan a szeme előtt van. Én hajlamos vagyok olyannak festeni, aminek óhajtom, hogy legyen, amilyennek úgy hiszem, lennie kellene.*

Bizonyos, hogy George Sand regényeiben mintha megnövesztené az emberiséget, alakjait, saját szavait idézve, gyakran túlfűtött szépnek, sokszor túlfűtött rútaknak festi, s a jó mindig győz a rossz felett, vagy Sainte-Beuve szavaival „a kezdetben biztos kézzel megragadott, jól megrajzolt alakjai hamar váltanak át Rousseau iskolájára valló ideálba”, de a realista és a romantikus regénytípus egymást vonzó és taszító ellentétei mégis sok közös pontban találkoznak a két alkotónál. Mindketten kedvelik a drámai helyzeteket, a felfokozott tulajdonságokat - de Balzac műveiben olyan élő archetípusok válnak belőlük, amelyek már-már az allegóriával

határosak, Sandnál pedig romantikus, olykor transzcendensbe hajló figurák. Mindkettőjük világában lényeges probléma a pénz torzító, elidegenítő, megrontó hatalma; fontos rokon vonás ez, annak ellenére, hogy Balzacnál a társadalom illúzió nélküli szemléletével párosul, Sandot pedig a társadalmi utópiája s az állandó nevelő szándék gyakran tévútra vezeti. Mindkettőjüket vonzza a titokzatosság, a jelenségek derengő holdudvara, a rejtett összefüggések, amelyek az álomban, látomásokban, eksztatikus állapotban bukkannak fel. Balzac „Ursula Mirouet”-ja ugyanúgy példázza ezt, mint Sand *Consueló*-ja. Balzac nemegyszer szól a titokzatos „második látásról”, amelyben az én határai kitágulnak, Tér és Idő dimenziói felbomlanak, akár csak Albert gróf látomásaiban a *Consueló*-ban.

MISZTICIZMUS, FANTASZTIKUM, UTÓPIA

*A végtelen felé törő becsvágy él bennem,
amely az önkívülettel határos.*

GEORGE SAND

Az idézet a *Spiridion*-ból való, de önmagáról is elmondhatja George Sand. A néhány szó kulcs művei szelleméhez, útmutató munkássága összességéhez.

Tetszetős, de mesterséges osztályozás Sand a százat is meghaladó regényeit és elbeszéléseit néhány szakaszra osztani. A hagyományos felosztás szerint az első a romantikus lázadás kora, ezt követik az utópista szocializmusát megszólaltató művek, majd a negyvennyolcas forradalom bukása után a Nohant-ba visszavonult Sand falusi tárgyú regényeinek sora, s végül az idős kor kissé egyforma, némileg szirupos regényei, amelyekben többé-kevésbé ismétli önmagát. Beiktathatnánk még egy szakaszt, a misztikus műveket, amelyek kétségbe ejtették Buloz-t, s amelyeket a közönség fanyalogva, a kritika értetlenül fogadott. A kiadó a *Spiridion* kéziratának elolvasása után könyörög Sandnak, hogy „térjen vissza a földre”.

George Sand művei meghazudtolják az effajta leszűkítő, a szerves folyamaton erőszakot tevő elhatárolást. Hiszen az irodalmi életbe berobbanó George Sand regényeiben is megjelenik már a sóvárgás az elérhetetlen után, a transzcendensbe futó vágy, a szavakba sem foglalható sejtetése. Negyvennyolc előtt is írt népi tárgyú regényeket, többek között a *Jeanne*-t, amelyet Balzac így ajánl Hanska grófnénak: „Olvassa el, nagyszerű mű”, s amely - említettük - Dosztojevszkij kedvelt olvasmányai közé tartozott. A *Spiridion*, a *Sept cordes de la lyre* (A lant hét húrja) a lét, Isten, a maradandóság és a mulandó problémáival viaskodó, a misztikummal átszőtt két mű telítve van szocialista eszmékkel. A *Spiridion* a nagy francia forradalommal, mint az emberiségre új korszakot nyitó eseménnyel végződik. A *lant hét húrja*-ban az egyik szereplő hosszú tirádában ostromozza a *szegények könnyeiből, a munkások verejtékéből és a katonák véréből élő gazdagokat*. A *Consuelo* és folytatása, a *Rudolstadt grófné* látomásos jelenetei a szenvedők időtlen vágyát is megszólaltatják az igazságos, testvéri társadalom után. A valóságfölötti vagy -túli, a fantasztiikum, a látomás, a „csodás elemek” nem korlátozódnak egyetlen alkotói szakaszra, bár kétségtelen, hogy 1839-től, a *Spiridion* fogantatásától kezdve a negyvenes évek derekáig jellemzik leginkább Sand írásait, de megjelennek népi tárgyú regényeiben is, főként mint babonás hiedelmek, és átszövik idős korának annak idején nem méltányolt, sőt félreértett mesészerű történeteit.

Mégis, valamiféle útmutatás szükséges, hogy a változatos témakörű, sokféle hangvételű művek rengetegében eligazodjunk, és talán akkor vétünk a legkevesebbet az életmű ellen, ha alkotójuk gondolatvilágában keressük az eligazító szempontokat.

Mennyire átengedtem magam a megvalósíthatatlanra áhító szomj mardosásának... írja 1833-ban George Sand. Máskor arról szól, hogy az Abszolútumot, az Eszményt hajszoja, s a *végtelen felé törő vonzalmunkról* beszél.

A teljesség legáltalánosabb, mindenki számára megadatott formája a szerelem: férfi és nő embert teremtő egyesülése. A szerelem-szeretet - a francia nyelvben az azonos amour szó jelöli, misztérium, s *aki feláldozza, miután megismerte, talán lelke halhatatlanságáról mond le*. A teljesség ősforrása: Isten. Mindennek titka és magyarázata. Szeretet, mindent átható, sugárzó misztikum, a világmindenség rendje. A gyermek Aurore Dupin képzeletében külön istenséget teremtett magának, Corambénak nevezte, tiszteletére virágkoszorúkat font és

foglyul ejtett madarakat, gyíkokat engedett szabadon. Corambé a szépséget a szeretettel egyesíti lényében, a kislány közelebb érzi magához a katekizmus Istenénél... Corambé beszél a gyerekekhez, csodálatos történeteket mesél neki, Aurore *közvetlen kapcsolatban* van vele. Később a zárdában, katolikus vallásossága rövid átmeneti korszakában él át hasonló kegyelmi állapotot, amikor a Szent Ágoston megtérését ábrázoló képet szemlélve Isten közelségét érzi, és kommunikációba lép vele. Sand más téren is hajlamos a látomásra, ami jól megfér erős gyakorlati érzékével. A kislány Aurore elröpül Napóleon hadjáratába, ott van az iszonyú oroszországi télben; Velencében a Musset mellett virrasztó előtt fordítva bukkannak fel a kanálisok hídjai, s idős korában unokája halála után is a látomásosság állapotába jut.

George Sand világában az abszolútum keresése a művészet hajtóereje. Csupán a nagyoknak adatott meg a műben való kielégülés; de minden értő lélekkel befogadó ember is részese lehet. A makulátlanul tiszta, Sand szavaival *mennyei fuvallatot árasztó zenét* csodálta és tisztelte áhítatosan Chopin művészetében.

Jellemző, hogy az *ihlet* szót önmagával kapcsolatosan kerüli Sand, kegyelmi állapotot említ, amely mindenkire leszállhat, aki szereti munkáját. *Nincs olyan egyszerű munkás, akinek ne lettek volna ihletett órái.*

Igazságra törő szeretetből, az emberiséget átölelő vágyból fakad szocializmusa. *Lehetetlen, hogy az emberiséget Teremtője arra hatalmazta volna fel és arra ítélte volna, hogy urakra és páriákra oszoljon*, jelenti ki 1837-ben egy levelében. A negyvenes évek utópista regényeit a művész és az emberiség áhítatos kapcsolatáról, az alkotó missziójáról vallott hit élteti. S a végtelen összefüggéseit, a teljesség megnyilvánulásait kutatja az idős, lehiggadt, természetbúvár George Sand, aki néhány meseszerű, fantasztikus írásában eljut a tényleges és az érvényes kettősségének ábrázolásához. Művei legjavában ezért nem azonos semmi pusztán önmagával, mindennek önmagán túlnyúló jelentése és rendeltetése van.

Meghökkenítő, de tagadhatatlan, hogy látásmódjának, kiérlelt művészetének ösztönzője a zavaros utópista, Pierre Leroux. Annyi igehirdető forradalmár közt Sand éppen az ő hívévé szegődött. És milyen lelkes, áldozatkész hívévé! Hatásának titkát feltehetően abban kereshetjük, hogy Sand akkor ismerte meg írásait - 1836-37-ben -, amikor az ő szavait idézve a vallásos és szociális igazságot közös igazságban kereste. „Talán csupán azt köszönhette neki, hogy történelemfilozófiába foglalhatta és rendszerezhetette szívének legmélyebb intuícióit”, állapítja meg Julie Sabiani. Annyi bizonyos, hogy Leroux eszményített alakja számos Sand-regényben megjelenik.

Leroux misztikus fejlődéstanon alapuló szocializmusát cikkekben és könyvekben fejtegette. Elmélete szerint az emberiség egyedei csak átmenetileg és részben pusztulnak el, mert az egyén tulajdonságai új formát öltve tökéletesebbé válnak; a nagy haladó mozgalmak ennek a megújulásnak megnyilvánulásai. Az emberiség fejlődésében a Gondviselés munkálkodik, az egyén a közösséggel való egyesülésben teljeseedik ki és válik halhatatlanná. A test vágyai ellen nem szabad harcolni, mert Istentől erednek; feladatunk megnemesíteni és felmagasztalni őket; a keresztény aszkézis bűnös erőszak a természetén. A tulajdon, mihelyt korlátozza az egyén tökéletesedését, ártalmassá válik. A társadalom két alapvető osztályra oszlik: a vagyonosokra, akik kiváltsággént birtokolják a pénzt és a tudást, s a kizsákmányoltakra, akik kommunákba tömörülve, a munka megszervezésével fognak felszabadulni. Az egyének társadalmát ekkor a közösségé váltja fel. Az átalakulás nem erőszakkal, forradalom által, hanem békés úton valósul meg.

Leroux eszméinek egy ideig nagy sikere volt, kivált a nyugtalan szellemű társaságbeli hölgyek közt. D'Agoult grófné is tisztelői közé tartozott átmenetileg. Sand sokáig rajongott érte. Az elragadtatás időszakában valósággal ostromolta Buloz-t, hogy közölje mestere cikkeit

a „Revue des Deux Mondes”-ban. Leroux megjelent a szerkesztőségben Isten és az emberiség kapcsolatát tárgyaló értekezésével. Buloz elutasította: - Sajnálom, Isten nem időszerű téma.

Lamennais, aki szívből utálta Leroux-t, híveiről is lesújtóan vélekedett: „Egyetlen szót sem értenek a tanokból, amelyek elragadtatással töltik el őket, de valami bordélyillat árad belőlük, s ők gyönyörrel szimatolják.”

Sand fáradhatatlanul támogatta az örökös pénzzavarral küszködőt. Ingyencikkeket írt lapjába, kezességet vállalt az eladósodott ember váltójáért, pénzt kölcsönzött neki, hogy nyomdát nyithasson. Aznap, amikor ötszáz frankot küldött neki, egyik barátnőjéhez is fordult érdekében: *Nem találhatna valamit számára fiókja mélyén?... Nem hagyhatjuk összeroskadni... Lelkének fénye nem halhat el ebben a küzdelemben.* Leroux nem akart visszaélni Sand nagylelkűségével, csak hát hét gyereke és temérdek baja volt. „A három mentődeszka ellenére, amit úgy nyújtott nekem, hogy az egyikbe azonnal megkapaszkodhassam, s utána másikat, majd még egy harmadikat is küldött, én mégis hajótörött maradtam”, írja tisztelőjének és pártfogójának. Sand 1841-ben folyóiratot alapított vele és Louis Viardot-val. A „Revue Indépendante” célja a szocialista eszmék terjesztése.

Lamennais éppen számolt be a folyóiratról egyik levelében: „Most hallottam egyet s mászt Leroux-ról és lapjáról. Egyre inkább belegabalyodik abba a rögeszméjébe, hogy vallást alapít, és nem kételkedik a sikerben. Azt állítja, hogy tíz éven belül a tulajdon teljesen megszűnik Franciaországban. Minthogy a folyóiratot ebben a szellemben fogják szerkeszteni, és Leroux teletömködi harmadszor újranyomott írásaival, s többek között azt is olvashatni benne, hogy Jézus Krisztus engedélyezte a házasságtörést, sokan visszahúzódnak, bár előzetesen megígérték, hogy cikkeket adnak a lapnak. Úgy mondták nekem, hogy Leroux hamarosan magára marad George Sanddal, aki mesteréhez híven a kommunizmust hirdeti regényében az első folytatástól kezdve; attól tartok, kevés nyomát találni benne hajdani tehetségének. Mért kell szántszándékkal elrontani a természet ily ritka adományát?...”

Lamennais-nek éppoly kevésbé volt igaza, mint d’Agoult grófnénak, aki szintén fullánkos kritikával illette hajdani barátnője irodalmi működését. George Sand ebben az időben írta, s éppen a „Revue Indépendante” számára egyik legművészibb, leggazdagabb regényét, a *Consuelo*-t.

Sokan álmélkodtak, hogy Sand apostolként tiszteli Leroux-t, de hiszen Sainte-Beuve, a kor legkiválóbb kritikus is tisztelője volt egy ideig, még verset is írt hozzá. Sand az ő révén ismerkedett meg Leroux-val. Rávetette magát az írásaira. A hatás óriási. Leroux elmélete felöleli a tökéletesedés felé menetelő emberiséget, Istent egyház nélkül, a magántulajdon megbélyegzését és felszámolását erőszakmentesen, az emberek jó szándékára bízva, és meglehetősen ködös megfogalmazásban. Ez utóbbi megnyugtatta Sandot, aki egy későbbi csípős és némileg rosszhiszemű megállapítás szerint hol a nép, hol a kastélyos úrnő szemszögéből vizsgálja a szociális kérdéseket. Leroux tanai felbátorítják a testet, hogy kövesse a szerelmi vágyakat, tehát szentesítik Sand mozgalmas szerelmi életét - ebben az időben gyermekei nevelőjével, Malefille-jal él együtt.

Jó ideig meg van győződve a *republikánus katekizmus* diadaláról. Elragadtatva nyilatkozik Leroux-ról. Szókratészhez, Platónhoz hasonlítja: *Ez az egyetlen filozófia, amely világos, mint a napfény és szívhez szól, akár az Evangélium... Meggyőződésem, hogy eljön az idő, amikor Leroux-t úgy fogják olvasni, mint manapság a „Társadalmi szerződést”.* Egy lelki válságban gyötrődő fiatal nőnek azt tanácsolja: *Olvasd Leroux-t! Nyugalomra lelsz, és választ találsz valamennyi kérdésedre. Engem Pierre Leroux mentett meg. Spiridion* című művét ezekkel a szavakkal ajánlja neki: *Barátom és fivérem kor szerint, apám és mesterem erényben, tudásban, fogadja ezt a regényemet, nem Önhöz méltó szellemi munkaként, hanem mint barátságom és tiszteletem tanújelét.*

A regényt, amelyen Sand munkatempójához képest szokatlanul hosszú ideig dolgozott, Mallorcán fejezte be. Ezúttal is keretes művet írt: egy Alexis nevű szerzetessel beszélgeti el a kolostor alapítójának, Spiridionnak történetét, s így módon több idősíkon, különböző szemzőgekből ábrázol. A zsidónak született Spiridion a katolikus, majd a protestáns hitben keresi az istenélményt, és végül eljut a vallásokat szintézisbe foglaló deizmushoz. A regény záró akkordja, a nagy francia forradalom, jelkép is. Sand ugyanis kifejti, hogy az emberiség vallásainak három korszaka van; az Atyáét, a mózesit felváltotta a Fiúé, vagyis a kereszténység, s ezt követi majd a Szentléleké, a megvalósult testvériségé. Ez a bizakodó történelmi menetrend ihleti a *Spiridion*-t, amely gyengéi ellenére is Balzac „Séraphitá”-jával együtt a kor misztikus irodalmi vonulatának kiemelkedő műve.

Az olvasók fanyalogva fogadták Sand regényét. Maga a misztikára oly fogékony Liszt is, persze lehet, hogy megromlott barátságuk hatása alatt, így nyilatkozik róla: „Piffoël doktor legutóbbi termelvényei kínos érzést keltettek bennem.” A kritika tartózkodó volt. Sainte-Beuve kijelentette, hogy azok után, amit hallott róla, nem fogja elolvasni. Buloz vonakodva, Sand erősködésének engedve közölte könyv alakban. *Meg kell próbálni, hogy az emberekkel ...jobb eledelt nyelessünk le, mint azok, amelyeket megszoktak*, vélekedik az író a kiadónak írt levelében.

Író és kiadója közt egyre feszültebbé válik a kapcsolat. A *lant hét húrj*-t, ezt a szimbolikus szereplőkre épült ontológiai, művészeti és társadalmi problémákat feszegető könyvdramát - erősen érződik rajta a „Faust” hatása - Buloz a *Spiridion*-nál is kelletlenebbül fogadja, s a szerzőt olvasmányos elbeszélések írására buzdítja. Hiábavaló unszolás. Sand nem hajlandó engedményre. A kereslethez való alkalmazkodás elutasításában, a megalkuvást nem ismerő művészi szuverenitás magatartásában talán szerepe van Chopin hatásának, akivel ebben az időszakban már élettársi kapcsolatra lépett, hiszen tagadhatatlan, hogy az előző esztendőben írt ő felhígult, a sikerrel ügyesen egyezkedő regényeket is.

Sand tréfás hangnemben, de igen erélyesen leszögezi álláspontját kiadójának: *a „Revue des Deux Mondes” olvasótábora iparkodjék valamicskével kevésbé ostoba lenni, minthogy ő maga is kevésbé ostoba lett.* Fájlalja, hogy a folyóiratban az *Uncuoque* aratott sikert, Buloz ezt a regényét dicséri, holott ő valamennyi munkája közül a legrosszabbnak tartja. A következő forduló nyílt összetűzést hoz. A *Compagnon du Tour de France*-ot (A vándorlegény)-t Buloz nem fogadja el.

Sand más kiadó után néz, előnytelenebb feltételekkel szerződik, de nézeteiből jottányit sem enged. *Úgy dolgoztam a megélhetésért, hogy soha egyetlen sort sem írtam le a meggyőződéseim ellenére*, szögezi le Buloz-nak. Hamarosan a „Revue Indépendante”-ban jelennek meg regényei, így módon is támogatja az új társadalomért küzdő, szocialista eszméket hirdető vállalkozást. Említettük, hogy ez a folyóirat közli folytatásokban az elképesztő gyorsasággal készült *Consuelo*-t.

A CONSUELO ÉS A RUDOLSTADT GRÓFNÉ

Zenei pályaregény? Kétségtől, hiszen a nyakigláb, csúnyácska, szegény velencei árvalányt, a sötét szemű, cigányos Consuelót, aki kibontakozó énekművészetével együtt szépül, Bécs és Berlin operaközönsége ünnepli, élén Mária Teréziával és Nagy Frigyessel. Az idős Porpora a mestere, a suttyó Haydn a pajtása, beszélgetéseik a muzsikáról szervesen épülnek bele a mű struktúrájába.

Zenei regény divatos és kikopott maestrókkal, mesteri énektudású herélttel, főúri pártfogókkal, a színpad kis és nagy csillagaival, muzsikarajongó kanonokkal, operastílusok harcával, aljas intrikákkal, a tehetség tündöklésével. És utazási regény is, számos Sand-íráshoz hasonlóan, hiszen Consuelo, alighogy belekóstolt a sikerbe, elhagyja Velencét, útja egy csehországi kastélyba vezet, onnan kénytelen lopva menekülni, részben gyalog, fiúruhában; Haydnal együtt Bécsbe ér, majd izgalmas események során át Berlinbe kerül. Áradó bőségű kalandok sorozata a Consuelo, igazi romantikus „nagyregény”, hátborzongató és mulatságos eseményekkel, elképesztő fordulatokkal, a feszültség megszakítások, hangváltások közbeiktatásával mesterien van adagolva benne; folytatásában, a *Rudolstadt grófné*-ban már túlادagolt a fantasztikum. Történelmi freskó is a mű Mária Teréziával és II. Friggyessel, cseh, osztrák, magyar és porosz főurakkal, keserű sorsú parasztokkal. Ott bujkálnak benne az író személyes élményei is - Consuelo szerelmese, a *fiatal faunok görög szépsége, az álmodozó mélabú és csúfondáros*ság, Musset arcát idézi. És maga Consuelo, akinek művészete, külseje George Sand fiatal barátnőjére, Pauline Viardot-ra, a nagy énekesnőre emlékeztet - még szerepeik is azonosak - egy kissé maga az alkotója is. Sainte-Beuve ráérzéssel állapítja meg, hogy Consuelo tulajdonképpen Lélia tisztult, életcélt talált, megnemesedett alakja. De a *Consuelo* és folytatása elsősorban mégis fejlődésregény, Bildungsroman, mint a nagy példakép, a „Wilhelm Meister”, amelyet Sand regénye írásakor még nem olvasott, de feltehetően hallott róla a német származású és kultúrájú Marie d'Agoult-tól és Lisztől. Egyébként a *Consuelo* egyik alapproblémája a művész kettőssége, szükségszerű magánya - hiszen a művészet világában él -, s az emberiségnek elkötelezett volta - hiszen annak érzelmeit szóltatja meg - olyan gondolat, amelyet Liszt még közös svájci útjuk előtt cikkben fejtett ki a „Gazette Musicale”-ban.

„Ez a regény a mi »Wilhelm Meister«-ünk”, mondja ki Alain a Collège de France-ban tartott előadásai során, majd le is írja 1934-ben megjelent könyvében, a „Propos de littérature”-ben (*Irodalmi beszélgetések*), visszaadva a *Consuelo* irodalmi rangját. A mű megjelenése utáni hatalmas sikert és elismerést ugyanis idővel hallgatás, majd Sand halála után lecsepülés váltotta fel, a naturalizmus ízlése nem tudott mit kezdeni vele. Alain említett könyvéig a francia irodalomtörténet fél évszázadon át káoszt, nehézkességet, szóáradatot, vallásos eszmefuttatásokat emlegetett a *Consuelo*-val kapcsolatosan. A lesújtó ítéletek nyilván csak azt vették figyelembe, amit Ottlik „Próza” című kötetében a regény R₁-jének nevez, „a konvencionális valóságmodell”, a betű szerintit, a történetet a szereplők jellemrajzával. Csakhogy a *Consuelo*-ban, amelyet az írója is helyyél-közzel nehézkesnek ítélt, mondván, hogy három vagy négy jó regényre való anyag van benne, a mögöttes nyitja meg a távlatot, világítja meg a leglényegesebb összefüggéseket. A történet a szereplőkkel együtt csupán homlokzat; a belakott tér mögötte van.

Leroux tanai nem tételeken, hanem a két regény értékrendszerébe felszívódva vannak jelen. A reinkarnálódó emberiséget a cseh főúr, Albert von Rudolstadt gróf, a Podjebrádok egyenes leszármazottja képviseli, aki tudathasadásos lelkiállapotában hol a huszita mozgalom vezérével, Žižkával, hol apai őséivel, a cseh szabadságharcban elpusztult Podjebrád gróffal azonosul. (Georges Lubin derítette ki, hogy Sand apai felmenői közt a Podjebrád-dinasztia is szerepel. Ő maga aligha tudott róla, mert az *Életem történeté*-ben nem említi.)

Gyergyai Albert értő Sand tanulmányában írja, hogy a Consuelo alakja írójának „legszebb vágyálma: sohasem álmodott nemesebb, tisztább, vonzóbb, hódítóbb teremtet”. Tehetségén, jóságán, lelkierején, lénye varázsán megtörnek az aljas fondorlatok, a kegyetlenség, a torz indulatok hatalma. Neve vigaszt jelent. Albertet eszelősséggel határos látomásaiból az ő jótékony hatása emeli ki. Albert gróf látszólagos halála és feltámadása nemcsak a romantikus meseszöveg érdekfeszítő fordulata, hanem a tudathasadásos látomásokkal összefüggésben

szimbolikus jelentést is hordoz: a társadalmi igazságtalanságok ellen harcoló humánus erejét példázza.

A romantika gyakran él a misztifikációval, fellépteti a más alakban megjelenő szereplőt, rendszerint a regény vagy a dráma hőst, aki gyakran így szolgáltat igazságot. Albert esetében is tanúi lehetünk alakváltásnak, a *Rudolstadt grófné*-ban ő a titokzatos Liverani és Trismegisztoz.

A *Consuelo*-ban a misztifikációnál sokkal izgalmasabb, a korabeli irodalomban újszerű jelenséget, Albert identitászavarát ábrázolja az író. Mégpedig kettős identitászavart. Albert hol Žižka, a huszita hős, akinek kezéhez temérdek vér tapadt, hol a szabadságért küzdő Podjebrád ös, aki áldozatként pusztult el. Albert a fanatizmus emberéből a szeretet emberévé vált. Az identitászavart Sand a filmekből manapság jól ismert *csúsztatással* jeleníti meg. A gróf lélekvándorlásában a múlt két tér- és idősíkjá, a huszita kelyhes-mozgalom és a 17. század cseh szabadságharcáé rávetődik a regény tényleges téridejére. Az időkontinuum megbillen, átfordul, a múlt képei Albert tudatában a jelent vagy megsemmisítik, nem létezővé, vagy számára teljesen érdektelenné, tehát valamiképpen szintén nem létezővé teszik. Átlagemberekből álló környezete háborodottnak tartja, egyedül a részvétől hajtott Consuelo keresi Albert titkát. Amikor az események sorozatában Albert rádöbben, hogy a múlt a jelenre és jövőre érvényes üzenet, *megbízatus*, az idő kontinuitása helyreáll.

Consuelo előtt Albert segítségével a rózsakeresztes szabadkőműves-szertartások sora és próbatételei tárják fel az idő misztériumát, ráébresztve a jövő szolgálatára. (Sand sokat olvasott az illuminátus szertartásokról.) A huszita kelyhesek és a titokzatos Láthatatlanok, a Rózsakeresztesek testvérisége egyaránt a szocialista utópia felé mutat, akárcsak a *Rudolstadt grófné* zárórésze: a Martinovicshoz intézett levél.

A himnikus befejező fejezetben Consuelo és Albert minden esetlegességet elvetve, a társadalmi értékrendszeren kívül és felül vándorútjukon - az Ígéret Földje felé, sugallja kimondatlanul az író - az emberiséggel azonosulnak. A romantika kettős világképe valósul itt meg. A létező és az érvényesen fennálló, az egyszeri és az egyetemes, amelynek ellentétei, összefonódásai és szétbomlásai végighúzódnak a két regényben, a beteljesülés reményét sugalló képben egyesülnek.

A *Rudolstadt grófné* szertelenségei miatt nem éri el a *Consuelo* színvonalát, de mindkét mű magában foglalja George Sand világának kulcsszavait. Csupán a legfontosabbakat említem meg:

A művészet misztériuma: Consuelo művészete vigaszt nyújt, felold. *Csoda történt velem*, mondja a lány énekét hallgató öreg, beteg Marcello, s a fájdalom elcsitul benne. Sand többször szól Consuelo *hangjának varázsáról*, maga az énekesnő is erőt merít belőle, amikor Frigyes parancsára a spandaui vár foglya. Albert hegedűjátéka mély tudatrétegekbe hatol, a lélek szavakba alig fogható rezzenéseire világít.

A romantikus művészhivatás, a művészet missziós szerepe megismétlődő motívum Sand regényeiben, és csaknem mindig zeneként nyilvánul meg. (*Lucrezia Floriani*, *La Daniella*.)

A misztikus hivatástudat társadalmi vetülete: a társadalom megváltoztatásán munkálkodó akarat. Célja megtörni a szellemi és anyagi zsarnokságot, kibontakoztatni az emberiség szentháromságát, a szabadság, testvériség, egyenlőség világát. A hármas számnak egyébként más, kabalisztikus szerepe is van a regényben: Albert három alakban jelenik meg, mint Rudolstadt gróf, Liverani és Trismegisztoz.

Jelképrendszer: a két regényben ennek központi figurája a Sátán. A romantikus regény eget-földet egybefogó dimenzióiban a Sátán az ember kizsákmányoltságának és elfojtott ösztön-

életének, illetve a megnyomorítás elleni tiltakozásnak a szimbóluma. Ő *a jogos lázadás ark-angyala*. Jézus és a Sátán egyazon igazság két vetülete, egyik a másik nélkül csonka marad. Az evangéliumi ígéret akkor valósul meg, ha *nem a hamisság és a félelem, hanem büszkeség és akarat lesz a gyöngye törvénye és osztályrésze*. Isten és a Sátán mint szükségszerű, szintézisben egyesülő, összeolvadó tézis és antitézis jellegzetesen romantikus látomás. Az angol irodalomban Byron, Shelley, Blake költészetében, a franciában Hugónál jelenik meg.

Az elnyomott ösztönéletet már-már pszichoanalitikus formában ábrázolja Sand a regényben. Albert anyja a becsületes, de számára idegen férje mellől halálba torkolló betegségbe menekül, majd a regény folyamán kiderül, hogy valójában tetszhalálba sülyedt, amelyből szerelme, a rózsakeresztes orvos kelti életre. Világos, hogy a történetnek ezen a ponton - egyébként sok egyéb ponton is - kettős a jelentése.

Kulcsszava a két regénynek, oly sok Sand-műhöz hasonlóan, a beavatás. Consuelo beavatottja a művészetnek, a részvét és a szeretet erejével szabadítja meg Albertet tébollyal határos látomásaiból, identitászavarából, s így valósul meg Albert sugárzó, magasrendű személyazonossága. Majd Consuelo, akárcsak szerelmese, beavatódik - *ténylegesen* - a Rózsakeresztesek közt a legmagasztosabb hivatásba, az igazságos társadalom építésének feladatába. Sand hite és reménye szerint ennek a feladatnak mindennemű erőszak tagadásával kell végbemennie.

Nagy szerepe van mindkét regényben a fantasztikumnak, hol a romantika szokványos kelléktárából (titkos járat, föld alatti barlang), hol bonyolult magatartásmodell formájában (a Rudolstadt várában élő megalkuvó pap azonossága a Podjebrád őst eláruló jezsuitával), továbbá a kísértetiesnek (a Balsors fája, a Rémület sziklája).

A fantasztikumnak a regény folyamán, miután jó ideig felcsigázta olvasói képzeletét, Sand ésszerű magyarázatát adja, akárcsak a lidérceknek *A kis Fadette*-ben. Kétségtelen, hogy a babona vonzotta képzeletét - ne rójuk meg érte, a Mikszáthét is foglalkoztatta. George Sand három könyvet is szentelt a népi képzeletvilágnak, a babonás hiedelmeknek. Néprajzi kutatásnak is beillő munkássága szűkebb hazájához, Berryhez fűződik.

Alkotásmódjának ezek a belső vonulatai, ezek a struktúrák művei nagy részében többé-kevésbé megjelennek, de talán sehol sem olyan gazdagságban, mint a *Consuelo*-ban és a *Rudolstadt grófné*-ban.

SZOCIALISTA IRÁNYMŰVEK

Leroux szerepe azért is fontos George Sand életében, mert az ő révén ismerkedik meg a negyvenes évek munkásköltőivel, akik alkotókként nem jelentősek, de új ösztönzést adnak neki. A negyvenes évek elejére esik kapcsolatának kialakulása a kőműves Poncyval, a szövőmunkás Maguval, a cipész Lapointe-tel, a lakatos Gilland-nal. Poncyval való barátságának bizonyítéka a Sand élete végéig tartó levelezésük. Ezek a különböző képességű költők - valóban tehetséges egy sincs köztük - sajátos mondanivalójukkal, életérzésükkel, új témakörrel jelentkeztek. George Sand pénzzel, útmutatással, bátorítással támogatta őket. Magu verskötetéhez előszót írt. Ki is állt mellettük. Buloz egyre konzervatívabbá váló folyóiratában támadás jelent meg a proletárköltők ellen, akik a cikkíró szerint azért írnak verseket, hogy jobb anyagi helyzetbe jussanak. Sand azonnal válaszolt; megállapítja, hogy a költészet egyik legfontosabb erénye az őszinteség, s a munkásköltők verseit az érzések és a meggyőződés őszintesége jellemzi. A „Revue Indépendante”-ban tanulmányt írt a munkásság kulturális hivatásáról. Kifejtette, hogy a középkorban a műveltség a papság és nemesség kiváltsága volt, majd a polgárság lett hordozója. A munkásköltők írásai azt bizonyítják, hogy a kultúra új szakasza

kezdődik: az emberiség nagy kérdéseit ezentúl a nép fogja megszólaltatni az irodalomban, mert a nép szellemi felemelkedése megelőzi szociális felemelkedését.

Egy korlátozott terjedelmű könyvben nincs lehetőség kitérni arra a kérdésre, hogy Sand meggyőződése a nép kulturális hivatásáról és eljövendő politikai szerepéről mennyiben egyezik Arany és Petőfi idevágó nézeteivel, de gondolataik hasonlósága ebben a kérdésben tagadhatatlan.

Sand kétségkívül elfogult; a baráti munkásköltők egytől egyig közepes vagy éppenséggel gyöngye verseket írnak. - Lehet-e elfogulatlanul szeretni? - kérdi majd évek múlva a népről szólva. Cikkeiben, leveleiben óvja védeceit az utánzástól; ne riadjanak vissza attól sem, hogy *műveik a kétkezi munka nyomait viselik*. Poncy, akit annyira túlbecsül, hogy kijelenti róla, ha a polgári költők tehetségét pusztító hiúság nem keríti hatalmába, *Franciaország legnagyobb költőjévé válhat*, az ő tanácsára foglalja versbe a mesterségek fajtáit. Leroux-val ellentétben Sand azt az ésszerű tanácsot adja pártfogoltjainak: ne hagyják abba a kétkezi munkát.

Elkötelezett írónak vallotta magát, Marx is becsülte, idézi is „A filozófia nyomorá”-ban; az orosz irodalmi demokraták sokra tartották, nagy hatással volt a 19. századi orosz próza fejlődésére.

Sand a világnézeti hitvallás és a művészet, a forma összhangját igencsak bonyolult problémának látta; Suenek írt levele tanúskodik róla. A „Párizs rejtelméi”-vel kapcsolatosan kifejti neki: *Azt hiszem, az értékes regény egyszersmind védőbeszéd valamely nemes érzelem mellett, de a regény csak úgy lesz jó, ha a benne végigvonuló védőbeszédet senki nem veszi észre. Ez a regény titka. Én még nem találtam meg a nyitját. Valahányszor írok, a védőbeszéd diadalmaszkodik a regényen vagy a regény a védőbeszédre.* És így összegezi nézetét: *Egy eszményi világnak egy reális világban kellene testet öltenie.*

A negyvennyolcas forradalmat megelőző évtizedben az irodalomba bevonul az ínség ábrázolása. Hugo ekkor kezd neki „A nyomorultak” első fogalmazásának. Színtérként gyakoriak a nagyvárosi nyomortanyák, elrettentő képüket Dickens és a divatos Sue írásaiból ismerhették meg az olvasók. Sand utópista szocialista regényei is ezekben az esztendőkhöz íródtak. 1840-ben fejezte be *Le Compagnon du Tour de France* (A vándorlegény) című regényét; a munkásság élete, a munkáshős először jelenik meg az irodalomban. Buloz, a jó szimatú kiadó rögtön tiltakozik, az olvasók felháborodásától tart. Az asztalosmunkás, mint regényhős sincs ínyére, még kevésbé a vagyon erkölcstelenségét taglaló részek.

Az utópista szocialista elméletek közt egyre határozottabban bontakoznak ki a különbségek; a magántulajdon eltörlését követelő ideológiákat kezdik kommunizmusnak nevezni. A szó eleinte Sandot is megdöbbeníti; igaz, munkájából él, két gyermekét is nagyrészt abból tartja el, népszerűsége a Balzacéval és Dickensével vetekszik, de mégiscsak birtokos: félti fia és lánya örökségét, s érzelmileg is kötődött Nohant-hoz. Mesteréhez fordul tanácsért. Leroux kifejti, hogy a kommunizmus megvalósulásának módjai közt különbség van, ő helyesebbnek véli a *kommunionizmus* kifejezést, amelyben ott lappang az erőszakmentes átalakulás, a testvéri társadalom fogalma.

Buloz-t nem nyugtatja meg a kommunionizmus szó; alapos változtatásokat kér a kéziratban, elsősorban a kizsákmányolást, mint a vagyonszerzés eszközét tárgyaló részek kihagyását. Lamennais kivételével Sand soha senkitől nem türt el rendelkező beavatkozást írásaiba. Ezúttal sem hajlandó a kívánt módosításokra. A *vándorlegény* folytatásokban a „Revue Indépendante”-ban jelent meg, könyv alakban pedig - akárcsak a többi szocialista irányregénye - Buloz-énál kevésbé tekintélyes kiadónál.

Balzac beszámol Hanska grófnőnek a regény fagyos fogadtatásáról; az egyik nagy könyvkereskedő szavait idézi: „Senkinek sem kell George Sand. A *vándorlegény* eltemette, noha a befutott íróknak megvan az a kiváltságuk, hogy akár húsz rossz könyvet is írhatnak.” Balzac túloz. A regénynek volt olvasótábora, főként azokból, akik majd negyvennyolcban a barikádokon harcolnak.

Balzac becsvágy marta, tragikusan elbukó vagy cinikussá silányult teremtményei, a romantika célt nem találó, világfájdalmas ifjai, Musset megcsömörlött hősei szomszédságában belép az irodalomba a jövő társadalmáért küzdő munkáshős eszményített alakja. A nemes lelkű, bátor, aggályosan becsületes fiatal mesterlegény, Pierre Huguénin beleszeret Yseult de Villepreux grófnőbe, s a fiatal lány viszonozza érzését, de Pierre lemond szerelméről, a munkások közt akar maradni, hogy vállalja velük a sorsközösséget. Az idealizált hős Sand nézeteinek szócsöve, s a polgárkirályság korában megdöbbenő társadalmi igazságokat mond ki. A nép nem bízik a polgári demokráciában, nem érheti be a szabadságmozgalmak céljaival. *Amíg emberek sínylődnek, mit sem érnek a maguk konspirációi, polgári alkotmányai és megváltozott kokárdái*, így Pierre Huguénin. A nemzeti szabadságmozgalmon, amelyet a carbonaro képvisel, túlmutat a szocializmus magasabb rendű, egyetemes igazsága. *Polgárok, rázzátok le magatokról a nemeseket, ha rátok nehezедnek... Segítünk benneteket, amíg bizonyos, hogy ez rajtunk is könnyít. De ha ugyanúgy nehezедtek ránk, mint ők, vigyázzatok, mert mi benneteket is lerázzunk magunkról.* A proletariátus valójában egységes osztály, hiszen akik a vagyonosok házában dolgoznak, *mosolygós képpel, tisztességes öltözékben, tulajdonképpen ugyanazok, akik dühödten, komoran, rongyosan ordítanak a házak kapui előtt.* Az egyetlen különbség, hogy az előbbieknak van munkájuk, az utóbbiaknak nincs. Regényhőse szavaival az író a munkásosztály összefogását hirdeti romantikus pátoSSzal. *Hát nem elég nekünk, hogy természetes ellenségeink mindazok, akik munkánk kizsákmányolásából hasznot húznak? Még mi is acsarkodjunk egymásra? Nem vagyunk amúgy is sebzettek és boldogtalanok, mi, akiket a gazdagok kapzsisága elnyom, a nemesek ostoba gögje alacsonynak bélyegzett állapotba taszított, s a papok cinkossága arra ítél, hogy elkínzott karunk a Megváltó keresztjét hordozza?...*

A regény társadalmi háttere a középkori céhhagyományokhoz kötött munkásmozgalom, amely a múlt század harmincas éveiben Franciaországban megújult. A vándorló mesterlegények szabadkőművességhez hasonló testületbe tömörültek. A nagyobb városokban fogadó várta őket, vezetőjét *anyának* nevezték. A társulat helyiségeiben szakmai képzés folyt, olvasó- és vitakörök működtek. A társulati mozgalom újjászervezője Agricole Perdiquier asztalos; őt is Leroux révén ismerte meg Sand, és vele is, feleségével is levelezést folytatott. Perdiquier a saját erejéből művelődött ki, evangéliumi kereszténységtől áthatott szocialista eszméket hirdetett, s fiatal munkásokat ingyen szakmai képzésben részesített. Az ő alakja magasztosul szinte jézusi nagyságúvá A *vándorlegény*-ben. Perdiquier példája, akinek a tizenegy órás napi munka után is maradt energiája tanulni és tanítani, megerősítette Sandot abban a meggyőződésében, hogy *a proletár intellektusa el fogja érni a kiváltságos osztályhoz tartozókéét.* (Proletáron Sand egyaránt érti a városi és a falusi szegénységet.)

Utópista szocialista regényei: *Le meunier d'Angibault* (Az angibault-i molnár), *Le péché de Monsieur Antoine* (Antoine úr vétke), az *Horace* és a sorsukat elindító A *vándorlegény* a társadalmi egyenlőtlenség bűnös voltát, a vagyon embertorzító hatását ábrázolják. Megoldásként az önzetlen felbuzdulásból megalakuló szocialista-kommunista közösséget kínálja. A nemes lelkű földesúr szétosztja birtokát, a gyáros fia kommunát alapít. Sand valamennyi irányregénye kifejezi azt a meggyőződését, amelyet az *Antoine úr vétké*-ben így fogalmaz meg: *A kommunista igazság ugyanolyan tiszteletre méltó, mint az evangéliumi, mert alapjában véve a kettő azonos.*

Szocialista regényeiben George Sand olyan társadalmi fehér foltot térképezett fel, amely Balzac „Emberi színjáték”-ából kimaradt. Az összehasonlítás természetesen nem minőségi. Az idő nagy pusztítást végzett ezekben a művekben, bár a közel fél évszázaddal később íródott, szocialista közösséget ábrázoló Zola-regény, a „Munka” művészileg nem kevésbé elhibázott írás. Az ellentétes társadalmi osztályok fiataljai frigyéből - a *Valentine* óta ez a visszatérő témája a Sand-regényeknek - jó szimatú utánczók hamarosan silány tömegcikkeket gyártottak, gondosan kihagyva az eszmeiséget, a szociális mondanivalót. A felhívítás vagy inkább meghamisítás a regényeken és színműveken át a filmig szembeszökően követhető.

Amíg Sand történelmi regényekben ábrázolta a nép nyomorát, a hatalmasok kegyetlenségét, a gazdagság erkölcstelen voltát s a remetemagányban élő paraszt, a bölcs Patience vagy Husz János késői híve nevében követelte a javak igazságos elosztását, olvasótábora nem oszlott meg. A nagy támadások akkor indulnak meg, amikor a saját korát faggatja, s a gyógyszert is felajánlja a beteg társadalomnak. A *vándorregény* hatalmas felháborodást keltett, a klerikális lapok azzal vádolták íróját, hogy a munkások szokásait vasárnaponként a külvárosokban tanulmányozza, ahonnan *részezen térek haza Leroux társaságában*, jegyezte meg keserűen Sand.

Horace című regénye az utópista tanok ellenzőin kívül d'Agoult grófnét is felbőszítette. A regény címadó szereplője Balzac becsvágy marta fiataljaival, Rastignackal, Lucien Rubemprével rokon. *Úgy érzem, a hősök fajtájához tartozom*, jelenti ki magáról Horace. Irodalmi karriert akar csinálni. A jó képességű fiatalember híján van a kitartásnak, tunyaságát és puhány voltát Sand alighanem Sandeau-ról mintázta. Horace a fővárosban herdálja el szűkösen élő vidéki szülei pénzét, s a nép sorából származó másállapotos kedvesét elhagyja egy gazdag grófné, Madame de Chailly kedvéért. A nagyvilági hölgy és Marie d'Agoult közt félreismerhetetlen a hasonlóság.

Soványúsága ijesztő, fogai gyanúsak, de gyönyörű haját gondosan és sok ízléssel rendezi el; hosszú, száraz, alabástromfehérségű keze ujjain a világ minden tájáról származó gyűrűk. Fitogtatta esztét, tudását, különbségét. Mindenhez konyított egy keveset, még politikához és filozófiához is; érdekes volt hallani, amikor hozzá nem értőknek saját gondolataiként ismételte el, amit aznap délelőtt olvasott vagy előző este hallott... D'Agoult grófné annál is inkább méltatlankodott, mert még a családfáról is rá lehetett ismerni; ő ugyanis anyai ágon nemesített zsidó bankárcsaládból származott, s akárcsak a regénybeli hölgy, megjátszotta a patinás arisztokratát. Testi-lelki képét Sand csattanóként kegyetlen mondatban összegezte: *Nemessége is művi volt, akárcsak minden más rajta és benne, mint a fogai, a keble, a szíve...*

A bájos kékharisnya portréja részben a bosszú műve, hiszen Sandhoz eljutott d'Agoult grófné írásos beszámolója, amelyben maró gúnnyal ír Sand és Chopin viszonyáról. A legújabb könyveit ócsárló megjegyzésekről is hallhatott egyet s mást; Sand *Cosima* című darabjának bemutatóján, amely oly csúfosan bukott meg, hogy kifütyülték, szemtanúk szerint egykori barátnője mosolyogva hallgatta a fütyök sivítását.

A felháborodott Arabellának a turnézó Liszt ezúttal is hallgatást tanácsol, de éppenséggel nem keresztényi részvétellel állapítja meg: „Kétségtelen, hogy George Sand Magát akarta ábrázolni, amikor Madame de Chailly mesterkéltszellemét, mesterkéltszépségét és mesterkéltnemességét leírta.”

*

Az *angibault-i molnár*-ra George Sand új kiadója sem hajlandó szerződést kötni, mert írója „tagadja a magántulajdon jogosságát”. A regény a szélsőbaloldali „Réforme” című lapban jelenik meg, amelynek egyik szerkesztője a negyvennyolcas forradalomban fontos szerepet betöltő szocialista Louis Blanc. Sand nagy anyagi áldozatot hozott szocialista műveiért, az

előnytelen szerződéseket fokozott munkával kellett ellensúlyoznia. Szó esett már munkatempójáról: a *Consuelo* tíz fejezete tizenegy nap alatt készült el, de a negyvenes években, különböző okok miatt egyenest elképesztő mennyiségű munka kerül ki a kezéből. Megesett, hogy egy esztendőben négy regénye is elkészült, regényeit színdarabbá dolgozta át, cikkeket írt, támadásokra válaszolt. A legviharosabb, ügyészi vádirattal végződő támadás egy riport-sorozata miatt érte.

A FANCHETTE-ÜGY

1843-ban jelent meg az első közlemény Fanchette-ről. Sand a korabeli regény- és novella-irodalom kedvelt levélformájában, de hiteles adatok alapján beszéli el a történetet.

Berryben, La Châtre közeiében értelmi fogyatékos serdülő lányt találtak; nem tudta megmondani, honnan jött. Az irgalmas rendi apácákhoz vitték a városba. A zárda hamarosan ráunt a gondviselő szerepére, a főnöknő megegyezett a postakocsi-állomással: a kocsis vigye el a kislányt, és tegye ki egy elhagyott helyen. Fanchette-re ráadták ünneplő ruháját, a kocsis a megállapodás szerint alkonyatkor kitette; későbbi vallomásaiban azt mondta, hogy a félkegyelmű sírva szaladt a fogat után.

Fanchette eltűnt, és megindult a szóbeszéd. A polgármesterhez - képviselő is - méltatlankodó levelek érkeztek. Elkezdődött a nyomozás, a kocsis vallomást tett: az utasítást a postaállomástól kapta, az apácáktól pedig pénzt. A polgármester az ügyet átadta az ügyészségnek. Jó ideig mi sem történt, valószínű, hogy eltemetnék az aktát, csak hogy Sand megírta az esetet.

A riport hatására a királyi ügyész ahelyett, hogy vádat emelne, cáfol és támad. Nyilatkozatában azt állítja, hogy Sand valótlanságot közölt cikkében; az apácafőnöknő Fanchette javát akarta: elvitte arra a környékre, ahonnan feltehetően jött. Rágalmazás címen bűnvádi eljárással fenyegette meg a riport íróját.

Sand nem hátrált meg, nyomtatásban válaszolt az ügyésznek, erélyesen cáfolta vádját, kifejtve, hogy a pusztá tényeket tárta fel. A Delacroix műtermében tanuló Maurice-nak, aki nyugtalankodik anyja miatt - olyan hír is járja, hogy rágalmazás miatt fogházbüntetés vár rá - ezt írja: *Légy nyugodt, nem kerülök fogházba, nem lesz per. Nincs veszély, nem adtam rá okot. ...Semmi kedvem keresni a veszélyt, de ha elér, vállalom, csak hogy annyira meg vagyok győződve a per képtelenségéről, hogy nevettiünk aggodalmadon.* Időközben Fanchette-et megtalálták, csepűragókkal járta az országot, és koldult. Útonálló, zsebtolvajok közt gyalog toloncolták vissza La Châtre-ba. Kiderült, hogy kóborlása alatt másállapotba került. A gyöngéelméjűt Sand vette pártfogásába, történetét könyv alakban is közzétette, a fele példányszámot ingyen osztotta szét, hogy felrázza az emberek lelkiismeretét; a többi példányból befolyó összegről lemondott Fanchette javára.

Főként az irgalmas rendi főnökkasszony és a királyi ügyész bünszövétsége s a belenyugvás, amellyel szűkebb hazájában a közvélemény nagy része a félkegyelműn elkövetett kegyetlenségeket fogadta, érlelte meg Sandban az elhatározást, hogy vidéki lapot kell indítani. A *méltatlankodás jobbá teszi az embereket, és manapság ez hiányzik belőlük leginkább. Ha csak egy kevésbé fel lehetne éleszteni ezt az érzést...* írja egyik levelében. Az újságalapítás hírére a kormány máris nyugtalankodik. Az újság érdekében George Sand nem vállalja, hogy szerkesztőként szerepeljen, de főmunkatársa s anyagi támogatója a lapnak, az *Éclairleur de l'Indre*-nek (Indre vidéki úttörő). Cikksorozatokat írt a lapnak, *Politika és szocializmus* című írása a munkások helyzetével, jövőjével foglalkozik.

A lap Leroux nyomdájából került az olvasókhoz. Sand ebben az időszakban nyilatkozik először némi kritikával védencéről és mesteréről. *Kenyere biztosítva, de vajon hajlandó-e táplálkozni belőle?* Az *Éclaireur de l'Indre* közel három éven át jelent meg. 1847-ben Leroux azzal állt elő, hogy eszméi terjesztésére átvenné a lapot. A szerkesztőség beleegyezett.

George Sand szocializmusa naiv volt és őszinte, de nem teljesen kételymentes. A negyven-nyolcas forradalom bukásáig meg volt ugyan győződve róla, hogy a tulajdon szentségére épült társadalmat *hamarosan* a közösségi társadalom váltja fel. Kételyei a saját személyére vonatkoztak. Az egész művészvilágban a szocialista Sand az egyetlen kastélytulajdonos és földbirtokos. Persze merőben téves álláspont fényűzésben élő gazdag íróként elkönyvelni őt. George Sandnak - erről a továbbiakban részletesen lesz szó - keményen kellett dolgoznia a jólétet biztosító körülményekért. Barátai szívesen látott vendégek voltak Nohant-ban, a kastély tágas konyhája mindig várta étellel a szűkölködőket. A tulajdon kérdése őt gyermekei miatt aggasztotta. Van-e joga siettetni azt a rendszert, amely talán teljesen megfosztaná őket örökségüktől? Hol a határ, amelyen *innen* a magántulajdon nem erkölcstelen, nem a kizsákmányolás forrása? Az utópisták különböző feleleteket adnak a kérdésre, válaszuk nemegyszer a saját munkásságukon belül is különböző. Sand aggodalmára fényt vet az a kijelentése, hogy a birtokról örömmel lemond, csak a ház és a park maradjon tulajdonában, Michellel folytatott vitájában beérné nagyanyja és apja sírhelyével. Igaz, az elképzelt nagylelkűséget ellenérvvel támadja: a birtok gyermekei öröksége. Francine Mallet mutat rá „George Sand” című könyvében, hogy ez a kettősség olykor a regényekben is megnyilvánul. A társadalmi igazságtalanságok szenvedélyes bírálata, az áhított utópia képe néha patriarchális hangvétellel párosul, kötődéssel a gyermekkor hagyományaihoz, ami aligha tetszett a forradalmároknak.

CHOPIN

A három gyermekem

GEORGE SAND

A tudós és nagy ügyességű Piffoël doktor élete hány fordulatáról, hány szerelmi viharáról és viharos barátságról tündökhettek el, míg egymás után írta könyveit, cikkeit, színdarabjait. Piffoël olykor keserű, sőt megkeseredett, kegyetlen éleslátással szemléli önmagát, roppant életerejét, amely kikezdhettelen mélyréteggént vonul kétségbeesései, a rá-rátörő életuntság alatt.

Piffoël önmagával folytatott beszélgetéseiben és bizalmas naplójában ritkán ítélkezik könyörtelenül a saját személyéről, hajlamosabb, egy epés mondás szerint, szeretőit beágyazni regényeibe. És végeredményben nem rossz anya ő: amikor döntő választás előtt áll, Chopint hagyja majd el a fia kedvéért. De a tudós doktor feljegyzései és a bizalmas napló ismeretében fájlalni kell, hogy George Sand a nyilvánosságnak szánt műveiben miért nem szól nyíltabban és többet arról, hogy gyakran milyen nagy holdudvara van gonoszságból a jóságnak, gyűlöletből a szeretetnek.

Mi minden történt vele! 1837 végén meghalt az anyja. Az öregkorában is takaros Sophie-Victoire utolsó szavai: - Igazítsd meg a hajam! - *Szegény kicsi asszony. Intelligens, kifinomult, művészhajlamú és nagylelkű, indulatos a kis ügyekben, hősie a nagyokban. Sokat szenvedtem miatta, legkeservesebb bajaim tőle eredtek, miatta voltak,* írta Sand anyja halála után egyik levelében.

Egykori szeretői... A kis Jules megnősült, akárcsak a plátói szerelmes, a pályáján szívósan emelkedő Aurélien de Sèze, aki nem adta vissza Aurore leveleit, attól tartva, hogy az író nő regényt kerekít belőlük. Sand nem volt ilyen elővigyázatos, Musset-nek írt leveleit - Musset kérésére kicserélték levelezésüket - rábízta Sainte-Beuve-re. A kritikus és irodalomtörténész már hátat fordított Lerouxnak, egyre többet jár főúri szalonokba, s a főrangú hölgyek rendelkezésére bocsátja az izgalmas szövegeket.

Musset elküldte neki „A század gyermekének vallomása”-t. Sand sírt rajta. Köszönő levelében azt írta, hogy nagyon szerette, mindent megbocsát neki, de nem akarja látni többet. Egy évre rá, amikor újra elolvasta a regényt, ismét zokogott. Egy ízben véletlenül összefutottak a színházban. A találkozás hatása alatt írta Musset „Emlék” című versét; a „Revue des Deux Mondes”-ban jelent meg egy Sand-cikkkel közös számban.

Piffoël a Michel de Bourges-zsal való kapcsolat után rövid viszonyba elegyedett egy Didier nevű irodalmárral, néhány napra hozzá is költözött - Liszt tapintatosan megróttá érte -, majd egy színész és rendező, Bocage szeretője lett, akihez később kölcsönös becsüléssel alapuló szilárd barátság fűzte, aztán évekig együtt élt titkárával és fia nevelőjével, a drámaírással is próbálkozó Maleffile-jal, és végül vele is szakított Chopin kedvéért.

Frédéric Chopin hat évvel volt fiatalabb Sandnál, pályáját csodagyerekként kezdte, 1830 óta Párizsban élt. A párizsi művészvilág dísz, előkelő szalonok körülrajongott vendége, megélhetését művei tiszteletdíja, egy-egy ritkán adott koncert és jól fizetett zongoraórák biztosítják. A vonzó külsejű Chopin hazátlan is, anyja révén a *népek keresztre feszített Krisztusának*, a lengyelségnek ivadéka, bár apja francia származású, lengyelnek vallja magát, márpedig Leroux tanai szerint a szabadság, egyenlőség, testvériség eszméjének a reinkarnálódó emberiségben a lengyel nép a leghivatottabb hordozója. S úgy hírlik, Chopin sebzett szívű; gyenge

egészsége miatt lengyel menyasszonyát a családja nem akarta hozzáadni. A zeneértő, zene-rajongó George Sandnak anyai ösztöne is lánggra lobbant. Szeretné vendégül látni Nohant-ban, Chopin kitért a meghívás elől. *George Sandnál kellene időznöm néhány napig*, írja egy barátjának, de Nohant helyett Londonba utazik, ahol koncertet ad.

D'Agoult grófné és Liszt otthonában ismerkedtek meg. Első találkozásuk alkalmával a választékosan elegáns, szertartásosan udvarias Chopin ellenszenvesnek találta a férfiruhás, szivarozó írónőt, aki tegeződik barátaival és bohém ismerőseivel. Állítólag azt mondta: „Milyen ellenszenves nő! Valóban asszony volna? Kétkedem.” 1836 novemberében George Sand mégis ott volt Chopin estélyén, néhány nap múlva ismét találkozott vele, a spanyol konzul és felesége, Marlianiék házában. Decemberben Chopin hangversenyt adott otthonában; Marie d'Agoult-val és Liszttel együtt George Sand is hivatalos. Ez alkalommal török öltözkében jelent meg, a harsányságtól, feltűnéstől viszolygó Chopinnek aligha találta el az ízlését. Csakhogy Sand kiváló pszichológus. Chopin tartózkodó, büszke, sebzett és könnyen sebezhető ember. Sand nyilván kezdettől fogva megsejtette azt, amit *földöntúltság*-nak nevez Chopinben, s érezte, hogy a művész otthonra, társra, tartós gyöngédségre vágyik. Felajánlja neki oltalmazó szeretettel elvegyülő szerelmét.

Közel nyolc évig tartó kapcsolatuk nehéz feladat elé állítja a tanulmányíró, hacsak nem nyugszik bele, hogy felszínesen vagy éppenséggel a hitelesség rovására ábrázoljon. Ennek a szerelemnek is bő irodalma van, s a közlemények egy része George Sandot vádolja. Ő a telhetetlen férfifaló, aki zabolátlan vágyaival siettetten Chopin halálát. A szakítás betetőzte a tragédiát: az anyai gondoskodás nélkül maradt, a mindennapi életben járatlan Chopin oltalmazója híján elpusztult; halálos ágyán is hiába várta, hogy élete nagy szerelme elmenjen hozzá. Mások - igaz, a kortársak közül kevesebben - Chopint vádolják, Mickiewicz szerint ő *George Sand rossz szelleme, lelkének vámpírja, keresztje*. A Chopin-Sand kapcsolat hiteles *belső* történetét megírni azért olyan nehéz, mert a legfontosabb adatok hiányoznak. Chopin naplójáról, amelyre rajongó szerelme bizonyítékeként sűrűn hivatkoztak, kiderült, hogy apokrif. (Maurois *Lélia ou la vie de George Sand* [Lélia vagy George Sand élete] című könyvében még bőven idéz belőle.) Levelezésüket pedig maga Sand semmisítette meg.

George Sandnak Chopinhez írt leveleit a művész halála után nővére, Ludwika megőrzés végett lepecsételt csomagban rábízta egy lengyel családra, mert attól tartott, hogy a határon elkobozzák. A csomag a családtól 1851-ben az ifjabb Dumas-hoz került, ő feltörte a pecsétet, elolvasta a leveleket, majd visszaadta őket Sandnak, aki Chopin leveleivel együtt mindet elégette. Meghökkenítő tett, hiszen a Musset-hez és a Michel de Bourges-hoz írt szenvedélyes, olykor elképesztően feltárulkozó vallomásai megsemmisítésére kísérletet sem tett, vállalta, hogy egyszer a nyilvánosság elé kerülhetnek. Nem marad más hátra, mint feltételezni, hogy a Chopinnal folytatott levelezése olyan gyötrelmesen fájó pontokat érintett, amelyet el akart titkolni mindörökké, s valószínű, hogy ezek lányára, Solange-ra vonatkoztak.

Chopin halála után egy füzetében összehajtott papírlapot találtak George Sand keze írásával: *Imádják magát* és az aláírás. Vallomás, de nem nyílt felkínálkozás, mert a papírra Marie Dorval, a nagy színésznő is ráírta: „Én is, én is!” Az ostrom Marlianiék zeneestélyén történt; a Marliani házaspárral, kivált az asszonnyal baráti kapcsolatban volt Sand.

Az írónőnek nincsenek gátlásai, Chopinnek van kettőjük helyett is. Az önérzetes, érzékeny embereket olykor végzetesen megsebzí a kudarc. Chopin kétszer volt szerelmes; először szenvedélyesen a szép Delfina Potocka grófnéba, a csillogó társaságbeli dámába, majd menyasszonyába, Maria Vodzinskába, akinek családja főként Chopin gyöngé egészsége, de előkelőnek nem mondható származása miatt is - apja francia nyelvtanár, anyja egy ideig nevelőnő volt - ellenezte a házasságot. A beteges Chopin talán félt testi kapcsolatba keveredni a kalandjairól hírhedt írónővel. Kis híján egy esztendei zenélés, beszélgetés és hallgatás után

még mindig udvarló, barát, lelki társ, nem szerető; arra sem szánja rá magát, hogy a Nohant-ba szóló meghívást elfogadja. George a húzódozás okát találgatja. Chopin még mindig kötődne hajdani menyasszonyához? Vagy más az oka, hogy nem keresi a testi együttlétet?

1838 nyarán hosszú levelet írt Chopin barátjának, Grzymala grófnak.

A Maga Evangéliuma az enyém is, s azt írja elő, hogy önmagunkra gondoljunk utolsósorban, s egyáltalán ne gondoljunk önmagunkra, ha szeretteink boldogsága igénybe veszi minden erőnket. Hallgasson meg figyelmesen, és válaszoljon világosan, határozottan, félreérthetetlenül! Tudni akarja, hogy Chopin és Maria Wodzinska boldoggá tehetik-e egymást. Amennyiben Maria boldogságot nyújthat Chopinnek, és ez a rendkívül aggályos férfi nem hajlandó két nagyon különböző nőt különböző módon szeretni, ő félrevonul, de ha a házasság a lengyel lánnyal *a művészlélek sírja lenne*, vagy ha Chopin jövődő családi életével és vallási aggályaival összeegyeztetheti *a tiszta szenvedély s az enyhet adó költészet néhány óráját*, akkor ők ketten találkozhatnak továbbra is, kölcsönösen tiszteletben tartva egymás ugyancsak különböző világszemléletét. Majd rátér a testi egyesülés problémájára. Nem titkolja, hogy szinte házasságban él egy *nemes lelkű, becsületes férfiúval*. Sok meggondolatlanságot követett el, soha semmi ocsmányságot vagy gonoszságot. Érzelmek mindig legyőzték okoskodását, s a határkövek, amelyeket ki akart tűzni önmaga számára, mit sem értek. Leírja lényének kulcsmondatát: a szerelemben őt *az eszményt kereső ösztön* hajtotta, a hűtlenségben voltaképpen a sorsszerűségnek engedett. Végeredményben nem tartja magát csapodárnak, mert soha senkit meg nem csalt, és mindig valami igen komoly, a másik hibájából eredő ok ölte meg benne a szerelmet. Megdöbben, hogy Chopin lényé mekkora erővel él benne; kedvéért hajlandó önmegtartóztatásban élni, de csak akkor, ha Frédéricet az iránta érzett tisztelet vagy a másik nő iránti hűség készteti tartózkodásra, nem a testi együttlét megvetése, mert ez szenteskedés, véték a természet törvénye ellen. Chopin azt mondta neki, hogy *bizonyos dolgok* megront-hatják az emlékeket. *Ki az a szerencsétlen nő, aki ilyen emléket hagyott benne a testi szerelemről...* és felháborodott indulattal: *Akasztófára való minden nő, aki a férfiak előtt le-aljasítja a mindenség életének legjelentősebb, legszentebb részét.*

Grzymala nyilván megmutatta a levelet barátjának. A szerelmes és anyai gyöngédség legyőzte Chopin húzódozását. Szava már nem köti: jegyessége az előző esztendőben felbomlott. Grzymala válasza bizonyára megnyugtató volt, mert Sand a birtokról sietve Párizsba utazott.

*

George Sand regénye, az *Horace*, amelyben pontos és irgalmatlan képet rajzol Liszt élettársa testi-lelki mesterkéeltségéről, még nem jelent meg, sőt Balzac műve, a „Béatrix” sem került a nyilvánosság elé, de Marie d’Agoult nemcsak kritikus szemmel, hanem ellenségeskedéssel nézi a csapongó Piffoël mohó szerelemvágyát, becsületes csapodárságát. Ő hű volt Liszthez, feláldozta érte társadalmi rangját, szenvedett miatta *a szerelem gályarabjaként*. Igaz, Liszt is szenvedett, gályarab volt ő is, de nem maradt hű. Annyi kaland után George Sand magához kapcsolta Chopint, aki Liszték bizalmas köréhez tartozott és tizenkét etűdjét d’Agoult grófnénak ajánlotta. Ezen a ponton kitapintható Liszt élettársának sznob irigykedése. Miközben barátnőként viselkedett szemtől szembe, csípős beszámolókat küldött a Chopin-Sand szerelem nyomán támadt bonyodalmakról.

Sand tudtára adta fia nevelőjének, hogy viszonyuk véget ért, de az ügy ezzel nem zárult le. Malefille nem sejtette, hogy Chopin az utódja, annyira gyanútlan volt, hogy balladát írt tiszteletére, verse a „Gazette Musicale”-ban jelent meg. Idővel felébredt benne a féltékenységek, megszakította közös utazását Maurice-szal, és váratlanul Párizsban termett. Marie d’Agoult leveléből megtudjuk: „Lesben állt Chopin lakása előtt, amelyet George éjszakánként felkeresett. A drámaíró drámaivá vált: kiabál, üvöltözik, gyilkolni akar. Grzymala gróf a vetély-

társak közé veti magát, Malefille-t lecsillapítják, George pedig eliszkol Chopinnal egyenest Mallorcára, s ott turbékol vele.”

A beszámoló pontatlan. Sand a két gyermekével és egy szolgálóval együtt 1838 októberében indult Mallorcára - Maurice-nak reumatikus bántalmai voltak, az orvos a téli hónapokra délidéki klímát ajánlott, s a feltűnéstől viszolygó Chopin Perpignanban csatlakozott hozzájuk. Musset-vel ellentétben anyagi ügyekben nagyon önérzetes volt, gondoskodott mallorcai tartózkodása fedezetéről. Kiadójától, Pleyeltől ötszáz frank előleget vett fel a „Prelúdok”-re, egy bankártól ezer frank kölcsönt.

Novemberben érkeztek meg Mallorcára. *Pálmák, áloék, citrom- és fügefák, gránátalmafák. Az ég türkizszínű, a tenger kék, akár a lapiszlazuli, a hegyek smaragdzöldek... Süt a nap, mindenki nyáriasan öltözik, meleg van; éjjel órák hosszat hallatszik az ének és a gitárszó, írja Chopin barátjának.*

Az idilli állapot nem tart sokáig. A szerelmesek alkatának ellentétessége, amely a férfit eleinte taszította, később félt tőle, majd vonzotta, a levelezőlap-kék égbolt alatt a mindennapos élet dolgaiban nyilvánult meg először. A beteges, lelkiileg-testileg túlérzékeny Chopin nem bírta aludni a szálló rossz ágyán, undorodott a férgektől, émelygett az olajban sült fokhagymás hal szagától. Sand kitűnően alszik bárhol, ha éppen nem gyötri a szenvedély, életereje szinte kiapadhatatlan. Megfontoltan és erélyesen intézi az élet gyakorlati ügyeit; Chopin időnként ebnek, poloskának, gazembernek titulálja kiadóját, de kiszolgáltatottan imbolyog a realitások között. Sand hatalmas munkabírájáról már sok szó esett; több mint százkötetnyi remekművet senkinek nem sikerült írni, kétségtelen, hogy bámulatos könnyedséggel készült munkái közt bőven akad gyöngye regény, elbeszélés, részint vadromantikus, részint szirupos történetek, bár stílusa mindegyiknek kitűnő, és valamennyiben vannak figyelemre méltó részek. Chopin aggályos gonddal, sokszor gyötrődve komponált. Alkotó módszeréről évek múlva ezt írja Sand: *...ha úgy érezte, hogy gondolatát nem tudta elég világosan megfogalmazni, kétségbeesett. Ilyenkor egész napokra a szobájába zárkózott, sírt, fel-alá járkált, eltörte a tollát, százszor is megismételt és megváltoztatott egy taktust, leírta, újra meg újra kitörölte, ismét belefogott. Egyetlen oldal felett hat hetet is eltöltött. ...De egyetlen hangszert a végtelenség hangján szólaltatott meg...* A Sandeauval és Musset-vel folytatott viszonyban George volt az erősebb, a gondoskodó fél, szerető, anya, ha a szükség úgy hozta, betegápoló is egy személyben. Chopin gyámolításra szorult; nagyon tiszta, nagyon önérzetes ember lévén, meghatotta a gondoskodás, mindvégig hálás volt érte, de szenvedett is miatta. George Sand szavait idézve Chopin *soha nem akart egyezkedni az emberi természettel, kérlelhetetlen volt, ha a legcsekélyebb foltot tapasztalta, és mérhetetlenül lelkesedett a legcsekélyebb fényért.* S ami idővel mindinkább zavarba, majd kétségbe ejti a kitárulkozó Sandot, az Chopin zárkózottsága, legbelső világának szemérmes rejtegetése, feloldhatatlansága. Amikor majd regényében, a *Lucrezia Floriani*-ban Karol herceg alakjában megrajzolja Chopin egyéniségét, több ízben említi rejtélyességét, áthatolhatatlanságát.

A szállóból hamarosan elköltöztek. Sand a francia konzul segítségével keresett egy villát és kibérelte. A hegy tövében, a nyitott ablakon behallatszik a tenger nesze s a hegyi ösvényeken baktató szamarak csengettyűje. Rövidesen a süvöltő szelet is hallják, elkezdődött az esős évszak. A vékony falak átnedvesedtek és felpuffadtak, akár a szivacs. A házban nem volt kandalló, a szobákat paraszas serpenyővel fűtötték, a fojtogató levegőben Chopint köhögési rohamok fogták el, vért köpött. Az aggódó Sand, akárcsak annak idején Musset betegágyához, „Chip”-hez is három orvost hívott ki. „Az egyik a köpetemet vizsgálta, a másik a hallgatóját odanyomta, ahol a köpet felszakadt, a harmadik hallgatójával fülelt, miközben köpetet köhögtem ki. Az egyik kijelentette, hogy hamarosan meghalok, a másik, hogy utolsót leheltem, a harmadik, hogy már halott vagyok”, írta Chopin barátjának, Fontanának. A spanyol orvosok

tuberkulózist állapítottak meg, Sand nem akarta elhinni, és józan eszére hallgatva tiltakozott közös javaslatuk, az érvágás ellen. A betegápoláshoz is volt érzéke, annak idején nevelője, Deschartres tanította a betegellátásra, hogy később, mint birtokos úrnő a környék parasztságának istápolója legyen. Hozzáértően és fáradhatatlanul gondozta Chopint: „Megvetette az ágyam, rendbe tette a szobám, húsleveszt főzött nekem.”

A ház tulajdonosa megijedt a tuberkulózis hírére, felmondta a bérletet. Sand új lakás után nézett, így kerültek a zene- és irodalomtörténetben sűrűn szereplő Valdemosába. A karthauzi rendet, amely a kolostort birtokolta volt, 1836-ban feloszlatták, épületeit az állam bérbe adta, de babona vagy vallásos kegyelet miatt alig akadt lakója. A meredeken elterülő fennsíkra épült kolostorból kétoldalt határtalan kilátás nyílt a völgyekre és a tengerre, a másik két oldalról felmagasodó erdős hegyekhez simult az épület. *Mosoly és melankólia* - állapította meg a tájról Sand.

Ezt az utazást is hasznosította. Először a „Revue des Deux Mondes”-ban, majd könyv alakban jelent meg az *Un hiver à Mallorca* (Egy tél Mallorcán). Tevékenysége bámulatos: átdolgozta, fehérre mosva, a *Léliá*-t az új kiadás számára, írja a szívéhez nőtt *Spiridion*-t, cikkel és elbeszélésekkel látja el Buloz folyóiratát, nyüglődik a beszerzéssel, főz Chopinre, aki nem bírja a spanyol konyhát, és mindennap tanítja két gyermekét. *Nyilvánvaló, vashól vagyok, hogy nem rokkannok bele a munkába... hogy a gyomroknak enni adhassak, éjszaka kell dolgoznom, miután napközben az agyakat tápláltam.* Buloz-nak ezt írja: *Reggel nyolc óra, kettőkor kezdtem neki az elbeszélésnek.* Mentegetőzik, hogy csak a felét küldi el. Amíg ontja az oldalakat vagy órákig kószál gyermekeivel, Chopin komponál, olykor naphosszat dolgozva egyetlen frázison. Barátnője sokáig ellenérzés nélkül csodálja *rendíthetetlen művészi jellemét.* Az *Életem története* szerint Desz dúr etüdjét szinte önkívületi állapotban írta; azt képzelte, hogy tőba fűlt, és fagyos vízcseppek hullanak a mellére. George figyelmeztette a lapos háztetőt verő esőcseppek ritmusára, és *utánzó harmóniáról* beszélt. Chopin ingerülten tiltakozott, és Sand megértette, hogy igaza van. *Lángelméjében ott bongtak a természet titokzatos harmóniái, nem a külvilág hangjainak szolgálai elisméltésével fejezte ki őket, hanem csodálatos egyenértékűséggel zenei gondolatokra fordította le.*

Chopin egészsége aggasztóan romlott. *Szelíd, vidám, elragadó volt társaságban, de betegen a bizalmasai közt kétségbeejtő, elevenen megnyüzott, a rózsaszírom, a légy árnyéka is véresre sebezte,* így jellemezte évek múlva Sand.

Visszatérne vele Franciaországba, de a tél nagy részében megszűnt a forgalom Mallorca és a kontinens közt. *Három gyermekével* csak február végén vághat neki az útnak. Parasztszekéren döcögnek le Palmába, Chopin vért hány. A hajón nem rózsaszírom sebzí meg, hanem a kapitány, aki a legrosszabb ágyat jelöli ki neki, amelyikért nem kár, ha majd elégetik. Az utasok kerülnek, mint a pestisest. Félholtan érkezik Barcelonába. *Még egy hónap, és Chopin is, én is meghaltunk volna. Ő a szomorúságtól és az undortól, én dühömben és felháborodásomban,* írja Sand a spanyol konzul feleségének, Carlotta Marlianinak. 1839 február végén érkeznek meg Marseille-be. Az esős hidegben veszélyes Párizsba utaztatni a beteget, Sand kényelmes szállóban vesz ki szobákat. Hamarosan Chopin állapotának javulásáról számol be: már nem köp vért, jól alszik, köhögése csillapult.

Alighanem párizsi barátai kürtölték szét, hogy a híres szerelmespár Marseille-ben várja meg a tavaszt; Sand szavaival *irodalmár- és zenésznépség* zaklatja őket. Chopinnek aligha volt inyére a népszerűségnek ez a fajtája, de egyre inkább erőre kapott. Barátnője már tréfálgozik leveleiben: *Átmenetileg halottnak nyilvánítom, és ha az ostrom nem szűnik, gyászjelentést nyomatok mindkettőnk elhunytáról, hogy sirassanak meg, és hagyjanak békén bennünket.* Chopin úgy helyrejött, *hogy parányi pocakot eresztett.* Június elején elindultak Nohant-ba.

Arles-ban Sand fogata várta őket, abban tették meg az utat, éjszakára mindig megpihentek valahol.

Megérkezésük napjának dátumát George Sand hálósobája falába véste: 1839. június 19. Kapcsolatuk Chopin halála előtt két évvel, 1847-ben szakadt meg.

„Az én liezonom Sand asszonnyal nem egészen egy esztendeig tartott, minden véget ért köztünk, midőn Mallorcában megbetegedtem... Ez időtől fogva csupán anyai szeretetével áraszt el, igaz szívvel ápol, el nem hiszed, milyen jó hozzám, s én elfogadom gyöngédségét, hiszen tudod, mily nagy szükségem van jó szívre és gondoskodásra... Szakításunk után még szerelmes voltam belé, szenvedélyt és vágyat éreztem iránta. Most Sand asszony iránt barátságot, nagyon sok hálát érzek, s úgy ragaszkodom hozzá, mint anyámhoz”, írta Chopin fiatalkori szerelmének, Delfina Potocka grófnőnek. Állítását George Sand is megerősíti: *Hét év óta szűzként élek oldalán és a többi emberek közt*, igaz, a kijelentés végét Chopin nem ismeri el. „Mindannyian, akik Nohant-ban vendégeskednek, ismerik a szeretőit, és hogy Párizsban ki a kedvence, az köztudott... Kielégíthetetlen szenvedélye valóságos betegség, ezt meg kell érteni és meg kell bocsátani”, állapítja meg a Delfinának küldött levelében, amely szerelmi vallomás Potocka grófnőhöz. Szakításukat is ezzel magyarázza: „Úgy látszik, nem voltam elegendő neki. Talán a betegségem ürügyül szolgált a szakításhoz. Sokáig és bölcsen bizonygatta nekem, hogy egészségem okán semmifajta szerelmi kötelék... nem engedtetik meg nekem...”⁵ Tisztázatlan kérdés, és tulajdonképpen nem is fontos, hogy a hét év George Sand részéről valóban önmegtartóztatásban telt-e el, de bizonyos, hogy amikor a testi kapcsolatot megszakította Chopinnal, barátja életét féltette a saját követelő vágyaitól. Ebben a látszatra oly harmonikus, kölcsönösen mély érzéssel alapuló együttélésben tehát úgyszólván kezdettől fogva ott volt a félreismert áldozat és a sebzett, elutasított szerelem szakadéka. Hosszú ideig úgy tetszett, hogy mindaz, ami egymáshoz fűzi őket, elegendő az áthidalásra.

Chopinnek gondoskodásra, egyenrangú, de odaadó társra, a családjától régen elszakadt hontalannak otthonra, családra volt szüksége. Mindezt megkapta barátnőjétől. George Sand megszervezte körülötte az életet, és távol tartott mindent, ami zavarhatta volna.

A tavaszt és a nyarat Nohant-ban töltötték. Chopin emeleti szobájában ott volt a zongorája. Ne képzeljük el őt folytonosan köhögve, időnként vért hányva és állandóan borongva - hosszú ideig így élt a köztudatban. Érzékeny volt, gyanakvó és büszke, de kitűnő humora is volt, utánzókézsége remek, parodistaként is felléphetett volna. Ha Nohant-ban vendégek voltak - rendszerint megtelt velük a hét vendégszoba - „Chip” a zongoránál rögtönzött különböző hangvételekben; muzsikájára a háziak és vendégek pantomimokat, commedia dell'arte-szerű rögtönzéseket adtak elő. A kirándulásokon a gyalogosok közt bricskában vagy számárháton vett részt. Kezén fehér bőrkesztyű, haja gondosan kibodorítva. Kedvéért Sand lemondott a férfiruháról, a szivarról áttért a cigarettára, s abba is belenyugodott, hogy barátja Aurore-nak szólította. A szertartásosan udvarias Chopin mások előtt még a keresztnévet is elkerülte: vendéglátómnak, a ház úrnőjének vagy Madame Sandnak nevezte. Ő nem kedvelte a vidéki életet, tanítványai miatt is szüksége volt a párizsi tartózkodásra, az őszt és a telet a fővárosban töltötték, gyakran csak a nyári hónapokra költöztek Nohant-ba, mert az ottani háztartás a sok vendég miatt igen költséges volt. Sand a fivérének írt levelében kifejti - Hippolyte ugyanis szemrehányást tett neki, hogy a párizsi művészet kedvéért elhanyagolja Nohant-t -, hogy sokkal olcsóbban él Párizsban, mint a kastélyban, ahol általában tizenketten is összeverődnek a környékről, mielőtt ő felkelne, s az ebédlőben a hatalmas asztalt nap nap után körülülik a vendégek. Párizsban Sand a Pigalle utcában lakott, kertben álló két kis házban, az egyikben ő

⁵ Gimes Romána fordítása

Solange-zsal, a másikban Maurice; Chopin lakása a közelükben, de hamarosan átköltözött Maurice-hoz. Ez az állapot három évig tartott.

Balzac részletesen beszámol Hanska grófnénak a berendezésről. Az ebédlőben faragott tölgybútorok, a kis szalon tejeskávészíni, a fogadósobában pompás kínai vázák és sok virág, a zongora paliszanderfából készült, a falakon Delacroix-festmények és Sand portréja. A házi-asszony éjjel dolgozik, délután négy órakor kel fel, addigra Chopin már befejezi az óraadást. (Jól fizetett zongoraóráit barátnője húsz frankról harmincra emeltette fel, és kikötötte, hogy hintón vigyék-hozzák.) 1843-ban a levegős Orléans térre, Marlianiék szomszédságába költöztek. Sand egy egész házat bérel, Chopin a mellette lévő épületben két szobát. Étkezni a reggeli kivételével Marlianiékhoz járnak át. A közös konyha *olcsóbb és vidámabb*. Közeliükben lakik a baráti Viardot házaspár; a feleség Pauline Viardot, a kiváló énekesnő, idővel Turgenyev nagy szerelme, akivel az író élete végéig élettársi kapcsolatban élt. Sand fogadószobájában gyakori vendég Balzac, Delacroix, Heine, Leroux és régi barátai Berryből; Chopin kedvéért a lengyel arisztokrácia jár hozzájuk és Rothschild báró a feleségével. „George Sand meg van spékelve lengyelekkel, Chopin pedig lengyelebb egész Lengyelországnál”, írja Balzac Hanska grófnénak. Heine, aki mindkettőjükhöz vonzódott, így jellemzi ezt a különös párt: „A nő szép haja vállig ér, szeme fátyolos, szelíd és nyugodt, mosolya mesterkéletlen, hangja halk, és keveset beszél. A férfi megdöbbenő érzékenységet a legcsekélyebb zavaró körülmény is felsebzi, az apró zaj is mennydörgésként riasztja; sejtelmes légkör veszi körül, de ő olykor kitör belőle, és heves, ötletes vagy elképesztő tirádákat tart.”

Kapcsolatuk békés házasságnak tetszik. Az írónő aggódó, gondos hitves. Ha Chopin egyedül tartózkodik Párizsban, riasztja Marlianinét. *Kis Chopinemet magára bízom, viselje gondját, az ő akarata ellenére. Ha nem vagyok mellette, nem törődik magával, s az inasa jóindulatú, de ostoba. A vacsorák miatt nem aggódom, mert temérdek meghívása lesz... De attól tartok, hogy délelőttként, amikor órákat ad, sietségében elfelejt felhajtani egy csésze csokoládét vagy erőlevest, amit én belédiktálok, amikor vele vagyok. Chopin most jól van, csak ennie és aludnia kell, mint minden embernek.* Chopin gyöngéd férjként viselkedik; amikor Sand az epéjével kínlódik - hajlamos rá -, ágyba viszi teáját. Az írónő felolvassa barátjának készülő műveit, áhítatosan tiszteli zenéjét, Mozart után őt tartja a legnagyobb komponistának, többre becsüli Bachnál, Beethovennél is. A rajz, amelyen szép profilját megörökítette, ránk maradt. Késő délutánig, mielőtt Sand nekikezdene az írásnak, együtt üldögelnek, hétvégeken az intézetből kiszabadult Solange-zsal foglalkoznak. Sand gyakran Chopin zenéje mellett dolgozik, vagy hímez, a látogatóba betoppanó Delacroix így találja őket: a férfi a zongoránál, a nő kézimunkázik.

A zenetörténet számon tartja, hogy Chopinnek hány alkotása jött létre Nohant-ban az ihletett és oltalmazó élettárs mellett. És mi mindent köszönhet George Sand a chopini zenének! A *Consuelo*, a *Rudolstadt grófné* a zene szabadító, megváltó hatalmának ezek a hitvallásai kapcsolatuk idején íródtak. A *lant hét húrja*-ban, ebben a saját korában mellőzött, a legújabb Sand-kutatásokban nagyra értékelt könyvdrámában Chopin a lant foglyul ejtett lelke, az író eszméit képviselő Hélène szabadítja ki. A párhuzam kínálkozik: a gyötrődő Chopinnek, akit kétségbe ejt, hogy nem bírja teljességében megragadni, makulátlanul kifejezni a felsejlő zenei gondolatot, mert a túlságos analizálással megbénította, Sand megnyugtatóan vállára teszi kezét, s a vergődő alkotóval meg tudja érteni, hogy bízza rá magát ihlete első áramlatára.

A Chopin-korszakban kezdi el Sand a népzene gyűjtését Berryben, párhuzamosan a néprajz körébe tartozó jelentős munkásságával, amelyről falusi regényeinek tárgyalásakor részletesen esik majd szó. Pauline Viardot remekműnek nevezte az egyik népballadát, amelyet Sand lekottázott, Chopin gyakran játszott a gyűjtésből egy merész trillákban röppenő táncdallamot.

Ebben az oly harmonikusnak tűnő együttélésben gyülemlenek az ellentétek. Kettőjük közül Chopin a nemesebb alkat, de a nehezebben elviselhető is, minden egyezkedést elutasító puritánsága miatt. Merevsége olykor meghökkentő volt, ilyenkor Sand közvetített közte és az élet között, példa rá a koncerteset. Chopin barátnője biztatására szánta rá magát egy nagyszabású nyilvános koncertre, de megtiltotta, hogy fellépését plakátokon hirdessék, semmiféle reklámot nem engedélyezett. Sand joggal nevezte chopini lidércálomnak a hírverés teljes és megvető mellőzésével közlő koncertet. Amikor kiderült, hogy Pauline Viardot-t, akinek fellépésére számítottak, szerződése külföldre szólítja, Chopin összeomlott. Sand sebtében gondoskodott egy másik énekesnőről, a szervezést suttymban ő vette a kezébe. Az est fergeteges sikert hozott. Sand diadalmasan írta fivérének: *Chopin télenkedett egész nyáron, aztán koncertet adott, és két óra alatt több mint hatezer frankot zsebelt be éljenzések, újrázások és Párizs legszebb nőinek elragadtatott lábdobogása közepette.*

D'Agoult grófné Lisztnek írt levelében 1840-ben azt jósolta, hogy a Chopin-Sand kapcsolat rövidesen felbomlik. Közel hét év múlva került sor rá.

Az ember nem viseli el egész életén át azt, amit hosszú ideig jól elviselt, írja idővel Sand megkeseredett kapcsolatukról. Tömören fogalmazta meg azt az állapotot, amikor a régi súrlódások, felszívódott sérelmek, élesedő ellentétek mindent visszájára fordítanak.

Sand sajnálatos módon hírhedtté vált levelében azt írta Grzymalának, hogy ha bensőséges kapcsolatra kerül sor közte és Chopin közt, kölcsönösen tiszteletben fogják tartani egymás világszemléletét. Csakhogy ez korántsem egyszerű. Chopin szívügye volt nemzetének függetlensége, de világnézete konzervatív, sőt egyenest arisztokratikus, *cidevant*, állapítja meg Sand. A mindig választékos eleganciával öltözködő, szertartásosan udvarias Chopin idegenkedik barátnője szocialista ügyvéd és újságíró ismerőseitől, pártfogoltjaitól, a munkásköltőktől, akikkel Sand a negyvenes évektől kezdve egyre szorosabb kapcsolatot tart, viszolyog az ápolatlan, elhanyagolt öltözetű Leroux-tól, és nincs ínyére, amikor az Nohant-ban vendégeskedik. Egyébként nemcsak ő fanyalgott Sand egyik-másik ismerősetől. A Párizsba érkezett angol költőnő, Elizabeth Barrett-Browning az ötvenes évek elején borzadva írja le látogatását a világhírű írónőnél. „Modortalan férfiak hódoltak neki térden állva, sűrű dohányfüstöt eregetve, és fröcsögött a nyáluk. Egy görög férfi tegezte, és két karral ölelte át; valami színházi ember, egy elképzelhetetlenül közönséges alak, a lábai elé vetette magát felkiáltva: - Fenséges vagy! - Ez a barátság szeszélye, mondta nyugodt megvetéssel a felsőbbrendű asszony.”

Chopin szemérmes volt és tartózkodó; szigorúan igényes, igaz, elsősorban önmagával szemben. Liszt írta meg barátja halála után, hogy Chopin egyszer rábízta lakása kulcsát, és fájdalmasan megbotránkozott, amikor kiderült, hogy ő nőt vitt fel oda. A szellemi áramlatokra és emberekre egyaránt fogékony Lisztet évek múltán is bántotta az önvád, hogy nem tisztelte barátja végletes tisztaságát. A Sanddal való kapcsolatában a formáságokat szigorúan tisztelő „Chip” olykor úgy viselkedik, mint egy mereven erkölcsös hitves. Helyteleníti egyik tanítványának, Rozières kisasszonynak nyílt szerelmi viszonyát, akit George sajnál és pártfogol, vendégül lát Nohant-ban, sőt egy ideig rábízta Solange nevelését. (A jó családból való Marie de Rozières Wodzinskinak, Chopin barátjának volt a szeretője, amíg az faképnél nem hagyta.) Minél inkább védi Sand, annál hevesebben kel ki Chopin. Leveli tanúskodnak az őt rajongva, de olykor tapintatlanul tisztelő Rozières elleni indulatáról: „El kellene páholni ezt a vén satrafát... Ez a nőszemély köztünk szólva elviselhetetlen sertés... betolakodott az én udvaromba, és feltúrja, mert a rózsák közt szarvasgombát keres.” Ha effajta összetűzésekre került sor, Sand *másra tereli a szót, mert egyébként egész nap hallgatás, levertség és különcködés* lenne soron. A komponista a művész és a beteg egocentrizmusában féltékeny mindenkire, akit barátnője szívébe fogadott. Ironikusan figyelte buzgólkodását Leroux

érdekében, gyanakvóan a fiatal szocialista literátorokat - elsősorban Victor Borie-t, George jövőbeli szeretőjét -, mindazokat, akik a folyóirattal kapcsolatosan vagy Maurice barátaiként megjelentek Nohant-ban, s egyre gyakrabban zárkózott fagyos hallgatásba. *Tegnapelőtt egyetlen szót sem szólt senkihez. Rosszul volt? Megharagította valaki? Én ejtettem volna egy olyan szót, amely felkavarta?*, faggatja magát Sand. Máskor így ír róla: *Nem akadt nála nemesebb, gyöngédebb, önzetlenebb lélek, hűségesebb és egyenesebb barát. De sajnos, senkinek nem volt kiegyensúlyozatlanabb kedélye, senkinek olyan tébolyult és borongós képzelete, olyan túlfinomult érzékenysége, amelyet nehéz volt meg nem sebezni, senkinek oly teljesíthetetlen kíváncsiak. Mindez nem az ő hibája, a betegsége volt az oka mindennek.* Chopin olyankor megalázónak érezhette élettársa szertelen egészségét - egy ízben, amikor hirtelenében úszni kívánt, George ruhástul vetette magát a folyóba - Sand pedig oltalmazó komplexusa ellenére néha értetlen iróniával szemlélte Chopin betegségének tüneteit. *Azt állítja, hiába mosakszik, verejtékszagot áraszt...* *Olyan éteri lény, hogy nem akar beletörödni: ő is izzad, mint akárki más,* írja egyik levelében. A betegség birodalmát senki nem bírja végigjárni a „másikkal”.

Világnézeti ellentétük a negyvenes évek elejétől fogva egyre nő. Chopin megmaradt arisztokratizmusában, Sand halad azon az úton, amely a negyvennyolcas forradalom plebejus céljainak követeléséhez vezet. Az elburjánzott korrupció, az alkotmányosság máza alatt a mohó osztályérdek, a munkásság és a parasztság növekvő ínsége, a polgárkirályság gyarmatosító politikája egyre cselekvőbbé kovácsolják szocializmusát. Politikai-társadalmi tevékenysége ezekben az esztendőkből bontakozik ki teljes erővel, ekkor írja irányregényeit. Erre az időszakra esik együttműködése Leroux-val, baráti kapcsolata a demokratikus köztársaságért küzdő ellenzék számos jelentős tagjával, köztük Ledru-Rollinnel, a radikális programot hirdető képviselővel, a munka jogát követelő szocialista Louis Blanc-nal, akit annyira kedvel, hogy örülne, ha Solange feleségül menne hozzá. Chopin a lány Bourbon-párti arisztokrata kérőjét pártolja. Sand és élettársa világnézeti-politikai ellentétét talán az a vélemény példázza leginkább, amelyet Chopin a munkásság negyvennyolc júniusi felkelésének vérbe fojtása után írt róla egyik levelében: „Az utóbbi időben mélyre süllyedt a sárba, és sok más embert is magával rántott. Neki tulajdonítják azokat a szörnyű nyilatkozatokat, amelyek polgárháborút robbantottak ki...” De kapcsolatuk felbomlásában - amely feltehetően siettetette Chopin halálát - legnagyobb szerepe a serdülő, majd időközben felserdült Maurice-nak és Solange-nak volt.

Chopin apa módjára törődött a két fiatal Dudevant-nal. Barátságuk elmérgesedése idején Sand ezt is felrója neki: *titkos zsarnoksága* alatt akarta tartani őt és két gyermekét. A tények sokkal bonyolultabbak. Maurice, aki erősen kötődött anyjához és elnézte neki botrányosnak ítélt viszonyait, nem nyugodott bele Chopin családtagszerepébe, ami nem akadályozta meg abban, hogy értékes ajándékait el ne fogadja. Solange-ra, akárcsak fivérére, roppant erővel nehezedett anyjuk hatalmas egyénisége, de ő nem akart árnyékává válni: gyűlölte. Szívét „Chipnek” öntötte ki, s azon volt, hogy elhidegítse Sandtól. Dédanyja szépségét örökölte céltudatos esze és szilárd jelleme nélkül, apja kapzsiságát jóindulata nélkül, anyja szertelenségét és akaratosságát a tehetsége és nagy szíve nélkül. Nevelése rontott természetén.

Anyja szerelmi viszonyai gyermekkorától kezdve kísérték életét. Tizenöt éves korában egy levele tanúsága szerint kétségkívül rosszindulattal, de találóan bírálta anyját: „Többé-kevésbé arra célozgat, hogy nem szeretlek. Hát amióta láttam, hogy teljes nyugalommal levelet írsz Perdiquier-nénak, azzal a céllal, hogy könnyekre fakaszd, arra gondolok, velem is ezt próbálsz megtenni.”

Pauline Viardot leír egy megdöbbenő jelenetet. Sand és lánya vendégségbe érkeztek Viardot-ék vidéki házába. A kertben sétálnak virágágyások mentén, elől a természetrajongó, botanizáló Sand és a háziasszony, mögöttük Solange. Hirtelen furcsa neszt hallanak. Solange lovagló-korbáccsal csapkodja a virágokat, arca kifejezéstelen, suhogó ütései nyomán sorra szakadnak

le a virágszirmok, kelyhek. „Úgy művelte a rosszat, mint mások a művészetet, gyönyörűségét lelte benne”, írja az énekesnő.

Solange *valaki* akart lenni, és Sand ellentétéként valósította meg magát. Utálta a romantikát és nem bízott a Gondviselésben. Kemény szívű volt, cinikus - naplójában leplezetlenül, szinte hivalkodva vall róla -, pénzéhes is és gyakran álnok; anyja regényeiben annyit olvasott a jóságról, a tiszta erkölcs diadaláról, a pénz megrontó hatalmáról, hogy feltehetően megcsömörlött tőle. Sand munkás költőket pártolt, szocialistának, sőt néha kommunistának vallotta magát, ő fitogtatta bárónő voltát, rajongott a fényűzésért. Nemet mondott anyja valamennyi igenjére.

George Sand időnként mintha teljesen megfélelkezett volna hajdani önmagáról, a lázadó, szélsőséges Aurore Dupinről, és mindarról, amit az *Életem története*-ben elhallgatott. Amikor tizenhét éves lányát átmenetileg Rozières kisasszony gondjaira bízta, a következő tanáccsal látja el: *Egyetlen szót, még közönyöset sem a férjemről, ezt az elővigyázatosságot lelkére kötöm.* A tizennyolc esztendőös Solange-ról megállapítja: *Érzékei még nem szólaltak meg.* Hamarosan bizonyosságot szerezhet az ellenkezőjéről.

Chopin apai érzelmeibe szerelem is vegyült volna? Sand néhány levelében célozgat rá, barátja, Emmanuel Arago nyíltan ki is mondja. 1847 júliusában így közli véleményét Sanddal: „Láttam, nagyon is láttam, hogy Chopint mély érzés köti hozzá (Solange-hoz), amely eleinte apai szeretetre hasonlított, s ami talán anélkül, hogy ő észrevette volna, átalakult, amikor Solange-ból fiatal lány, majd nő lett.” Párizsban elterjedt a mendemonda - alaptalanul -, hogy Chopin Sandtól megkérte lánya kezét.

Az író és *három gyermeke* különös négyszögét egy ötödik személy robbantotta szét akaratlanul. Sand magához vett egy rokon lányt a *madárárus ágból*; Augustine Brault apja szűkösen élő, beteges szabó, anyja rossz hírű nő, aki bájai múltával lányát szándékozott áruba bocsátani. Sand pénzt adott a szülőknek, hogy lemondjanak lányukról. Hamarosan kialakult a két ellenséges tábor: George, a fia és Augustine, velük szemben az ifjú bárónő s az egyre betegbb, gyanakvóbb, sértődékenyebb Chopin. Solange vérbeli bajkeverő. „Chipnek” azt állítja, hogy Maurice viszonyt folytat Augustine-nel. A szigorúan erkölcsös Chopin felelősségre vonja a fiút, Maurice tagad, és visszautasítja az atyai méltatlankodást, Sand fia pártjára áll, leinti barátját. Az ügynek idővel kínos bonyodalmai támadtak. Sand azt hangoztatta, hogy fia és Augustine közt, akit valóban lányának tekintett *szent, testvéri kötelék* van, semmi más. Állítását nem lehet döntőként elfogadni, de kijelentései azt bizonyítják, örült volna, ha fia elveszi Augustine-t. A fiatal Dudevant-Sand - ezt a kettős nevet viseli - reményt ébresztett a rokon lányban, aztán habozott, elutazott apja birtokára, és végül azzal takarózott, hogy Casimirnak nincs inyére ez a házasság. Sand később egy levélben szemrehányást tesz fiának Augustine-nel kapcsolatosan. Maurice *szeszélyes, határozatlan, gyakran igazságtalan, végül legkevésbé sem bátor, sőt meglehetősen kegyetlen volt.* Solange indulatát Augustine ellen még az is szította, hogy Sand írói jövedelme terhére százezer frank hozományt ígért neki. A légkör egyre feszültebb lett a családban. *Viaszosvászon lélekre volna itt szükség, amiről minden leperreg* - állapította meg George Sand. Úgy könnyített magán, ahogyan művészek szoktak: megírta a Chopinnal való kapcsolatát, saját személyét abban az eszményítő, sőt önreklámozó ábrázolásban, amely sajnos iskolát teremtett.

1846 júniusában a „*Courrier Français*” megkezdte a legújabb Sand regény, a *Lucrezia Floriani* közlését, a következő évben a mű könyv alakban is megjelent.

A regény címadó hősnője, Lucrezia Floriani nagy színésznő és tehetséges drámaíró, de lemondott a művészpályáról, vidéken él visszavonultan, gyermekei nevelésének szenteli magát. Sok szerelem van mögötte, fellángolásai olykor csupán egy hétig vagy éppenséggel egyetlen

óraig tartottak, de mindig úgy indult neki, hogy élete végéig fog szeretni, s a szerelemben mindig ő volt az adakozó. Ki ne ismerne rá George Sand önarcképére?

Lucrezia szentül hiszi, hogy a szenvedélyeknek vége, de találkozik Karol herceggel. Karol szelleme, szépsége, bánatossága, sőt még törekeny egészsége is megejtí Lucrezia szívét, és természetesen Karol is beleszeret a rendkívüli nőbe. Eleinte boldogok, az anyás természetű Lucrezia gondját viseli Karolnak - aki mellel, akárcsak Chopin, nem szereti Shakespeare-t. Vonzódásukat növeli ellentétes természetük. Lucrezia életigenlő. *Nézd, milyen szép a föld* - mondja Karolnak. *Én nem látom a földet, csak az eget látom*, válaszol a herceg. Az asszony hamarosan rádöbben választottja hibáira. A kiváló képességekkel megáldott herceg önző és rigolyás, választékos udvariassága merev egyéniséget takar. *Az életet, amelyből soha semmit nem értett, olyan elveknek akarta alávetni, amelyeket ő maga sem tudott meghatározni.* Indulatát fagyos jó modor mögé rejti, és kivételes elmeéllal gyötri, akit szeret. Hol szelidséget mímelve döfte szíven szavaival az áldozatos Lucreziát és hamis, sziporkázó szellemességgel kínoztá, hol megvető hallgatásba, idegtépő duzzogásba zárkózott... Mikroszkópra volt szükség, hogy az ember olvashasson lelkében, ahová oly kevés fény hatolt az élők világából. A herceg szigorú erényessége a vétek elkerülésére szorítkozik, híján van a megbocsátás evangéliumi erényének. Arisztokratikus világnézete sebzi Lucreziát; Karol nem ismeri el a nép jogát, az alamiznaosztás híve, nem a társadalmi átalakulásé. Gyanakvó természet, mindenki-re féltékeny, még Lucrezia gyermekeire is. *Mért mondom azt, hogy még! Azt kellene mondani: főként... Valóban, ők voltak egyedüli vetélytársai, azok a lények, akikre Floriani ugyanannyit gondolt, mint rá.* Az elgyötört Lucrezia, aki anyja és szerelmese akart lenni Karolnak, végül belepusztul szenvedésébe.

Sand készülő regényeit fel szokta olvasni Chopinnek. Egyik este a kastélyban vendégeskedő Delacroix jelenlétében olvasott fel hosszú részletet a *Lucrezia Floriani*-ből. „Kínosan éreztem magam. A hóhér és áldozata egyaránt megdöbbenett. Sand szemmel láthatóan elemében volt, és Chopin bámulattal adózott a regénynek”, jegyzi fel Delacroix, aki, igaz, Chopinhez húzott. Négyszemközt maradván ki akarta puhatolni barátja igazi véleményét. „Vajon szerepet játszott-e előttem? De nem; csakugyan nem értette meg, és továbbra is lelkesen magasztalta a regényt...” Delacroix nem értette meg Chopint, aki önmagához méltóbb választ nem adhatott volna erre a regényre.

A *Lucrezia Floriani* felháborodást keltett. Garadával érkeztek a méltatlankodó levelek. Sand tiltakozott a vád ellen, hogy kulcsregényt írt; védekezése nem őszinte. *Vajon nekem négy gyermekem van, és annyi kalandot éltem volna át?... Nem vagyok én sem olyan nagy, sem olyan bolond, sem olyan jószívű, mint ő, mert ha én élnék Karol herceggel, bevallom, nem hagynám elpusztítani magam, hanem én hagynám őt faképnél*, írja válaszában az egyik elmarasztaló levélre. Az *Életem történeté*-ben sem mentegetőzik sokkal ügyesebben. „A tehetség nem takarta el kellőképpen e vallomás közönségességét”, írta Liszt a regényről Wittgenstein hercegnőnek.

Chopin és Maurice közt végképp elmérgesedett a helyzet. Egy szóváltás után a fiú kijelentette, hogy elmegy Nohant-ból. Sand a kényes részeket kiiktató módszerével az *Életem történeté*-ben így találja az esetet: amikor ő *jogosan* beavatkozott, Chopin lehajtotta a fejét és kijelentette, hogy *már nem szeretem őt. Milyen megcsúfolása nyolcesztendei anyai önfeláldozásomnak!*

Chopin 1846 őszén elutazott Nohant-ból, és többet nem tért vissza. Egy ideig levelezett Sanddal, látszatra baráti hangon, de valójában egyre inkább Solange-hoz kapcsolódott, aki feleségül ment egy Auguste Clésinger nevű daliás és faragatlan szobrászhoz. Clésinger előzetesen megminta a világhíres anyát és a lányát; Solange-ot ifjú amazon képében, leomló hajjal, táguló orrcimpákkal és valószínű, hogy teherbe ejtette. A Square d'Orléans-on, ahol

egy ideig még közös háztartásban éltek, Chopin tiltakozott ellene, hogy Solange hozzámenjen a durva modorú Clésingerhez. Sand is elismerte, hogy a szobrász kevésbé civilizált, de *szent tűz lobog benne*. Kifogásolta, hogy Chopin irányítója és bírása akar lenni. A sebtében nyélbe ütött házasságot úgyszólván az utolsó percig eltitkolták Chopin előtt. A házasságkötés már a küszöbön, amikor Sand figyelmeztette Maurice-t: *Egy szót se róla Chopinnek, nem tartozik rá...*

Bőkezűen adta férjhez lányát, párizsi házát is ráíratta, ami nem gátolta meg az ifjú Clésingerét, hogy kitartóan ne csempülje anyját, és újabb rágalommal el ne riassa a tájképfestő Théodore Rousseau-t Augustine-től. Párizsban nagy lábon él férjével, egyre közelebb férközik „Chiphhez”, aki az ő kedvéért még a szobrászt is elfogadja, bár változatlanul roppant közönségesnek tartja. „A következő évben Solange kis popsiját láthatjuk majd a tárlaton”, jegyezte meg bánatosan.

Sand hamarosan nem emlegeti a *szent tüzet*; a szobrászról kiderült, hogy eladósodott, és nemcsak durva, hanem iszákos is, s ahelyett, hogy *márványba és bronzba vésné dicsőségét*, feleségével együtt anyagi követelésekkel zaklatja anyósát. Ráadásul kötekedő, Nohant-ban úgy összevesz Maurice-szal, hogy kalapáccsal támad rá, a háziasszony ököllel védi meg fiát, Solange buzdítja az ellenfeleket. Életfilozófiája: aki nem hóhér, az áldozat. A botrányos verekedést is anyja ellen fordítja. Elhíreszteli, hogy viszonya van titkárával, a fiatal szocialista újságíróval, Victor Borie-val - ami igaz - és Maurice egy festő barátjával, Lambert-rel - igen valószínű, hogy nem volt igaz -, fivére szemet huny a kicsapongások felett, hogy folytathassa kapcsolatát Augustine-nel, Clésinger tehát a jó erkölcs védelmében ragadott kalapáccsot. A házaspár valójában az Augustine-nek ígért hozomány miatt dühöngött. Solange anyját annak élete végéig nyaggatta anyagi kívánságokkal, hol erőszakosan követelözve, hol siránkozva.

Sand tisztában volt lánya áskálódásával. *Mesterkedik, hogy összeveszítsen barátaimmal... Beszennyezi a fészket, ahonnan kikerült, feltételezve és terjesztve, hogy ott hitványságok folynak*, írja a köműves költőnek, Poncynak. Egyik levelében Solange *ravasz gonoszságát* emlegeti, és Clésingeréket *ördögi párnak* nevezi.

1847 nyarán George Sand várja Chopint a birtokon, levelére napokig nem érkezik válasz. Végre ír Chopin: a meghívást udvariasan elutasítja, és nyíltan állást foglal Solange mellett. Sand szavait idézve: *nevetségesen méltóságteli hangon, a jó családapa stílusában oktat*.

Megsebzett barátként válaszol Chopinnek (ez a levél történetesen megmaradt): *Tegnap postálovakat rendeltem, Párizsba akartam utazni egy napra, ebben a szörnyű időben, holott magam is beteg vagyok, hogy megtudjam, Maga hogy van. Hallgatása miatt ennyire nyugtalanított egészségi állapot. Ezalatt Maga fontolgatott, és válasza nagyon nyugodt. Rendben van, barátom. Tegye, amit szíve most diktál, és szíve szavát tartsa lelkiismerete szavának... Ami a lányomat illeti, különösnek vélem, hogy szüksége van anyja szeretetére, akit gyűlöl és rágalmaz. Maga meghallgatta, és talán el is hitte a rágalmakat...*

Isten vele, barátom. Gyógyuljon meg hamarosan minden bajából, ezt most remélem (megvanak rá az okaim), s én köszönetet fogok mondani Istennek kilencévi bensőséges barátságunk különös végkifejletéért. Adjon hírt magáról néhanapján! A többi dologra felesleges visszatérni.

Jónak látja közös barátnőjüket, Carlotta Marlianit, a spanyol konzul feleséget tájékoztatni az ügyről: *Chopin nyíltan állást foglalt Solange mellett éellenem anélkül, hogy ismerné az igazságot, ami nagy hálátlanságról tanúskodik irányomban és különös vonzódásról iránta. Azt írja, nem tudja, mi lesz az elhidegülés vége, de semmiképpen nem akar ismét a rejtett zsarnokság hatalmába kerülni, amely állandó és gyakran mély tűszúrásokkal gyötörte. Chopin, a szegény gyermek már azt a külső dekorumot sem bírta megőrizni, amelynek rabja*

volt elveiben és szokásaiban egyaránt. Férfiak, nők, öregek, gyermekek keltették fel ellenszenvét és dühödt, értelmetlen féltékenységet...

Az Orléans téri ház bérletét felmondta, a lebonyolítást fiára bízta, és bezárkózott *nohant-i bástyájába*. A távoli aggodáson kívül más szerepe ezentúl nem maradt Chopin életében. Bizonyára őszintén aggódott érte, de anyáskodó szerepe is így kívánta, s van egy pont, ahol az emberrel elválaszthatatlanul összeforr a szerepe.

Utolsó találkozásukról a súlyosan beteg Chopin 1848 elején levélben számolt be Solange-nak. „Marlianiéktól távozóban az előszobában találkoztam anyja önegyságával, aki Lambert társaságában érkezett. Üdvözöltem őt, majd megkérdeztem, mikor kapott hírt Magáról. - Egy hete, felelte ő. - Tegnap nem? Tegnapelőtt sem? - Nem. - Akkor hát közlöm, hogy nagymama lett. Solange-nak kislánya született, s én nagyon örvendek, hogy elsőként közölhetem önnel ezt a hírt. - Köszöntem, elbúcsúztam, de elfelejtettem megmondani, hogy Mami jól van...” Chopin megkéri a kíséretében lévő barátját, menjen vissza - ő már nem bír újra felmenni az emeletre, hamarosan székben viszik fel a lépcsőn - és közölje Sanddal, hogy lánya is, unokája is jól van. Sand lejön, érdeklődik lányáról, Chopin azt válaszolja, hogy Solange saját kezűleg írt neki néhány szót ceruzával, a csecsemő születésének másnapján. Sand tudakozódik Chopin egészsége felől: „Azt mondtam, jól érzem magam, s kinyitattam az ajtót a kapussal.”

Az Életem története is beszámol utolsó találkozásukról. Azt gondoltam, hogy a néhány hónap, amit távol töltött tőlem, meggyógyítja a sebet, s barátságunk nyugodttá, az emlékezés méltányossá válik. 1848 márciusában találkoztunk egy percig. Megszorítottam reszkető, jéges kezét. Szólni akartam hozzá, elment. Most rajtam volt a sor, hogy azt mondjam: nem szeret már...

Némely korabeli forrás szerint mindketten a másik közeledésére vártak, de valószínű, hogy tudták: barátságuk nem állhat helyre.

A következő évben, amikor az angliai koncertkörútról visszatérő Chopin állapota válságos lett, George Sand levélben fordult Frédéric nővéréhez, Ludwikához, aki fivére ápolására Párizsba érkezett. (Ludwika annak idején férjével együtt vendégeskedett Nohant-ban.) Kérte, hogy írjon neki néhány szót Frédéric állapotáról, mert *gyermekünk elfelejthetnek és elhagyhatnak bennünket, de ez mit sem változtat szeretetünkön*. Nem tudjuk, hogy Chopin értesült-e a levélről. Azok a bizonyos szavak, amelyeket Sanddal kapcsolatosan szájába adtak: „Azt mondta nekem, a karjai közt fogok meghalni”, ugyancsak kétségesek. A szöveg ízléstelenül érzélgős: Chopin maga volt a megtestesült jó ízlés.

1849 őszén Chopin meghalt. A társaságbeli hölgyek közt Solange is ott volt a haldokló mellett.

George Sand küszködött a halott Chopin emlékével. 1853-ban írja meg a falusi muzsikusról szóló regényét, a *Maîtres sonneurs*-t (Falusi muzsikuskok). A regény hőse, a zene világában élő zárkózott, sebzett Joseph Chopin egyéniségét, tragikumát idézi fel; megszállott volta kihat a többiek közül, kiválóságában esendő, pusztulása úgyszólván szükségszerű. Ritka alkalom: az életigenlő George Sand, aki a művészetet megváltó hatalomnak látja, ebben a könyvében a művészet és az élet teljességének tragikus ellentétét, kibékíthetlenségét ábrázolja. Alighanem Chopin emlékének áldozva és önmaga felmentésére tette.

POLITIKA ÉS FORRADALOM

*A szocializmus a cél,
a köztársaság az eszköz.*

GEORGE SAND

„Apósomat rövidesen elkergetik, akárcsak X. Károlyt”, írta a belga király a szász-koburg hercegnek. A porosz követ hasonlóképpen vélekedett bizalmas jelentésében: „Véget érhet már holnap, de lehet, hogy eltart még egy ideig... Annyi bizonyos, hogy az 1830-ban létrejött mechanizmus már életképtelen.”

A februári forradalom látszólag egy politikai bankett betiltása miatt tört ki. A forradalmat megelőző két esztendőben sűrűn rendeztek politikai banketteket Franciaországban, s a szónokok egy - igaz, kisebbik - része nemcsak a választójog kiterjesztését, hanem a munkához való jogot is sürgette. A szélsőbal, köztük George Sand barátai, Louis Blanc, Ledru-Rollin, Arago a választási reformot a politikai-társadalmi forradalom első állomásának tekintették.

A betiltott bankett szervezői úgy döntöttek, hogy mégis gyülekeznek, s a munkásokat, a diákságot és a nemzetőrséget felkelésre szólítják fel, de a baloldal vezetői haboztak, féltek a túlerőtől. „Indítsák el a felkelést, ha akarják, én hazamegyek, gyászleplet borítok magamra, és siratom a demokrácia romjait”, jelentette ki Louis Blanc.

A felkelés mégis megindult. Február 24-én a fellázadt Párizs fegyverben állt. A kormány csapatokat vetett be, de a katonák tömegesen csatlakoztak a forradalmárokhöz. Lajos Fülöp feleségével együtt elmenekült az ostromlott Tuilériákból, bérkocsin indult Belgium felé. A palotát elfoglalták, a lyoni felkelés egyik harcosa a trónra telepedve felolvasta a király nyilatkozatát: az uralkodó lemondott unokája javára. A tömeg a köztársaságot élte.

*

George Sand gyűlölte Lajos Fülöpöt. Benne és Guizot-ban látta legfőbb megtestesítőjét annak a rendszernek, amely *a legocsmányabb anyagi érdekek hajszolásában keresi létének értelmét*. Csakhogy a reformbankettek nem érdekelték. *Bukófélben levő miniszterek és a miniszteri székre igyekvők intrikája; nem hiszem, hogy a népet érdekelné Guizot és Thiers párharca. Semmi kétség, hogy kettőjük közül Thiers a jobbik, de kenyeret ő sem fog adni a szegényeknek*, írta fiának Nohant-ból Párizsba február 18-án.

Március 1-én érkezett Párizsba azzal az elhatározással, hogy minden képességével és erejével a nép, a forradalom ügyét szolgálja. Néhány hónapig nagyon jelentős, messze ható közéleti tevékenységet fejtett ki. Március 4-én Lamartine oldalán részt vesz a hatalmas, négyszázezer emberből álló felvonuláson. *Egyetlen csendőrt, egyetlen rendőrt nem lehetett látni, és mégis olyan kifogástalan rend, illedelmesség, áhítat, kölcsönös udvariasság, hogy senki lábára nem léptek, s egyetlen kalap be nem nyomódott. Csodálatos volt*.

A köztársaságot kikiáltották, megalakult az ideiglenes kormány, tagjai közt ott a szocialista Louis Blanc, sőt egy munkás is, a forradalomban a tömeget vezető Albert személyében, aki az „Évszakok” nevű titkos társaság élén állt. Külügyminiszter Lamartine. A költő nagyszabású történelmi műve, „A girondiak története” (L’Histoire des Girondins) jó ideig ideológiai útmutatója volt a polgári demokráciának, ő maga a köztársaságparti baloldal vezető személyiségeként következetesen támatta a polgárkirályságot. Az *utópista Lamartine* címmel Sand tanulmányt is írt róla a „Revue Indépendante”-ba. Belügyminiszter Ledru-Rollin, a „Reforme” szerkesztője: lapjában Sand számos cikke jelent meg.

Az ideiglenes kormány nem volt egységes. A többség csupán alkotmányos reformokra törekedett, nem akarta a vagyon adta kiváltságokat korlátozni. Minthogy a forradalomban senki nem maradhat meg azon a ponton, ahol kezdetben állt, a mérsékeltek akarva-akaratlanul hamarosan a nagypolgárság érdekeit képviselik. A két szocialista kormánytag és a szocialista törekvésekkel szemben álló miniszterek közt igyekezett ellensúlyozni Ledru-Rollin és maga Lamartine is azzal az elképzeléssel, hogy a kormány a mérhetetlen szociális ellentéteket törvényes úton enyhítse a nép javára. A kormány balszárnyát a titkos társaságok ösztöklétké, tagjaik a februári napokban a barikádokon harcoltak. Ők a munka és a megélhetés jogát követelték. Marx szavaival: „Minden párt a saját szája íze szerint értelmezte a köztársaságot.”

Az eszmék tetté váltak, George Sand ujjong: Jézus evangéliumi tanítása fog valóra válni. *Őrültek vagyunk, mámorosak, boldogok, hogy a sárban aludtunk el, és a mennyben ébredtünk.* S a tudatáig sem engedett aggodalmát elárulja az *őrült és mámoros* szó. Természetesen tudja, hogy társadalmi eszménye, az evangéliumi szellemben fogant szocializmus az érdekek és előítéletek szövevényével áll szemben, tehát nem jöhet létre küzdelem nélkül. Kezdetől fogva számol az ellenállással. *Párizs népe a legelső az egész világon... A kormány jó és tisztességes, a nép kiváló, a polgárság fél és úgy tesz, mintha el volna ragadtatva*, állapítja meg Augustine-nek írt, március harmadikán kelt levelében. *Habozás nélkül ki kell seperi a burzsoá szellemet*, tanácsolja egyik jó ismerősének, akit Nievre megyébe neveztek ki biztosnak. Már a kezdet kezdetén, március nyolcadikától fogva több ízben sürgeti, hogy munkások és földművesek is képviseljék a nemzetet a parlamentben.

Amikor George Sand életének ahhoz a szakaszához érkeztünk, amelyben világnézetének diadala, a beteljesedés boldogsága, a kétségek, a meghasonulás és a kétségbeesés szorosan követik egymást, híján vagyunk a rá vonatkozó legértékesebb forrásanyagnak, a forradalomban vezetett naplójának. A késő éjjeli órákban rendszeresen feljegyezte a napi eseményeket s a hozzájuk fűződő gondolatait, eszmecseréi lényegét a munkásvezérekkel és a kormány tagjaival. (Március elejétől kezdve olyan igazolványa volt, amely szabad bejárást biztosított neki a kormány tagjaihoz.) A májusi felkelés elfojtása után az ellenforradalom már előrevetíti árnyékát - Sand házkutatástól tartva elégette a kompromittáló írásokat, negyvennyolcas naplója mindössze néhány töredékből áll, akárcsak a Louis Bonaparte államcsínyét tárgyaló *Emlékek és gondolatok*. Nézetei, aggodalmai feltárására csupán cikkei és levelezését vehetjük igénybe, az utóbbi tükrözi súlyos lelki válságát is.

A kormány nyilatkozatban közölte: „Haladéktalanul nekifog, hogy biztosítsa a nép számára munkájának jogos gyümölcsét.” A Luxembourg palotában Louis Blanc és Albert a munkanélküliség megszüntetésén dolgozik, nemzeti munkaműhelyek szervezését indítványozza. A gyárakban, bányákban a tizenegy órás munkaidőt tíz órára szállítja le a kormány.

Naponta találkozom a vezetőkkel, írja Sand. Tegyük hozzá, hogy nemcsak a kormány tagjaival, kapcsolatban áll Barbès-szel, akit a forradalom szabadított ki az életfogytiglani fogságból, Raspailjal és feltehetően Blanquival is. *Kivívtuk a Köztársaságot, léte biztosítva, s inkább meghalunk, semhogy lemondjunk róla.* A köműves költőnek, Poncynak szóló levelében felvázolja a helyzetet. Az ideiglenes kormány nagyrészt kitűnő emberekből áll, jóllehet valamennyien egy kissé elégtelenek arra a feladatra, amelyhez *Napoleon lángelméjére és Jézus szívére* volna szükség. *De akarják a jót, keresik, megpróbálják véghezvinni. A párizsi nép oly jó, elnéző, annyira bíz az ügyben, és olyan erős, hogy segíti a saját kormányát.*

A több ízben emlegetett *mámoros boldogság* ellenére Sand aggodalommal figyeli az ideiglenes kormányt, amelynek jobbszárnya túlonként demokrata a nagypolgárságnak, balszárnyát pedig hamarosan nem találják eléggé határozottnak az 1789-es forradalom mintájára alakult klubok. S azt is észleli, hogy az események úgyszólván napról napra változtatják, alakítják a nézeteket.

Egyelőre - bár nem kételymentesen - bízik a munkásság és polgárság szövetségében, hiszen együtt döntöttek meg *az aljas rendszert*. Bizakodását megerősítik a polgárságnak azok a megnyilatkozásai, amelyek részint ijedtségből, részint őszintén a köztársasági kormányt támogatják. Az utca képe is élesíti reményét; a társadalmi osztályok testvérisége jeléül a férfiak cylinder helyett puhakalapot nyomtak hirtelenében a fejükbe, hosszú császárkabát helyett rövid zakót, sőt egyesek munkászubbonyt viselnek.

Március első felében Sand cikkekben fejtegeti a nép és a polgárság érdekközösségének szükségességét. *A Levél a néphez* egyesülésre szólítja fel a baloldali erőket, *A középosztályhoz* a klasszikus szónoki fogást alkalmazza: megnyugtat és fenyeget. *A nép hajlandó teljes bizalommal fordulni a középosztály felé. Az nem fog visszaélni vele. Nem hagyja, hogy alattomos tanácsok, alaptalan riasztások, hazug hírek, a népre szórt rágalom félrevezessék... A nép igazságos, nyugodt, bölcs, jóságos lesz, amíg a középosztály jó példával jár elől. De ha a szövetség felbomlana, ha aljas manőverekkel és bűnös befolyás érvényesítésével olyan képviselőket választatnának meg a néppel, akik elárulják ügyét, a középosztály iszonyú történelmi felelősséget vállalna, és szembe kellene néznie a bosszúval.*

Csak hogy az úgynevezett középosztály nem engedi, hogy - Marx szavait idézve - „tógáját elragadják tőle”. Sand hamarosan egyre kevesebb illúzióval méri fel a helyzetet. Március-április hónapról kelt naplótöredékei tanúskodnak tisztánlátásáról. Felismerte a negyvennyolcas forradalom osztályharc jellegét, s az ellentétet *a tegnapi és a jövőbeli köztársaságiak* közt. A tegnapiak pusztán közjogi és politikai változást akarnak, hozzájuk csatlakoztak a bukott királyság hívei; a jövőbeliek a szocialista társadalomért küzdenek.

A bizakodás egyelőre legyűri az aggodalmat, s mindkettőből erőt merít. *Éjszakákat töltöttem el alvás nélkül, napokon át reggeltől estig talpon voltam*, írja Poncynak. Nem túloz. A sajtófőnök munkáját látja el ingyen, március tizenötödike óta munkatársa a „Bulletin de la République”-nek, de valójában szinte teljesen ő írja a „Közlöny” számainak, amelyeknek az a feladatuk, hogy tájékoztassák az ország közvéleményét. Oldott stílusban, a felgyorsult eseményeket követve magyarázza el a tömegeknek, mi a köztársaság célja. Testvéri összefogás és demokrácia. *Mihelyt egy ember ura lesz a többieknek, még ha a világ legbölcsebb embere volna is, elveszti esztét és igazságérzetét.* Franciaország nagykorú férfilakosságának ezentúl választójoga van. *Mindnyáján vizsgáljuk meg azoknak a magatartását, akiket jelölni fognak... Kivált azoktól óvakodunk, akik a múlt héten még nem voltak köztársaságpártiak, s a jövő héten azok lesznek.* Április hatodikára, a „Nép Színházá”-nak megnyitójára egyfelvonásos darabot ír, a köztársaság tiszteletére koncertet szervez, amelyet Pauline Viardot fellépte tesz emlékezetessé, szűkebb hazájában jár, buzgólkodik, hogy Berryben is kikiáltás a köztársaságot, mert a nagy francia forradalom példájából tudja: *a vidék nem Párizs*, munkások szétküldését javasolja, hogy politikai agitátorként járják az országot, és latba veti meggyőző erejét, hogy a küszöbönálló választásokon munkásjelöltek is lépjenek fel. Máról holnapra közéleti hatalommá vált. Szeretője, Borie panaszkodik, hogy gyakran éjjel egy órakor kíséri haza a minisztériumból. George Sand körleveleket és rendeleteket fogalmaz, brosúrákat ír, hamarosan saját lapot is indít, címe *La Cause du Peuple* (A nép ügye), gyakran az ő ajánlatára neveznek ki köztársasági biztosokat, és megakadályozza Michel de Bourges kinevezését, azzal érvelve, hogy a nehéz napokban *elárulta* az ügyet. Az ügyvéd ugyanis egy politikai perben a polgárkirályság szellemét képviselő egyént védett meg sikerrel a baloldali fél ellenében.

Minden testi bajom, minden személyes fájdalmam felejtve. Élek, erős és tevékeny vagyok, húszesztendősnak érzem magam, vallja Sand. Csak hogy a lázasan lelkes állapotot egyre több esemény borzongatja. Az első kiábrándulás Berryben éri. Egy kis baráti csoport kivételével a birtokosok és hivatalnokok ellenségesen, a parasztok gyanakvó közönnyel zárkoznak el a

köztársaság elől. Nohant-Vicq új polgármestere, Maurice, aki nyilván anyjának köszönheti tisztségét, bőségesen tájékoztatja a vidék hangulatáról. Sandot az érinti a legfájóbban, hogy a parasztok *alázatosan követik azoknak a szavát, akikért verejtékeznek.*

A vidék ellenséges mozdulatlansága és a burzsoázia párizsi tüntetése készteti A *vagyonosokhoz* című cikk megírására. A gazdagok józan belátására akar hatni. *A néptől féltek, a nép aggaszt benneteket, a Köztársaság fejlődésétől rettegtetek... Pánikban született fantomtól rémüldöztek... Ezt a fantomot, amellyel szembenézni sem mertek, kommunizmusnak nevezték el. Halálra rémültök egy eszmétől, mert vannak szekták, amelyek hisznek benne, mert ez a hit egyszer szükségképpen elterjed, és lassanként átalakítja a társadalmi építményt... Még egyre a tegnap emberei vagytok, azt hiszitek, hogy ádáz harccal megvédehetitek álláspontotokat. Elképesztő tévedés. Hát nem látjátok be, hogy az egyenlőség, amelyre nektek ugyanúgy jogotok van, mint a népnek, csakis a szabadság útján jön létre.*

A *kommunista szekták* Sand szemében főként Blanqui és Cabet híveit jelentik. Az anarchista Blanquitól irtózott, Cabet-t jóhiszemű *diplomás tökfilkónak* tartotta. De nem az a lényeges, hogyan vélekedett a babeufista Blanquiról és az utópista „Ikáriai utazás” szerzőjéről, Cabetről, hanem az a meggyőződése, hogy a társadalmi fejlődés előbb-utóbb kommunizmushoz vezet: *Franciaország egy évszázadon belül kommunista lesz*, jelenti ki. A magántulajdon fokozatosan eltűnik. A kommunisták jelenleg elenyésző kisebbségben vannak, de míg a jelen igazsága a többségé, a jövőé a kisebbségé. Kereszténység és kommunizmus egyet jelent.

Az események menete arra készítette, hogy bizonyos mértékig - átmenetileg! - feladja meggyőződését a társadalom erőszakmentes átalakulásáról. Lamartine-t, az ideiglenes kormány legkiemelkedőbb tagját kezdettől fogva nem tartotta elég erélyesnek, de tudta, hogy szükség van irodalmi hírnevére és ragyogó szónoki képességeire. Lamartine megpróbál egységet kialakítani a kormány egyre nyíltabban fellépő, de aknamunkát is folytató jobbszárnya és a baloldal közt; eleve kudarcra ítélt próbálkozás, mert valójában a polgárság és a proletariátus osztályellentétei élesedtek ki. Sand a tiszteletbe burkolt felelősségre vonás hangján szól hozzá: *Nagy költő és nagy ember! Ön nem érti az idők szavát!... Mért tart azokkal, akiket Isten nem akar megvilágosítani, ahelyett hogy azokkal tartana, akiknek lelkében világosságot gyújtott?... Álljon hát a proletárok közé...*

Főnökeivel, Ledru-Rollin belügyminiszterrel sincs megelégedve. *Azt képzelem, hogy a magafajta demokrata-polgár nélkül nincs köztársaság*, írja róla negyvennyolc március-áprilisából származó feljegyzéseiben. És hozzáteszi: vannak értelmes, rátermett munkások. A forradalom bukása után Mazzininhoz, az olasz nemzeti egységért küzdő emigráns politikushoz írt levelében részletesen felsorolja Ledru-Rollin hibáit: befolyásolható, nem eléggé gerinces, gyönyörködik a saját ékesszólásában. A miniszterek közül Louis Blanc-t becsüli legtöbbször, aki ekkor váltja valóra elméletét a munka társadalmi megszervezéséről. Eredeti tervében a szakmák szerint tömörült dolgozók eleinte szövetkezeti alapon termelnek a nemzeti műhelyekben, idővel az állam kötelezvényekkel megvásárolná a vállalatokat, s a dolgozókat nem teljesítményük, hanem *szükségletük* szerint fizetné.

Louis Blanc és Albert a munkások ötszáz, a munkaadók kétszázötven küldöttével szervezi a nemzeti műhelyeket. Özönlenek a vidéki városokból Párizsba a proletárok; híre ment, hogy a kormány napi két frankot fizet minden munkanélkülinek. Foglalkoztatásuk az egyre inkább a tőkés érdekeket képviselő Marie munkaügyi miniszter hatáskörébe tartozik. Kubikolásra, hídépítésre fogják őket, tekintet nélkül szakmájukra, vagy semmi munkát nem tudnak adni nekik, s az emberek naphosszat tengnek-lengnek a nemzeti műhelyekben.

A polgárságot szorongató félelem bénítja a gazdasági életet, az olasz, német és osztrák forradalmi események miatt megcsappant az ország külkereskedelme, s a gazdasági bajok tetőzésül a polgárkirályság hatalmas kölcsönök terheit hagyta az ideiglenes kormányra. A minisz-

tereknek valóban Napóleon lángeszére volna szükségük, de Lamartine-nak csupán romantikus ábrándjai voltak, Ledru-Rollinnek ügyvédi ékesszólása, Louis Blanc-nak elmélete, amelynek gyakorlati alkalmazását kivették kezéből.

Sand március 19-én megjelent második *Levél a néphez* című írásában már *árulást* emleget. Nem ok nélkül. Az ideiglenes kormány két részre szakadt, számbelileg jobboldali többséggel. A forradalom elején megrémült pénzarisztokrácia ellentámadásba lendült. Az ingatlantulajdonosokra kivetett negyvenöt százalékos pótdó miatt nemcsak a polgárság, hanem a saját földjükön gazdálkodó parasztok is elégedetlenek. A parasztság úgy véli, hogy Párizs vele fizetteti ki a forradalom számláját. Sand az adó szükségességét fejtegetve egyik kedvelt gondolatával érvel: *A társadalmi igazság megszabja, hogy az egyén a saját vesztét készíti elő, ha csupán önnön érdekével törődik, és nem tartja szem előtt mindenkiét.* Felelősségre vonó hangon fordul azok felé, akiket hol középosztálynak, hol polgároknak, hol kiváltságosoknak nevez.

A kiváltságosokat egyre hevesebben bírálja Sand cikkeiben - a nagyrészt babeufista vagy éppenséggel anarchista társaságokat, amelyeknek szélsőséges törekvéseit veszélyesnek, diktatórikus módszerüket embertelennek tartja, csupán baráti körben vagy levelezésében. Raspail és Blanqui *két nyomorult, a mai Marat*; a hasonlat annál is inkább sértő, mert Marat történelmi rehabilitációja 1847-ben már elkezdődött. Leghevesebben az anarchista Blanqui ellen kel ki. A *bebörtönzött*, aki életének több mint fele részét fogságban töltötte, az egyik legnépesebb klub, a Republikánus Társaság ülésein támadja nemcsak a polgári minisztereket, hanem Louis Blanc-t is. Arca penészesen fakó, szeme vérekes, állig begombolt fekete öltönyt visel, kezén fekete kesztyű; mintha egy romantikus regény lapjaiból lépett volna elő. Ő a testet öltött lázadás, az örök konspiráns.

*

Az ideiglenes kormány átmenetileg gyakorolta a hatalmat. Az új kormánynak az általános választások alapján kell megalakulnia.

Az általános választójog értelmében kilencmillió férfi szavaz, nagy részük írástudatlan: hogyan igazodjanak el a jelöltek közt, hiszen mindegyik köztársaságinak vallja magát. Sand lelkesen agitál a *helyes választás* érdekében. Cikkeiben kifejti, hogy a nép csak akkor van igazán képviselve, ha munkás és földműves képviselőket is küld az országgyűlésbe, s a köztársasági biztosoknak ilyen értelemben körlevelekben ad utasításokat. Március derekától kezdve cikkei gyakran szólnak a széthúzásról, amely anarchiához, polgárháborúhoz vezethet. Tapasztalnia kell, hogy az ellentétek egyre inkább kiéleződnek. Megalakult a Rend Pártja; a városokban a nagypolgárságra, vidéken a birtokosokra és a klérusra támaszkodik. „A vagyoni testvéri kapcsolatot teremtett azok közt, akiknek volt mit féltetniök”, állapította meg Tocqueville, a kiváló liberális történész.

Április 15-én jelent meg a „Bulletin de la République”-ben Sand sokat vitatott, óriási vihart kavarázó cikke a közelgő választásokkal kapcsolatosan a nép szuverenitásáról. Alapvető felfogása, amelyet előző írásaiban is hangsúlyozott, az, hogy a népi szuverenitás a szavazásban nyilvánul meg; a tömeg így dönt saját sorsa felől. Csakhogy az események alakulása nyomán újra meg újra fel kellett tennie magának a kérdést: mi történik, ha a nép - főként a parasztság - az ellenséges táborra szavaz. A politikailag tájékozatlan, nemzedékeken át félrevezetett tömeg helytelen döntése kockáztassa a jobb jövőt? Sand *nemmel* válaszol. Megállapítja, hogy *a korrupció rendszeréből a jog rendszerébe lépni nem lehet egyetlen nap, egyetlen óra alatt. Ha a választások nem juttatják érvényre a szociális igazságot... akkor a nép előtt, amely a torlaszokat emelte, csupán egyetlen út áll: újfent kifejezésre juttatni akaratát... Vajon Franciaország arra akarja kényszeríteni Párizst, hogy ehhez a végső, szomorú megoldáshoz folyamodjék?*

Hamarosan azzal vádolják, hogy a szélsőbaloldali tüntetés április 16-án az ő cikke nyomán indult meg. Ez túlzás. Nyilván a cikknek is volt szerepe benne, de a tüntetést már jó ideje szervezték, részint a klubok vezetői, Blanqui, Cabet, Raspail, Barbès, részint a kormány szocialista tagjai: Louis Blanc és Albert. A negyvennyolcas eseményekről vezetett naplójában - amelynek, említettük, nagy részét elégette - Sand ezt jegyezte fel: *Április 13-án, a Forradalmi Klubból kijövet felkeresett Leroux és Barbès minden hátsó gondolat nélkül. A kérdés azonban felvetődött, és háromórás eszmecsere után elhatároztuk: megkíséreljük, hogy véget vessünk a helyzetnek, s a kormány többségét lemondásra készítjük.* Az áprilisi tüntetés másnapján Maurice-nak írt levelében azt írja: *egy hét óta három vagy inkább négy konspiráció volt, abban, amit ő támogatott, benne volt Ledru-Rollin, Louis Blanc és Albert; a kormány tagjai közül csak Lamartine-t és Aragót tartották volna meg.*

Feladta volna az erőszak elítélését ő, aki a szocializmus, kommunizmus és evangéliumi szellem közt egyenlőséget tett? A körülmények kényszerében bizonyos fokig és bizonyos értelemben kétségkívül feladta, de abban a reményben, hogy az erőszak alkalmazására nem kerül sor. A Tocqueville-lal folytatott beszélgetés megvilágítja akkori kényszerű álláspontját.

Előbb néhány szót az április 16-i tüntetésről. Kudarcba fűlt. A jómódú városrészek nemzetőr-csapatai közrefogták a fegyvertelenül felvonuló tömeget. Hatalmas ellentüntetés indult meg „Éljen a Köztársaság! Pusztuljanak a kommunisták!” jelszóval. Az ordítózók *tizenkilenc huszada azt sem tudja, mi a kommunizmus*, állapítja meg Sand.

Tocqueville „Souvenirs” (Emlékek) című könyvében számol be a George Sanddal folytatott beszélgetéséről. Az angol parlament egyik tekintélyes tagja Párizsba érkezett, s ebédre hívott meg néhány író és politikust, köztük Sandot és Tocqueville-t. Az írónőt és a történészt egy világ választja el. A polgári liberalizmus álláspontját képviselő Tocqueville a proletariátust „az új barbárságnak” tartja, amely az iparosítással egyre növekszik, tehát létében fenyegeti a polgárságot. A szocialista meggyőződéssel és a politizáló nővel szemben táplált ellenszenvét lefegyverzi George Sand modorának természetessége s a mondanivalóját átható őszinteség. „Első ízben történt, hogy közvetlen kapcsolatba kerültem olyan személlyel, aki meg tudta és meg akarta mondani, mi történik ellenfeleink táborában. A pártok sosem ismerik egymást... George Sand részletesen és megkapó szemléletességgel ábrázolta a párizsi munkások helyzetét, szervezettségét, létszámát, fegyvereit, előkészületeit, gondolatait, ijesztő elszántságát. Azt hittem, a kép túlzott, pedig nem volt az; a következmények bebizonyították... - Igyekeztek rávenni barátait, mondta nekem, hogy ne nyugtalanítsák, ne izgassák a népet, ne kényszerítsék ki az utcára, én is hasonlóképpen türelemre szeretném bírni az én táboromat, mert higgye meg, ha harcra kerül a sor, önök mindannyian elpusztulnak...”

Valóban, minden erejét latba vetve azon dolgozik, hogy ne robbanjon ki polgárháború. Többször is kárhoztatja a szélsőségeseket, akik rögvest meg akarnák valósítani a kommunizmust. *Ez a kommunizmus megtagadása, mert erőszakkal és rombolva fordul szembe a testvériség evangéliumi és kommunista elvével.* Néhány napra a Tocqueville-lal folytatott beszélgetés után a „Vraie République” (Igazi Köztársaság) című folyóiratban fejti ki, mit értenek kommunizmuson ő maga és mindazok, akiket szocialista köztársaságiaknak nevez. *Ha kommunizmusnak tartják azt a konspirációt, amelynek célja, miként április 16-án mondták, erőszakkal megkaparintani a hatalmat és diktatúrát gyakorolni, akkor mi legkevésbé sem vagyunk kommunisták... De ha a kommunizmuson azt az óhajt és törekvést értik, hogy minden törvényes és a köz lelkiismerete által helyeselt eszközzel a nagy gazdagság és a nagy szegénység mostantól fogva megszüntessék, helyet adva az igazi egyenlőség kezdetének, igen, akkor mi kommunisták vagyunk.*

Az ellenforradalmi tüntetés óta növekvő aggodalommal szemlélte a helyzetet. *Attól tartok, a Köztársaság lényegét és jövőjét elpusztították*, írta fiának. Személyes gondok is nyomasztot-

ták. Újságját három szám után pénz és előfizetők híján kénytelen beszüntetni. Adósságokkal küszködik; először lányának, majd Augustine-nek adott hozományt, s ő maga fizetés nélkül látja el a sajtófőnöki munkát. A suttogó propaganda mégis haszonleséssel, sőt korrupcióval vádolja. Igaz, nemcsak az ő személyét pécézték ki. Albert-ről azt terjesztik, hogy milliókat harácsol össze, Louis Blanc-ról, hogy orgiákat tart a Luxembourg palotában, Blanqui-ról, hogy a rendőrség besúgója. Sand nem túlzott, amikor fiának ezt írta: *Az ellenforradalom a szalmatetők alá ugyanúgy befészkelte magát, mint a palotákba.*

A szavazás kimenetele elkésérítette. A községekben a választók dobszóval vonultak ki, élükön a plébános és a polgármester. Az írástudatlanok helyett ők töltötték ki a szavazócédulát. A munkásjelöltek nagy része kibukott vagy elbátortalanodva már előzetesen visszalépett. Louis Blanc és Albert kiszorult a kormányból.

A választásokon George Sandot is jelölte egy emancipációért küzdő klub, igaz, csak jelképesen, mert a nők nem kaptak szavazati jogot. Sand visszautasította a nem kért megtiszteltetést, levele a feministák körében neheztelést és felháborodást keltett személye ellen.

Ebben a meghatározott terjedelmű munkában nincs lehetőség alaposan foglalkozni azzal a problémával, hogyan jelenik meg a nőkérdés George Sand írásaiban. Kétségtávol ellentmondásnak tűnik, hogy az az író, aki szenvedélyes erővel ábrázolta a nők kiszolgáltatottságát, akinek hősnői nem türelemmel, hanem bátor erélyükkel, cselekvő jóságukkal, okos határozottságukkal magasztosultak fel, aki életmódjával fittyet hányt a nők számára kijelölt normáknak, kitört abból a szerepből, amelyet kora társadalmi struktúrája a nő számára előírt, és egyenlő erkölcsi mértéket követelt a két nem számára, a kenyérkereső George Sand nem állt ki a nők politikai jogai mellett. Nem állt ki, mert közéleti szereplésüket túl korainak ítélte, hiszen a tudatlanságban élő és tartott nők helyzete beszűkültebb a hozzájuk hasonlóan műveletlen férfiakénál. Ezért írja, hogy a legsürgetőbb feladat kiemelni a nőket *a tudatlanságból, az elhanyagoltságból, a züllésből, a nyomorból, ami a nőket általában még keservesebben sújtja, mint a férfiakat.* És felveti a kérdést: *Részt kell-e venniök a nőknek valamikor a politikai életben? Igen, valamikor; ezt én is úgy hiszem. Közeli ez az idő? Nem, úgy hiszem, nem. Mielőtt helyzetük gyökeresen megváltozna, a társadalomnak is gyökeresen meg kell változnia.* Első közjogi teendőként annak a törvénynek eltörlését jelöli meg, amely a férjezett asszonyt a házasságban kiskorúként szolgáltatja ki férjének.

A világ körülötte egyre baljósabb. A nemzetgyűlés, amelyben nemcsak a szocialisták, hanem a demokrata republikánusok is elenyésző kisebbségben vannak, levette a napirendről Louis Blanc javaslatát a bányák, a vasút és a biztosítás államosításáról, s a felszólalások és az újságok egyre többet emlegetik, hogy a nemzeti műhelyeknek, „az elégedetlenség e gócainak” fenntartása milyen hatalmas összegeket emészt fel. Sorra szűnnek meg a baloldali újságok. Néhány hét múlva Lamennais feljajdul: „A szegények hallgassanak!” George Sand cikkei, levelei különféle aggodalmakról tanúskodnak. Fél a nemzetgyűlés teljes jobbratolódásától, a burzsoázia diadalától és a nyomában kirobbanható polgárháborútól. Május 15-én megtörtént, amitől rettegett. Ezen a napon felkelés méretű tüntetés indult meg.

A tüntetésben megnyilvánult a demokratikus pártok határozatlansága s a klubok vezetőinek, elsősorban Blanquinak és Barbèsnek fellegekben járó forradalmisága. A tömeg azt kívánta, hogy Franciaország üzenjen hadat a cári Oroszországnak Lengyelország felszabadítására. Az irreális beavatkozás követelésével megfosztották súlyától a másik két követelést: a kormány biztosítsa a munkához való jogot, és vessen ki adót a vagyonosokra. *A bebörtönzött* a nemzetgyűlés felé terelte a tömegeket, a tüntetők behatoltak a Bourbon-palotába, ahol a képviselők ülészetek, a nemzetgyűlést feloszlatták, kijelölték az új ideiglenes kormány tagjait, majd a városházára vonultak, ahol az új kormány Barbès vezetésével megkezdte tanácskozásait.

A Párizsba rendelt katonaság és a jómódú kerületek nemzetőrcsapatai elfojtották a felkelést. A vezetőket, Barbès, Blanquit, Albert-t és Raspailt letartóztatták, a törvényszék rövidesen életfogytiglani börtönre ítélte őket. Louis Blanc-t képviselőtársai szitkozódva fogadták, leköpték, tettelesen bántalmazták, Lamartine személyes közbelépése mentette meg a letartóztatástól. A hivatalos álláspont szerint *a demokrácia egy csapással győzött a maradiak és a demagógok felett*. Valójában felszabadította a reakciós erőket. *Hitem nem rendült meg, de szívem mélységesen szomorú. A május 15-i ügy az eszmék haladását a görög naptárba⁶ utalta*, írja Poncy-nak május 24-én kelt levelében Sand. És ugyanabban a levélben erőfeszítéseiről: *Tűzben vagy jégben állva is írtam volna, ha bármi jót érek el az írással; a szakácsném vagy Lajos Fülöp stílusában is írtam volna, ha ez a stílus a legmeggyőzőbb*. A tüntetést követő éjjel elégetett egy csomó írást. Reménytelennek látta az *igazi köztársaság* ügyét. ...a nép nincs még készen... Nohant-ba akart menni. Várt két napot, hogy a menekülés látszatát elkerülje. Ellenségei nyomban azzal vádolták, hogy a veszélyben visszahúzódott birtokára, s forradalmárból *Nohant úrnője* lett.

Soha nem tagadta meg szocialista világszemléletét. Június első felében a „Vraie République”-ben Louis Blancról s a letartóztatott Barbèsről írt bátran, megindítóan. A munkásság mellett kiálló cikke aznap jelent meg, amikor a kormányt helyettesítő végrehajtó bizottság újabb felkeléstől tartva Cavaignac tábornokot katonai teljhatalommal ruházta fel.

Június 21-én feloszlatták a nemzeti műhelyeket. Felkelés volt rá a válasz. Két napig tartó harc után Cavaignac tömegmészárlással rendet teremtett. A felkelőket ezrével deportálták. *Nem hiszek többé abban a köztársaságban, amely lemészárolja a saját proletárjait*, írja Sand.

⁶ Ad calendas Graecas, latin kifejezés: sohanapjára.

A VESZTETT ILLÚZIÓK KORÁBAN

*Gyakran építék légvárakat;
a megtört léleknek ez a menedéke.*

GEORGE SAND

Azt remélte, menedéket lel Nohant-ban. Csalódott. Felforgatással, korrupcióval vádolják. La Châtre-ban az a hír járja, hogy hatalmas birtokkal gyarapította vagyonát, s a legderekabb képviselőket bebörtönöztette a vincennes-i várba. Megfenyegetik, hogy rágyújtják a kastélyt, de beérik becsmérő kiabálással. Az új polgármester - Maurice-t természetesen leváltották - azt tanácsolja, utazzék el Tours-ba, s ott várja be, amíg az indulatok lecsillapulnak. Sand marad. Az újságok mégis gúnyolják, hogy megfutamodott. „George Sandot úgy elképesztette a júniusi napok végkifejlete, hogy összecsomagoltatta bútorait, szivarosdobozát, és Párizst megfosztva jelenlététől, Tours-ba tette át lakhelyét.” Hugo másként vélekedett, szerinte Párizsban, a forradalomban volt egy férfi, George Sand és egy nő, Lamartine.

George Sand élete legválságosabb szakaszába jutott. A katasztrófa rádöbbsentette a társadalmi utópia csődjére, szétszaggatta eszményített, mitizált fogalmát a népről. Közvetlen tanúja volt a pártok és erőviszonyok kaotikus mozgásának, s a júniusi mészárlást követő hónapokban szinte monomániásan veti fel a kérdést leveleiben: miért történhetett meg, hogy a francia nép a saját forradalma ellen szavazott. Hol félrevezetett gyermeknek látja, hol megdöbbenő éleslátással ismeri fel rétegződését. *A francia nép nagy része vak, hiszékeny, tudatlan, gonosz és ostoba, egyszóval burzsoá. Az ipari városokban és a nagy központokban van egy remek kisebbség, amelynek semmi kapcsolata a falusi lakossággal... ez a kisebbség a jövő népének hordozója*, írja Mazzininak. A szocialista vezetőkről is kiábrándultan vélekedik: *Beszennyezi őket az a roppant hiúság és roppant kicsinyesség, ami Lajos Fülöp uralkodásának éveit jellemzi.* Változatlan meggyőződése, hogy a társadalmi bajok gyökere a tulajdon, de problémáját a lezajlott forradalomban árnyaltabban vizsgálja. *Túlságosan ráijesztettek a vagyonos polgárságra. A burzsoázia azt képzelte, hogy mindent el akarnak rabolni tőle: pénzt, életet és támaszt talált a nép többségében, amely szintén félti a tulajdonnak azt az árnyékát, amelynek birtokában van, vagy amelyről ábrándozik. Véleményem szerint kétféle tulajdon van: az egyéni és a társadalmi. A polgárság csupán az elsőt ismeri el, bizonyos szocialisták pedig, válaszként a társadalmi tulajdon szörnyűséges megtagadására, csupán a másodikat hajlandók elismerni.* Szeretőjének, a fiatal Victor Borie-nak 1849-ben megjelent könyvéhez írt előszavában kommunistának vallja magát, ami az akkori körülmények közt bátor tett, de leszögezi, hogy kétféle kommunizmus van: az erőszakot hirdető, amellyel a reakció rémítgeti a választókat, s az igazi, a testvériségen alapuló. Két év múlva fogalmazza meg legtömörebben világnézete szépségét és kilátástalanságát: *Úgy vagyok kommunista, mint Krisztus után ötvenben a keresztények.* A forradalom bukását követő esztendőkből egyaránt retteg a gazdagok értetlenségétől és a szegények kétségbeesésétől. A párizsi kommunben félelme igazolását fogja látni. Önmagát is keserűen bírálja: *Megsértettem a polgárságot, amely olvasta írásaimat, nem tanítottam a népet, amely nem olvasta őket.*

Máról holnapra hallgatásra kényszerült, ez a fenyegetéseknél is fájdalmasabban érinti. 1848 szeptemberében ezt írja egyik levelében: *Kérde, melyik újságnak dolgozom. Semelyiknek, legalábbis jelenleg. Az idő állítólagos követelményeinek olyan engedményeket kellene tennem, amelyekre nem vagyok hajlandó. És a lelkem összetört, bátorságát veszítette egy időre.*

Magánéletét is támadják. A legrosszabbkor. Párizsban bizottság vizsgálja forradalmi tevékenységét. Két vádpont van ellene, a „Bulletin de la République” tizenhatodik száma, amely a vád szerint felkelésre bujtogatott és tevékeny részvétele a májusi puccskísérletben. Ez utóbbit Sand tagadta. Napirenden a támadások közéleti munkássága ellen, szűkebb hazájában dühödt vagy fagyos ellenségeskedés veszi körül. Ebben a légkörben jelenik meg fogadott lánya, Augustine apjának gyalázkodó röpirata „George Sand életrajza és cselszövései” címmel. A pamflet azzal vádolja, hogy alattomos szándékkal vette magához a rokon lányt, azt akarta, hogy Maurice szeretője legyen. Az ártatlanságát veszített Augustine-t aztán férjhez adta az első jöttmenthez. (Valójában egy Bertholdi nevű grafikushoz, rajztanárhoz harmincezer frank hozománnyal. Igaz, hogy a tájképfestő Théodore Rousseau-nak, aki Solange intrikái következtében visszahúzódt, százezret ígért.) Az apa a pamflet folytatását is kilátásba helyezi; a zsarolási szándék nyilvánvaló.

Sand ügyvédhez fordul, a röpiratot sikerül elkoboztatni, arra hivatkozva, hogy Brault a saját lánya becsületébe gázol, de a sebtében elfogyott példányok kínos feltűnést keltenek. Chopin megvető nyilatkozata a sértetthez is eljutott: „Röviden: ez a legszenyesebb kaland, amelyet Párizs mostanában tárgyal. Az apa méltatlanul viselkedett, de az igazat írta meg. Ez ellen a jótékonyág ellen küzdöttem én minden erőmből, mióta a lány betette a lábát a házba.”

George Sand feltehetően elvetette a sulykot, amikor fia és az unokahúg *szent, testvéri kötelékére* hivatkozott. Az ügyvédnek írt levele szerint Maurice *kivételes tisztaságú gyermek*, (huszonhárom éves!), Augustine *angyali, sugárzóan tiszta lélek*. Sand leveleiből következtetve ragaszkodó, rokonszenves nő lehetett, de férjes asszonyként unszolja George-ot, ismertesse meg a Plon-Plonnak becézett Jérôme Bonaparte herceggel, aki ellenzékiekedéséről és szerelmi kalandjairól volt hírhedt a második császárság korában.

A nagy romantikus időnkint nemcsak regényeiben költötte át a valóságot, de bizonyos, hogy Augustine mindvégig megmaradt büvkörében, akárcsak a fiatal férfiak, akikkel csalódottan, a nép vesztett ügyét gyászolva, az üldözötteket istápolva körülvette magát.

Valami abszolútumban hittem, amely nem létezik az emberiség számára, amelynek titkát az isteni bölcsesség megtagadta tőle, írja a csalódott, keserű George Sand a júniusi felkelés vérbe fojtása után. És 1850-ben a Londonban élő Mazzininak: *A szociális boldogságról szőtt álmom, eszményem érzelmekben van, amelyeket önmagamban találok meg...* Kulcsszavak ezek. Egyrészt mert a szociális boldogságot az elérhető, megvalósítható közelségből az álmok és eszmények birodalmába utalja, másrészt elválaszthatatlanul hozzátartoznak, hiszen érzelmeiben hordozza őket. A társadalmi cselekvés útja lezárult, egyetlen lehetőség maradt: a segítség. George Sand menedéket ad politikai üldözötteknek - tevékenységéről Louis Bonaparte államcsínye után a halálos ítéletek és tömeges deportálások idején majd külön szó lesz -, a külföldre menekült Leroux-t anyagilag támogatja, holott az szüntelen pénzzavaraival temérdek gondot okozott neki. 1848 júliusában a földönfutó Bakunyin érdekében Marxhoz fordult.

Az anarchista Bakunyint a cári követ sürgető kérésére a polgárkirályság utolsó esztendejében kiutasították Franciaországból. Sand személyesen ismerte, és Bakunyin, mielőtt elhagyta az országot, néhány tiszteletteljes sor kíséretében elküldte neki a lengyel felszabadulást követelő beszédének nyomtatott szövegét. Sandnak Bakunyinhoz írt levelei közül nyilvánvaló ok miatt csupán egy maradt meg, egy másik kézhezvételét Bakunyin válasza jelzi, de az író barátaival folytatott levelezésében Michel úr néven gyakran emlegeti az orosz emigránst.

Marx lapjában, a „Neue Rheinische Zeitung”-ban egy 1848. július 6-án megjelent cikk arról számolt be, hogy George Sand keze közé súlyosan kompromittáló iratok kerültek, amelyek azt bizonyítják, hogy Bakunyin I. Miklós cár ügynöke, s az utóbbi időben letartóztatott patriótákat ő árulta el. A cikk szerint George Sand ezeket az iratokat megmutatta néhány hívének. Mihelyt a közlemény Sand tudomására jutott, azonnal tiltakozást menesztett Marxhoz,

mint a „Neue Rheinische Zeitung” szerkesztőjéhez. Kijelentette, hogy a párizsi tudósítás alaptalan; neki soha a legcsekélyebb kétsége sem volt Bakunyin jellemének tisztaságát illetően. Tiltakozása végén a szerkesztőt, lelkiismeretére hivatkozva, arra kérte, hogy haladéktalanul közölje nyilatkozatát. Marx ezt meg is tette.

A „Neue Rheinische Zeitung” jóhiszeműen hozta nyilvánosságra a vádat, amelyet - Marx közléséből tudjuk - két, egymással ismeretségben nem álló franciaországi tudósító, az egyik a Havas ügynökség, a másik egy német emigráns, A. H. Ewerbeck, juttatott el a laphoz, de valószínű, hogy a hír kapóra jött, mert Marx és hívei s a pánszlávizmus felé hajló anarchista Bakunyin között ekkor már kiéleződött az ellentét. Ideológiai problémákhoz azonban Sandnak semmi érve nem volt. Szándékosan is elzárkózott előlük. Szörnyű tragikumnak érezte, hogy azok, akik szocialistának vagy kommunistának vallják magukat, egymással vitáznak. Őt, ahogyan különböző formában többször elismétli, *az emberiség áldozatai iránti vele született szeretet* ösztökéli.

Hová menekül, mibe kapaszkodhat meg az alkotó, akinek hitét - a műveit éltető hitét - az események kegyetlenül megcáfolták? Merre vezet az eredendően romantikus író útja, amikor a bukott forradalmak után hazájában, sőt nagyrészt Európa-szerte a romantika társadalmi-ideológiai feltételei túlhaladottá váltak? (Hiszen Hugo régóta készülő, 1862-ben megjelent romantikus remekműve, „A nyomorultak” a valóságot mintegy fényképező új irányzat nyomán számos naturalista elemet tartalmaz.)

George Sand negyvennyolc után részint romantikus meseszövéssel, de a transzcendensbe lendülő alkotóerő nélkül dolgoz ki happy endekkel végződő történeteket, amelyeknek nagy, de egyre kevésbé igényes az olvasótábora. A kiadó egy ideig szerződésben kötötte ki, hogy a kéziratok merőben szépirodalmi jellegűek legyenek, ne érintsenek szociális kérdéseket. Művei egy részébe Sand igyekszik beolvasztani a kor pozitívista tudományos szellemét; az ódon kastélyokat, a várromokat, a titkos folyosókat gyakran közetek leírása helyettesíti, a szerelmesére váró ifjú botanizálással rövidíti meg az elnyúló időt, a virágok olykor növénytani nevükön szerepelnek - a természetrajongó Sand idős korára alapos botanikus lett, és ásványtannal is foglalkozott. Művei szám szerint kisebb része a negyvenes években elkezdett népi epika folytatása, továbbá sajátos új forma, a szürreális felé mutató fantasztikum, olykor tudományos fantasztikum művészi megvalósítása, ez utóbbira az irodalomtörténet alig néhány éve figyelt fel. A három csoportot külön-külön tárgyaljuk, a népi epikát „Folklór és pásztorének” cím alatt, a másik kettőt az Egyezkedés és ellenállás című fejezetben, hangsúlyozva, hogy valamennyi az alkotó lényéből fakadó ellenáramlat a kor áramlatával szemben, amely a *tények igazságára* törekszik többé-kevésbé személytelen ábrázolásban.

A forradalmi eszmék kudarca, a forradalom elbukása gyökeres változást jelent George Sand világában, de maga negyvennyolc csak elsuhanó háttérként jelenik meg egyik-másik regényében, így a *La Daniella* és a *Monsieur Sylvestre* főszereplői a forradalom menetében csalódott emberek. A forradalom után elkezdett *Életem története* sokasodó kötetét is megszakítja Sand a negyvennyolc előtti eseményeknél. Az alkotó megtorpan. A seb túlontúl mély, a probléma túlontúl sokrétű. George Sand nem tud, nem akar vallani róla. A negyvennyolcas eszmék és események, a politikai romantika teljes csődjét az idős George Sand nagy íróbarátja, Flaubert ábrázolja majd az „Érzelmek iskolájá”-ban, felhasználva Sand tapasztalatait is.

NÉPI EPIKA: FOLKLÓR ÉS PÁSZTORÉNEK

*A paraszt az egyedüli tanúja a történelemelőttinek... A népi képzeletvilág mindig valami kollektív emlék elmosódott vagy megváltozott alakja, írja Sand *Légendes rustiques* (Falusi legendák) című könyvében.*

Széles körű néprajzi munkáját, amely elválaszthatatlan falusi tárgyú regényeitől, jó ideig idegenkedés, sőt helyel-közzel gúny fogadta. Hazája szellemi élete a 17. század óta értetlenül, semmibevevően vagy egyenest ellenségesen állt szemben a népiességgel, s ezen a téren a francia romantika sem hozott lényeges változást, a német romantikával ellentétben nem fordult a saját népköltészete, hazájának falusi élete felé, jóllehet a szláv és spanyol népköltészetből olykor merített. Sand, aki következetesen szót emelt a nép kiművelésének érdekében, azt is felismerte, hogy a civilizáció terjedésével az ősi életforma képeit őrző mítoszvilág szükségszerűen eltűnésre ítéltetett, és saját korában látta azt a történelmi pillanatot, amikor még rögzíthető, mert *az öregek, a fikciók letéteményesei elmenőben vannak az életből, s a fiatalok már nem látják az őszi esték ködében bolyongó törpéket, tündéreket, lidérceket, manókat, koboldokat...* Ő maga az említett gyűjteményen kívül még *Les visions de la nuit de campagne* (A vidéki élet látomásai) című könyvében is a népi képzeletvilággal foglalkozik. A Berryben dívó szokásokat tanulmányban ismertette, s a *Mare de diable* (ördögláp) záró részében a három napig tartó lakodalom leírásában népi rítusokat örökít meg. Folytatja a Chopinnel való kapcsolata idején megkezdett népzene gyűjtő munkásságát. 1854-ben a fantázia létjogosultságát kétségbe vonó Champfleurynek, aki a bataille réaliste néven ismert művészi programban a modern civilizáció megörökítését követeli, azt írja levelében, hogy *ő primer zenei műfaj kivirágzását óhajtja, amely a népművészet őshorizontja felé fordul, hogy általánosságban nyisson horizontot a művészetnek.*

Sand kárhoztatja a francia kultúra racionalista vonulatának azt az ízlésformáló hatását, amely nagyban hozzájárult a fantasztikus száműzéséhez. Kivált Voltaire-t marasztalja el ebben a tekintetben, s a szláv és német irodalomra hivatkozik ellenpéldaként. Berryben élő barátait buzdítja, hogy járják a tanyákat, jegyezzék fel, csoportosítsák és vessék össze az ott hallott történeteket, hogy *megvilágítsák a primitív korok mély éjszakáját.*

Bőven vannak személyes emlékei; gyermekkorában ismerte azt a parasztot, akiről az a hír járta, hogy több ízben megkergették a lidércek, és csúfot üztek belőle. Fivérével betévedve egy tanyára tanúja volt, hogy a gazda töltött puskával várta a titokzatos Nagy Állatot, amely tetszés szerint öltött különféle alakot, de leggyakrabban üsző nagyságú kutya képében mutatkozott, s míg a gazda felkészült a védelemre, felesége térden állva imádkozott. Saját szemével látta a farkasember hírében álló parasztot; a mendemonda szerint nemegyszer harminc farkas is vonult a nyomában. Az ötvenes években Nohant-ban még eleven hagyomány a Gargantua nevű óriás, aki egyet rúgott facipőjével, s a síkságon azon nyomban domb nőtt ki a földből. Sand megjegyzi, hogy a mesélők hírét sem hallották Rabelais-nak.

A népi képzelet ősvilágának jelenségei rárimelnek saját lelki alkatára: *...oly sokáig hittem bizonyos látomásokban, amelyeket ugyan nem magam éltem át, de észleltem, ahogy körülöttem másokat lenyűgöztek, hogy még most sem tudnám pontosan megmondani, hol végződik a valóság, hol kezdődik a hallucináció.* Ő maga is hajlamos volt egy-egy válságos pillanatban a látomásra, gyakran a realitás és a vízió határait elmosó állapotra, az alkotásnak arra az elindító élményére s arra a benső folyamatra, amelyet megkapóan ír le az *Egy utazó levelei*-ben: *Amikor az alakzatok elmosódnak, s a tárgyak remegni látszanak a párában, amikor képzeletem a feltevések és szeszélyek végláthatatlan térségébe lendülhet, egyetlen szempillantással ledönthetek, eltörölhetek egy várost és erdővé, mezővé vagy temetővé alakítom át, kényemkedvem szerint rendelkezem vele, uralkodom rajta... benépesítem fantáziám teremtményeivel.*

A népi hiedelmek világa átszővi Sand falusi regényeit. A ráolvasás, a történetek a beszélő állatokról, lidércekről, koboldokról, a pogány és keresztény rítusok keveredésének leírása bizonyítja, mennyire ura az anyagának.

A Berryben használatos tájszavakból szótárt állított össze a saját használatára; nagyjából ötszázat jegyzett fel. A *talált gyerek* előszava tanúsítja, mennyire foglalkoztatja a népies stílus problémája, vagyis az, hogy meddig menjen a népies szóhasználatban és mondatfűzésben. A megoldás Sand szerint: úgy beszélni el a történetet, mintha jobbján egy művelt párizsi, balján pedig egy parasztember ülne, *világosan beszélni a párizsi, egyszerűen a földműves számára, s a feldolgozásban azt keresni, hogyan léphet be a művészet a primitív egyszerűség misztériumába anélkül, hogy megszűnne mindenki számára művészet lenni.*

Ő maga *pásztoréneknek* nevezi falusi idilljeit, amelyekben francia irodalomtörténészek a Giono- és Ramus-regények őseit látják. Kétségtelen, hogy az antik irodalomig, Longasz „Daphnisz és Khloé” című regényéig visszanyúló műfajban a túlbonyolódott társadalomba zárt ember vágyódását látja a természetes, a rousseau-i értelemben vett naiv életforma után, s az is valószínű, hogy népi idilljei tiltakozó válaszok Balzac sötét parasztvilágára („Parasztok”), és hadakozások is az egyszerűség nevében a kommersz irodalmat képviselő Sue és Féval szörnyűségeket és bonyodalmakat halmozó termékeivel. De a pásztorének írójuk eredendő transzcendenciavágyát is kielégítik. *Fantasztikum és metafizika ugyanaz*, mondta ki Sand 1839-ben, a fantasztikus drámáról írt tanulmányában. Aligha tévedünk hát, ha a forradalom bukása utáni esztendők népi tárgyú regényeiben, a népi hiedelmeket feldolgozó gyűjtésekben fogódzót is látunk, önmaga menekítését a korból, amelyben a társadalmi utópia Ígéretföldjének már nem volt helye, s amelynek irodalma a tényekre leszűkített valóságból száműzte az imagináriust.

Népi regényeinek cselekménye a *Falusi muzsikások* kivételével egy beteljesülő szerelem története, akadályai általában a paraszti élet hierarchiájának ellentétei, a módos és szegény-parasztot elválasztó szakadék, amelyet a tiszta érzés áthidal. Akárcsak a legtöbb Sand-műben, nehéz sorsú hősnő vagy hős áll szemben a kíváncsúnak, de silány vetélytárssal. A szerkezet a *Consuelo* vagy a *Rudolstadt grófné* polifóniájával szemben lineáris.

Rousseau hatása, a romantikus antikapitalizmus nyomon követhető ezekben a művekben. A jómódú gazdával szemben mindig a szegény képviseli az emelkedett erkölcsöt (François, a talált gyerek, a kis Fadette, Az ördögláp-ban a cselédnek elszegődő Marie). Figyelemre méltó, hogy Az ördögláp nehézkes, jóindulatú Germainje vagyona növekedésével önző, csökönyös emberré válik a *Diabla aux champs* (Ördög a mezőkön) című regényben.

Közvetlenül a májusi tüntetés után kényszerű visszavonultságában Sand befejezte a forradalom kitörése miatt félbemaradt *A talált gyerek*-et, majd megírja *A kis Fadette*-et, s néhány évre rá az újabban nagyra tartott *Falusi muzsikások*-at.

A *talált gyerek* keretes regény, François és a molnárné történetét a kendertiloló beszéli el. A téma merész: a lelenc François és nevelőanyja, a molnárné részint oltalmazó részvétből, részint szerető hálából szövődő kapcsolatának átalakulása házassággal végződő szerelemmé. A célratörő, szikár szerkezetű regény kikerüli az érzelmesség buktatóit. A férj, a molnár erkölcsi-anyagi züllésével párhuzamosan érik François megfontolt, lélekben-testben erős férfivá, aki támasza lesz az asszonynak. A költőien ábrázolt Ödipusz-komplexus mögött ott van Sand személyes élménye: beteljesült szerelme Maurice barátjával, a nagy gyakorlati érzékű Victor Borie-val. Az italozó, fősvény, befolyásolható és indulatos molnár alakja mögött alighanem Dudevant sejlik fel.

Kitapintható a személyes élményanyaga *A kis Fadette*-nek is. Bűbájosság hírébe keveredett nagyanyja miatt a falu közösségéből kirekesztett, lenézett, kicsúfolt Fadette bátran vállalt

magánya, nehéz sorsa mögött a hajdani Aurore Dupin büszke keserűségét érezni. Akárcsak a regény hősnője, ő is szenvedett rossz hírű anyja miatt, s a megvetésre daccal felelt.

A babonák misztikuma a falu életének természetes része, s a cselekmény előmozdítója *A kis Fadette*-ben. Vajákos nagyanyja miatt a kamasz lány is búbajos hírben áll, s maga is tetszeleg a szerepében. Cingár, mozgékony alakja a lép felett lebegő lidércfényre, a népképzelet csúfondáros manójára, *a fadet*-ra emlékeztet. Ilyennek látja néha a falusi gazda fia, Landry is, akinek megmondja, hol találhatja meg a vihar kitörése előtt elbujdosott ikertestvérét. Sand írői bravúrja, ahogyan Fadette alakját már-már felröppenti a valóságfelettibe. A folyón átvivő híd korlátján gubbasztó fekete hajú, sötét bőrű *kislány felegyenesedett a korlátfán, s a két karjával csapkodott, mint aki el akar repülni*. Landry tudatában a józan ész csatázik a babonás hiedelemmel. Megszegi ígéretét, Fadette számára nem kéri el az ajándékot, a gatyás fehér tyúkot szüleitől. A lány újra segít rajta, a sötétben átvezeti az ingoványban a gázlón, Landrynek éjjel *legalább ötven álomban jelent meg a kis Fadette. Egy manón lovagolt, a manó nagy, piros kakas formáját öltötte, egyik lábával szaruból készült lámpást tartott, gyertya égett benne, s a lidércfény bevilágította az egész Szittyóst. Majd a kis Fadette átváltozott, akkora tücsök lett belőle, mint egy kecske, s tücsökhangon egy dalt ciripelte neki, amiből ő csak egy-két szót értett meg, valamennyi rímelt egymásra...* A fiúban akkor oszlik el teljesen a gyanú és az idegenkedés, amikor Fadette-et szenvedni látja.

Edmée-hez, Consuelóhoz hasonlóan - és még folytathatnánk a sort - Fadette is beavató. Landryt tágasabb távlatú, emelkedettebb szintű életformába vezeti, s a fiú ikerpárját, az érzékenységében önzővé vált Sylvine-t kiszabadítja az emésztő tespedésből.

A kis Fadette 1851. december 21-én, tehát három héttel az államcsíny után írott előszava nem hagy kétséget az író lelkiállapota és szándéka felől: *1848 júniusának gyászos napjai után, amelyek feldúlták és mélységes fájdalommal töltötték el lelkemet, arra törekedtem, hogy a magányban újra rátaláljak, ha nem is a megnyugvásra, de legalább a hitemre... A júniusi napok óta, amelyeknek a mostani események elkerülhetetlen következményei, a szerző, aki ezt a regényt átnyújtja az olvasónak, azt a célt tűzte ki, hogy kedves lesz, még akkor is, ha belepusztul bánatába. Túrte, hogy pásztorregéit, akárcsak előző írásait kigúnyolják, és nem törődött bizonyos kritikusok véleményével. E könyv írója tudja, hogy örömet szerez azoknak, akik szeretik ezt a hangot, s ha örömet szerez nekik, akiket ugyanaz a baj gyötör, vagyis irtóznak a gyűlölettől és a bosszútól, akkor annyi jót tesz velük, amennyit csak elfogadhatnak; mulékony jótétemény, átmeneti megkönnyebbülés, de mégis valódibb holmi szenvedélyes szónoklásnál és megrázóbb a hagyományos érzelemnyilvánításnál.*

A boldog jövő egykori látnoka utópiája szétmállása után új hivatást talált magának: a vigasztalóét.

Sainte-Beuve, aki - emlékezhetünk - fanyalgott a negyvenes évek irányregényeitől, hosszú cikkben méltatja Sand pásztorregéit, és megállapítja: „Véleményem szerint még nem érkezett el az idő a kritika számára, hogy ezt a hatalmas tehetséget áramlásában összefogja és természetébe behatoljon...”

LOUIS BONAPARTE

1851. december 1-én a színdarabja próbáira Párizsba érkező Sand cirkuszba ment lányával. Clésingerék kénytelenek voltak eladni a Narbonne utcai házat, berendezésüket Sand mentette meg az árveréstől. Solange újabb évjáradékot kunyerált és kapott anyjától, s a további segítség reményében felfüggesztette az ellenségeskedést.

A cirkusból hazafelé kocsijuk az elnöki rezidencia mellett hajtott el. Az Élysée palota előtt csupán egyetlen őrt láttak strázsálni. Az utcák kihaltak. *Nem holnap lesz*, jegyezte meg Sand.

Másnap reggel Manceau, a vésnök, aki a politikai okokból Belgiumba menekült Borie után hosszú ideig élettársa lett, azzal a hírrel költötte, hogy a nemzetgyűlést feloszlatták, Cavaignac tábornokot a vincennes-i várba zárták. Sand fásultan vette tudomásul a hírt. A júniusi véres napok óta a köztársasághoz a megvetésen kívül már semmi köze nem volt. A nemzetgyűlés feloszlását követő éjszakát ébren töltötte, fázósan gubbasztva a tűz mellett. Az utcát figyelte. *Semmi. A halál, az ostobaság vagy a rémület csöndje.*

Rövidesen megtartották a népszavazást. Hét és fél millió szavazat elenyésző kisebbség ellenében tíz évre biztosította Louis Bonaparténak az elnöki tisztséget. „Túlléptem a törvényesség határait, de csak azért, hogy helyreállítsam a törvényes jogokat”, nyilatkozott a nemzetgyűlést feloszlató herceg. Elkezdődtek a kivégzések, a tömeges deportálások, bebörtönzések.

Louis Napóleon Bonapartével, a későbbi III. Napóleonnal a harmincas évek végén ismerkedett meg George Sand. Mindketten hevesen bíralták a polgárkirályságot, csak különböző indokokból, de George Sandnak rokonszenves volt a herceg carbonaro múltja s a szociális kérdések iránt mutatott érdeklődése. Intelligensnek, fogékornak és ártalmatlannak tartotta.

Bonaparte második sikertelen puccskísérlete miatt a hami erődbe került, ahol a kivételes bánásmódban részesülő fogoly - szeretője naponként látogatta - a kor szellemi divatjának hódolva könyvet írt a pauperizmus felszámolásáról. A tanulmányt elküldte a szocialista nézeteiről közismert írónőnek.

Sand bizonyára tisztában volt vele, hogy a szerző a pauperizmus orvoslására a tekintélyuralom óvatos adagolását ajánlja, mert válaszában azt a reményét fejezi ki, hogy a herceg *beéri a francia polgártárs címével*, és leszögezi: *Valamennyi ember szuverenitását mindig összeegyeztethetetlennek fogjuk tartani az egyetlen ember szuverenitásával.* Gyanakszik, igaz, nem kellő mértékben, de kétségkívül jobban, mint Louis Blanc, aki meglátogatta Bonapartét a börtönben, és könyvéről hosszú cikket írt.

A levelezés folytatódik George Sand és Louis Bonaparte közt. A herceg mély rokonszenvéről biztosítja az írónőt; beismeri, hogy nem köztársaságpárti, de feltétlen híve a demokratikus intézményeknek és a tömegek jólétének. Behízelgően udvarias: *Asszonyom, higgye el, ha barátjának nevez, a legszebb címmel ajándékoz meg... Ön, akiben megvannak a férfi nemes tulajdonságai a hibái nélkül, nem lehet igazságtalan irántam.* Sand fájlalja, hogy nem hihet a herceg egyenlőségszeretében.

Louis Bonaparte 1847 januárjában megszökött az erődből, s a februári forradalom nyomában tért vissza Franciaországba. Lamartine kiutasította, arra a rendeletre hivatkozva, amely a Bonapartékat örökre száműzte az országból. A herceg elutazott, de ügynökei buzgólkodtak. A választásokon, amelyeknek kimenetele kétségbe ejtette Sandot, őt körzet vallotta képviselőjének. Lamartine követelte, hogy semmisítsék meg a választást; a képviselőház, nagyrészt az elképesztően naiv Louis Blanc ösztönzésére érvényesítette a mandátumot. Amikor a júniusi véres napok után Franciaország elnökválasztás előtt állt, Sand keserű gúnnyal emlegette a két lehetőséget: Cavaignac tábornok, a véres, vagy Louis Bonaparte, a rozsdás kard. Véleménye az utóbbiról: *Árny, a pártok gyöngeségének köszönheti helyzetét.* Veszélyesnek azért ítélte, mert a nép szemében *a bálványozott császári fétist testesíti meg*, ezért írta egyik levelében, hogy akkor inkább a *véres kard, a gyűlöletes Cavaignac, mert az legalább nem akar uralkodó lenni.*

Hamarosan három újság szerkesztőségéhez küldött tiltakozást Louis Bonapartével kapcsolatban. A hírverésnek ez a mestere elnöki korteshadjáratában közzétett egy levelet, amelyet

Sand írt neki a hami erődbe, sőt plakátokra is kinyomatta: a falragaszon képmása körül ott volt egy-egy részlet Sand, Béranger, Louis Blanc és Chateaubriand leveléből, valamint egy kiragadott mondat a könyvét méltató újságcikkből. Sand tiltakozásában éles határt vont a hami erőd foglya és az elnökjelölt közt. Az előbbi *demokratának mutatkozott, olyan embernek, akit bánt a nép szenvedése*. Halvány lehetőségként már akkor is számolni lehetett vele, hogy a fogoly a jövőben hatalomra jut, s ezért *kötelességemnek tudtam leveleimben figyelmeztetni őt nemcsak a népnek arra a szent jogára, hogy megéljen munkájából, hanem Franciaországnak arra a szent jogára is, hogy elűzze az uralkodókat. Nem tartok tőle, hogy Louis Bonaparte közzéteszi mindazt, amit erről a kérdésről írtam neki, magam pedig azért nem hozom nyilvánosságra, mert nem óhajtom példáját követni: nem akarok bizalmas leveleket kiszolgáltatni a nyilvánosság kíváncsiságának*. A hami erőd foglyáról rátér az elnökjelöltre: Louis Bonaparténak, aki meggyőződéses ellensége a köztársasági államformának, nincs joga elnökségre törekedni.

*

Sand tragikus szükségszerűséget lát az eseményekben. Negyvennyolc júniusa ötvenegy december másodikához vezetett... *A polgárság, amikor a hadsereghez csatlakozott, hogy eltiporja a proletariátust, bűnt követett el, amelyet később kell levezekelnie*, jegyzi meg 1851 november-decemberét tárgyaló *Napló*-jában. És a nép, amely szavazataival hatalomra segítette Louis Bonapartét? Sand az államcsíny után ezeket a mély értelmű, más történelmi helyzetekre is érvényes sorokat írja kiadójának, a baloldali nézeteiről közismert Hetzelnek 1851. december 24-én: *Egyesek úgy vélték, hogy a szocializmus túl közeli és túl bizonytalan győzelme s aközött, ami ebben a hónapban történik, van egy középút: az alkotmányos köztársaság. Láthatja, hogy a nép nem akarta, és nagyon egyszerű, hogy miért nem. A végletes szenvedés végletes orvosságokat követel*.

A nemzetgyűlés feloszlatásáig George Sand azt remélte, hogy az elnök megőrzött magában valamit a hami erőd foglyából. Tévedett.

Legszilárdabb támaszai azt várták a császárság felé menetelő herceg-elnöktől, hogy „a szigor pallosával kezében haladjon át a századon”. A jövőbeli III. Napóleon eleget tesz híveinek. A köztársaságpartí tisztségviselőket elmozdítják állásukból. Özönlének a névtelen levelek. *Franciaország egyik fele feljelenti a másikat*, állapítja meg keserűen Sand. A politikai foglyokat Afrikába vagy Cayenne-be szállítják kényszermunkára, a börtönök telve. Sand is ettől a sorstól retteg. Rokonaihoz, Villeneuve grófékhoz menesztett levelei félelelmről tanúskodnak. Villeneuve-éket baráti kapcsolat fűzi az elnökhöz, Sand burkoltan, de érthetően közbenjárásukat kéri. *Meglehet, hogy letartóztatnak és deportálnak. Elmenekülni nem akarok, nehogy alaptalan gyanút keltsek. Isten nevére esküdhetek: három esztendő óta, anélkül hogy utópiámról lemondtam volna, amely, tudják jól, keresztényi és szelíd, akárcsak hajlamaim, ujjamat se mozdítottam a hivatalos társadalom ellen... Nem panaszkodom, szomorú vagyok, de nem haragos; az én szememben mindez Isten akarata, s én belenyugszom minden következményébe a bátorságnak, amelyet tanúsítottam*. Aligha nyugodott bele, mert a következő napon ismét ír Villeneuve-éknek. A deportálás halálát jelentené. *Súlyos májbajom van, nem jutnék át a tengeren... Ha halálra ítélnének engem, aki gondolataimban, szavaimban, tetteimben mindig csakis eszmék ellen hadakoztam, és politikai ellenfeleimet számtalanszor megsegítettem, belenyugszom, s gyermekeimnek példát mutatok bátorságból*. A két levél akkor kelt kínos benyomást, ha összevetjük az életfogytiglani börtönre ítélt Barbèsnek küldött soraival; a forradalom bukása után Sand azon kesergett, mért nem osztozhat ő is a fogoly sorsában. Ezúttal osztozhatna, legalábbis az Hugóéban, aki munkászubzonyban emigrált hazájából, és csak a császárság összeomlása után tért vissza.

Louis Bonaparténak esze ágában sem volt bebörtönöztetni vagy éppenséggel deportáltatni Franciaország nagy és világhírű íróját. Alighanem Leroux egyik barátja találta fején a szöveget, amikor megállapította: George Sand nem szent, de mindig kitűnő író marad.

Alighogy megnyugodott a saját sorsa felől, máris porondra lépett, teljes lendülettel és fáradhatatlan önzetlenséggel az üldözöttek érdekében. A vágyott társadalmat az utópia birodalmába vagy legalábbis a messze jövőbe utalja, s az adott történelmi társadalomban, amelynek tényleges valóságát kénytelen elfogadni, de etikai érvényességét mindvégig tagadja, teszi a maga dolgát: ír és segíti a bajban lévőket.

A *rendkívüli állapot* még tartott, amikor utazási engedélyt kért a rendőrprefektustól. Párizsba ment, hogy a hercegelnöknél felszólaljon bebörtönzött, halálra ítélt elvbarátai érdekében. Levelet írt Louis Bonaparténak, kihallgatást kért; az elnök udvarias válaszban közölte, hogy fogadja. Sand attól félve, hogy nem lesz ideje előadni mindazt, ami a szíven fekszik, mondanivalóját a magával vitt hosszú levélben fejtette ki. Staël asszonyra hivatkozott, aki először Párizsban, majd a száműzetésben bátran támadta Napóleont. *Herceg, én nem vagyok Staël asszony. Bennem nincs meg az ő lángesze, és hiányzik belőlem a gőg, amellyel ő a lángelme és hatalom kettős arca ellen harcolt... Mégis merész lépésre szántam rá magam... Ön lesújtott mindazokra, akik köztársasági szocialistának vallják magukat vagy elfogadják, hogy annak nevezzék őket... Győztes! Elég! ...Amnesztiát! Amnesztiát minél előbb, herceg!*

Bonaparte két kezébe fogta az író kezét, így hallgatta megindult arckifejezéssel, s elirányította törvénytelen félttestvéréhez, Morny belügyminiszterhez, a korszak egyik legszennyesebb jellemű spekulánsához, aki az államcsínyben hathatósan segítette. Morny elutasítaná Sandot, de ő nem hagyja magát, bátran nekitámad. *A köztársaság híve vagyok, 1848-ban hosszú órákat töltöttem el abban a dolgozószobában, amely most az öné, s irgalomra buzdítottam azokat, akiket önök levertek.* Újabb kihallgatást kér az elnöktől. *Hadd tudják meg, hogy igaz, amit Ön mondott nekem: Nem üldözöm a meggyőződést, nem büntetem a gondolatot...* Járja a hivatalokat, beadványokat ír. Baráti levelezése azt bizonyítja, hogy Louis Napóleont illetően illúziói voltak. *Meg vagyok győződve és meg is leszek, hogy az elnök szerencsétlen ember, áldozata a tévedésének és annak, hogy a célt mindenek fölé helyezi.* Kilincselése nem maradt eredménytelen. Négy halálraítéltet mentett meg a kivégzéstől, foglyokat a deportálástól. Hajthatatlan köztársasági elvbarátai közül néhányan megrótták, hogy személyes kapcsolatba lépett a diktatúra kalandoraival, akadtak, akik visszautasították a kegyelmet, s olyan vádak is elhangzottak, hogy egyezkedni akar, átmenteni magát az új rendszer kegyeltjévé. Ezt a vádat a tények cáfolták meg; Sand mihelyt nem volt szükség közbenjárására, megszakította a kapcsolatot a hamarosan császárrá felvergődött Louis Bonapartéval, visszautasított kitüntetést, jutalmat.

Fáradozásaiban öngazolást is talált. *Lám, nem voltam sem örült, sem bűnös, amikor meg akartam kímélni magam, hogy másokat megmenthessek, és nem szükséges gyáván megtagadni világnézetünket,* írja Villeneuve grófnak. Végeredményben igaza volt, de a kétségbeesett meghasonlásból nagyon hamar jutott el abba a szorongásmentes állapotba, amelyet tévesen tulajdonítanak mindig a tiszta lelkiismeretnek.

A vádoló hangok elhallgatnak. George Sand a köztudatban egyre nyilvánvalóbban az üldözöttek pártfogójává és gyámolítójává válik, *Berry szentjévé*, a politikai foglyok és száműzöttek és a nyomorgó falusiak *Segítő Miasszonyunkává*. Csodálatra méltó életigenléssel - életigenlésen a személyiség humánus kiteljesedésére való állandó törekvést értjük - találta meg a méltó feladatokat, a szükséges életformát.

NOHANT NAGYASSZONYA

Nem hiszek a boldogságban, és nem keresem, de nem bírok, nem akarok úgy élni, hogy ne szeressem. George Sand rezignált, kissé keserűen, bölcsen, de tele életkedvvel. A teljesség hajszolója lemondott a hiánytalan egészségről, mer és tud apróbb-nagyobb örömeket teremteni magának. Bábszínház, unokák, írók és művészek barátsága, botanika, ásványtan és szerelem a nála tizenhárom évvel fiatalabb Manceau személyében. Manceau egy ideig a szocialista újságíróval, Borie-val és Maurice festő barátjával, Lambert-rel, sőt negyedikként egy ifjú jogással élvezi Nohant vendégszeretetét - valamennyien a festegető, rajzoló Maurice baráti köréhez tartoznak. Manceau hamarosan egyedül marad a porondon. Borie a tömeges letartóztatások elől Belgiumba menekült, amíg anyagilag talpra nem áll, Sand támogatja. Lambert hamarosan kegyvesztett lett, mert pályája érdekében - barátnője és pártfogója szerint - túl sokat időzik Párizsban.

Ezek a fiatal férfiak vagy éppenséggel fiúk - hiszen Lambert Maurice-szal majdnem egykorú - ragaszkodnak Sandhoz, tisztelik, és még azt sem lehet állítani, hogy különösképpen függenek tőle anyagilag. A festőművész így kesereg barátjának: „Sand asszony kegyetlen szavakkal fejezte be levelét! ...könnyeztem a szemrehányást olvasván; nem érdemeltem meg. ...Nála senki nem tud jobban szeretni, de senki nem töri szét gyorsabban szeretete tárgyát...” Sand némileg megenyhült, mert alig egy hónap múlva Lambert ezt írja: „Minden nyaramat Nohantban fogom tölteni. Mihelyt szüksége lesz rám egy színdarabja számára, rendelkezésére állok... Bármily kicsiny volt is az elvonult felhő, az ő szívét kihűtötte; az enyém nem változott, soha életemben el nem felejttem, mit tett értem.”

A festő átmeneti elkeseredésében megjósolta (de nem George-nak), hogy Sand egy napon magára marad. Tévedett, akárcsak Delacroix, aki 1852-ben ezt jegyezte naplójába: „Furcsa ezeknek a fiatal férfiaknak helyzete a szegény nő körül...” George Sand nem szánandó. Egykori szeretői a barátai, tisztelői lettek, vagy mint Musset, megindult nosztalgiával idézik fel emlékét. Chopin engesztelhetetlenül, keserű sértődöttséggel távolodott el tőle, végeredményben ez is siker, Michel de Bourges panaszosan dühös vádaskodással emlegeti nevét, mert úgy véli, nem alaptalanul, hogy a forradalomban Sand ütötte el a megyei biztos tisztségétől. Az *Életem történeté*-ben Sand tagadja, hogy a megbízatás visszavonása az ő sugallatára történt, de néhány levele az ellenkezőjéről tanúskodik. Micsoda keserűség fortyoghatott mindvégig a becsvágyó Michelben, hogy meggyötört, megalázott szeretője a forradalomban irányító szerephez jutott, s utána, anélkül hogy világnézetét megtagadta volna, az ország ünnepelt írója maradt, ő maga pedig vidéki ügyvéd, akin átlépett az idő.

*

1850-től Manceau haláláig tizenhat éven át élt George Sand a vésnőkkel. Manceau eleinte csupán egy személy Nohant számos fiatal vendége között. Naplójából - ki nem vezetett naplót ebben a korban? - kiderül, hogy egy alkalommal csaknem tettelegességre került sor közte és Lambert, a festő között, de Madame, ahogyan Manceau szeretőjét és pártfogóját mindvégig nevezi, közbevetette magát és rábeszélte őket, hogy csókolják meg egymást. Sand utópiája, a társadalmi osztályok összebékítése kudarcba fúlt; a testvériség eszméjét a körülötte rajzó férfiak közt igyekszik megvalósítani.

Manceau anyai és plebejus érzelmeit is kielégítette. Népi származású, *nyomorban született*, közli róla, nyápic, akárcsak Chopin, és sokat köhécsel. A jóképű, kellemes modorú férfi tulajdonképpen iskolázatlan, vésnökműhelyben inaskodott, majd felszabadult és kitűnő mesterember lett belőle, a helyesírással hadilábon áll, de ügyes verseket ír. Gyöngéd, figyelmes élettársa és titkára is Sandnak, gyakorlati érzéke önzetlenséggel párosul. Szemmel tartja a háztartást, megbízhatóan intézi az anyagi ügyeket, esténként utánanéz, ott van-e Sand író-

asztalán a papír, tinta, cukros víz és cigaretta, s idővel szelíd, de határozott nagyapaként játszik az unokákkal.

Théophile Gautier leírja, milyen a napirend Nohant-ban Manceau idejében: „A reggeli tíz órakor van. Amikor a mutató a tízeshez ér, mindenki asztalhoz ül. Sand belép, olyan, mint az alvajáró, a villásreggelit végigbóbiskolja. Reggeli után a kertbe megyünk, tekézőnk, a játéktól felfrissül. Leül és beszélget. Ilyenkor csaknem mindig kiejtési kérdésekről folyik a szó.” A társalgás néha vaskosra fordul, „de soha egyetlen szó nem hangzik el a nemek viszonyáról. Azt hiszem, ajtót mutatnának annak, aki a legcsekélyebb célzást tenné rá... Három órakor Sand asszony a szobájába megy, dolgozik hatig. Utána estebéd, kissé gyorsan fogyasztjuk el, hogy Marie Caillot-nak is ideje maradjon vacsorázni. Marie házicseléd, amolyan kis Fadette, akit Sand magához vett, bábos a színházában, s esténként ott ül a szalonban... Étkezés után Sand szótlánul pasziánszozik éjfélig.”

Egészítsük ki az életképet. Késő este Sand dolgozószobájába megy, általában pitymallatig dolgozik íróasztalánál. Sebesen rója a sorokat, keveset töröl; Manceau-nak az íróasztal kellékein kívül arra is van gondja, hogy ellenőrizze, Madame papucsát odakészítették-e az ágyához.

Hányan nem köszörülik nyelvüket a furcsa páron! A nagy író, korának egyik legműveltebb embere, Dudevant báróné, Maurice de Saxe marsall leszármazottja egy iskolázatlan vésnökkel él együtt. Valójában őszinte, szép kapcsolat volt, és mindketten teljes szívvel vállalták.

Sand így ír szeretőjéről Hetzelnek, kiadójának és bizalmasának: *Szeret engem, szeret, soha senkit nem láttam így szeretni. Minden hiba, ami másokkal szemben megnyilvánulhat, megsemmisül, ha kettesben vagyunk. Olyankor kedveskedő macska és hű kutya egy személyben, és minden gondolatának, minden tettének az a célja, hogy az a lény, akit szeret, helyeselje. Múltjában nagyon kicsapongó volt, de az igaz szerelemben tiszta, olyan tiszta és szenvedélyes, amilyennek az érzékek, a szív és a lélek vágyai elképzelik. Olyan természet, amely nem hasonlít senkihez, rendkívüli erőforrásai vannak önmagában, százszor is tévedhet, de egyszer sem válik nemtelenné, és csak a magamfajta nagyon egyenes és egyszerű lélek tudja megismerni és meghatározni...*

És a viselkedését is szeretem. A két mancsa ügyes, mozdulatai biztosak. Semmit el nem tör, nem hasonlít a férfiak hatvankilenc százalékára, akik kétbalkezesek és szórakozottságból, hanyagságból vagy ügyetlenségből soha nem csinálják meg előszörre, amit meg akarnak csinálni. Neki gondja van mindenre, ami kell, s egész lényét beleviszi, ha egy pohár vizet hoz nekem vagy tüzet ad... Ha beteg vagyok, fél gyógyulás látni, hogyan rázza fel a párnámat és hozza a papucsomat. Nekem, aki soha nem kértem, s el sem fogadtam a gondoskodást, szükségem van az ő gondoskodására, mintha természetemben gyökerezne, hogy kényeztessenek.

Eleinte nyilván úgy szereti, mint egy hű, mindenre használható szolgát, de érzései egyre inkább mélyülnek. Ugyancsak kiadójának írja: *Igen, jól vagyok és boldog, nagyon boldog. Azt hiszem, életemben először mondhatom ezt, s adhatom át magam önző módon boldogságom áldásának. Annyi ember gyötört meg, hogy olykor elcsodálkozom azt tapasztalva, lám, nem mindenki örült, különöc, gonosz vagy gyöngé.*

Az ifjabb Dumas-nak Sand így nyilatkozik Manceauról: *Olyan ember, akit becsülhet, nem kell attól tartania, hogy csalódást okoz. Valószínű, hogy a vele töltött tizenkét esztendő békített ki engem végleg az emberi természettel.*

Ez a rendhagyó kapcsolat valójában meghitt családi élet. A kortársak, akik fullánkos megjegyzéseket tettek rá, aligha vették tekintetbe, hogy valamennyi férfi között, akikkel Sand együtt élt vagy hosszabb ideig viszonyt folytatott, csak Chopin és Manceau volt *jellemes* ember... (Különös, hogy Maurice éppen kettőjüket nem bírta elviselni.) Viszonyukban a vés-

nők az önmagát háttérbe helyező feleség szerepét töltötte be anélkül, hogy mártírnak érezte volna magát. Folytatta a saját munkásságát, sőt Sand és az ifjabb Dumas bábáskodásával színműírással is próbálkozott, s a darab színre is került, díszleteket készített a bábszínháznak, gondosan intézte az anyagi ügyeket. „Madame” nagy összegeket fektetett be a kastélyba; Nohant-ba bevezették a központi fűtést, a fázós Sand nem győzött áradozni. A biliárdtermet bábszínházzá alakították át, idővel kibővítették. Esténként a nagy asztalt körülülték a háziak és a vendégek, vendég gyakran volt, kivált attól kezdve, hogy a közeli Chateauroux-t vasútvonal köti össze Párizssal. A bábok kosztümjeit szabják-varrják, Hugo legújabb kötetét beszél meg, Maurice rajzol, valaki felolvas - Musset verseiből is! Sand a fáradhatatlan, szerény, lelkes Manceau-val, aki mintha utópista korszaka regényeiből kelt volna életre, botanikai gyűjteményét rendezzi, növényeket présel.

Nyaranta az Indre-ben fürdenek. A teljességet hajszoló Lélia megteremtője és hasonmása valaha benne próbálta fékezni tomboló életvágyát. Túl a hatvanon, George Sand a folyóban úszik vendégeivel, s az ifjabb Dumas csipkelődve azt kérdi tőle: - Most jutott eszembe, mi a véleménye a *Léliá*-ról. Sand tempózás közben válaszol: - A *Lélia*? Ne is beszéljen róla! Nemrég újra el akartam olvasni, s az első kötetnek sem bírtam a végére jutni. - Aztán kis hallgatás után hozzáteszi: - Mindegy. Amikor megírtam, őszintén írtam meg.

Bámulatos könnyedséggel bírt túllépni hajdani énjén. Ritka pillanatok kivételével világéletében aggálymentes volt önmagával szemben, a nagy szenvedélyek elmúltával nyilván ennek is köszönhetette derűjét, az évek hozta bölcsességet. *Lejtős úton haladok, hol fölfelé, hol lefelé visz... Az élet vezet, amerre kedve tartja, és már sok éve olyan közönyös vagyok ebben a kérdésben, hogy semmi ellen nem kell védekeznem: derűs tájakon haladok át, s hálát adok Istennek, hogy részem lehet bennük; de miként történt, azt nem tudom. Talán jó szándékú voltam: Pax hominibus bonae voluntatis...*⁷ - írja Sainte-Beuve-nek.

Nohant nagyasszonya általában nyolc-kilenc állandó személyzetet tartott, s alkalmi cselédeket, ha sok volt a vendég. A háztartás költségeit az évenként megírt regények, az új kiadások, a regényekből készült színdarabok s az *Életem története* sokasodó kötetei fedezték. A személyzetet jól fizette, többet adott a szokásos bérnél, a cseléd vagy szolgáló kifejezést nem tűrte, a ház alkalmazottja kifejezéssel élt. Nem osztogatott parancsokat; általában azt mondta: megcsinálná? Szerette, ha azt felelik rá: örömet. A rendes munkát elvárta, de soha nem kívánt olyan szolgálatot, ami legkevesbé is megalázó. Nem tűrte a szobalány- és inasegyenruhát, a pletykát még kevésbé. A ház *alkalmazottai* tudták, hogy a kastélyról semmi hírt nem szabad terjeszteni.

Egy közös kiránduláson Berry hegyes részében Sand és Manceau festői kis falura, név szerint Gargillesse-re bukkant. A völgykatlanban források, a növényzet dús, az éghajlat enyhe - külön öröm a fázós Sandnak -, a faluban régi román templom, a közelben regényes kastély. Sand arra gondolt, hogy házat vesz a községben, s a vendégektől hemzseggő Nohant-ból időnként ide húzódhat. Alighogy Sand kifejezte vágyát, Manceau engedélyt kért és kapott, hogy keresetéből vehessen egy kis házat a folyó mentén szíve hölgyének. Belül átalakította, s az apró szobákat stílusosan bebútorozta. Ha a kastélyt túlontúl népesnek és zajosnak találta Sand, barátjával Gargillesse-be menekült.

A derűs élettáj, amelyről Sainte-Beuve-nek írt levelében szólt, korántsem zavartalan. Manceau és Maurice közt gyakran feszültté válik a helyzet, Solange unos-untalan viharokat kavár. *Még a kakasok is harciasabbá válnak, ha Solange itt van*, jegyzi meg az anya. A szobrász fülig úszik az adósságban, felesége nagy lábon él, Sand gazdag szeretőre gyanakszik, ami őszintén felháborítja. A szívügyeket ő mindig szigorúan elválasztotta az anyagiaktól. Mégis komikusan

⁷ Békesség a jóakarató embereknek.

hat erkölcsi intelme: *A te neveltetésseddel, te, aki az emberi méltóság és erkölcsi szabadság légkörében nőttél fel...* Amikor Solange nem ostromolja pénzért vagy kényszerű takarékos-ságból nem tartózkodik Nohant-ban, áskálódik anyja ellen és leplezetlenül mulat rajta. Ezt egyébként Nohant-ban is megteszi. *Istenről beszéltem neki, s ő az arcomba nevetett*, panaszkodik. Az éles szemű Solange-ot nyilván ingerelte a Gondviselés, amely kezénél fogva vezeti George Sandot.

Anyja és lánya közt látszatra helyreállt a kapcsolat, de a gyűlölet és keserűség ott feszül közöttük. *Akár egy vasrúd; hideg, érthetetlen lény számomra*, kesereg Sand vagy éppenséggel nem újszerű hasonlattal: *Kő van a szíve helyén*. Fiát igyekszik lebeszélni, hogy Clésingerék meghívását elfogadja: *Nem tetszik nekem, hogy náluk eszel...* Clésinger örült. *Solange jellemtelen. Mindkettő erkölcsileg teljesen elvtelen lény, s ez bizonyos pillanatokban mindenre képessé teszi őket...* Érdekük, hogy te ne élj, s az ő szemükben az érdek mindent megelőz. *Solange szívét mindig iszonyatos féltékenység emésztette...* Ha hozzájuk megy, légy rendkívül óvatos, és újra lelkedre kötöm: ne egyél és ne igyál náluk.

A művész környezetének kényes a helyzete: az alkotó gyakran érez ellenállhatatlan vágyat, hogy megörökítse. Sand nem is küzdött a kényszer ellen. Egyik-másik regénye, kivált az ötvenes évektől kezdve valóságos családi és baráti album. Megjelenik benne Lambert, Manceau, Maurice, utóbbi tehetséges, de képességeit elfecsérlő férfi személyében. Solange jó néhány könyvben magára ismerhet a hiú, gögös, szépségében tetszelgő fiatal nőkben, sőt színpadon is viszontláthatja hasonmását. A rágalmozás-motívum is megjelenik: a gyűlölködő fiatal lány hazug vádjával halálba kerget egy nemes lelkű teremtet.

Viharos jelenetek után Solange otthagyja a szobrászt, és kilátástalan pert indít ellene, visszakövetelve hozományát. Clésingerék nemcsak a hozomány miatt marták egymást, hanem Nininek becézett gyermekük miatt is; mindkettő magának követeli, s egyik sem hajlandó törődni vele. A kislány Nohant-ba kerül, délutánonként nagyanyja foglalkozik vele, délelőtt a fáradhatatlan Manceau. A parkban rendbe hozták neki a *kis Trianont*, amelyet hajdan Maurice marsall lánya készíttetett unokájának. *Naponta dolgozom a kis Trianonban*, írja Sand Augustine-nek. *Kavicsot talicskázok, gyomlálók és ültetek, fáradtra dolgozom magam a baba-kertben, kitűnően alszom és remek az étvágyam*.

Solange hol írói ambíciókat táplál, marsall dédapja életrajzát akarja feldolgozni, hol udvarlói-val szórakozik és pénzt igyekszik kipróbálni gyűlölt, megvetett anyjából. Kilátásba helyezi, hogy ha nem kap tőle segítséget, eladja magát. Ami az élvezetet és büntetést illeti: „vajon a kiváló szellemű és nemes lelkű nőknek sikerült-e mindig megővni magukat tőlük?”, teszi fel a kérdést, félreérthetetlenül célozva George Sand mozgalmas szerelmi életére.

Sand nem ijedt meg a fenyegetéstől. Kifejtette, hogy nem olyan könnyű egy nőnek becsutelné válni. *Rendkívül szépnek és szellemesnek kell lenni, s az Te nem vagy...* Vagy romlottabbnak, szenvedélyt vagy kicsapongást színelelni, amihez hála Istennek, Te mit sem értesz. Párhuzamot von munkás élete és lánya nagyvilági könnyelműsége közt: *Pénzre, sok pénzre volna szükséged, hogy megvigasztalódj. A fényűzésben, semmittevésben, a szórakozások köze-pette megfeledeznél szíved ürességéről; hogy odaadhassam, ami neked kell, nekem kétszer annyit kellene dolgoznom, mint most, vagyis fél éven belül elpusztulnék, mert a munkám máris meghaladja az erőmet...* Tehát nem lennél sokáig gazdag, következésképpen mit sem érne, ha agyonhajszolnám magam. Egyébként ha kétszer annyit bírnék dolgozni, mint most, s erőm kitartana még néhány esztendőig, erősen kétséges, hogy kötelességem-e gályarabságra ítélnem magam, igáslóként húzni, hogy fényűzést és élvezeteket biztosítsak neked. ...Annyit adok, amennyit bírok. Nohant a tiéd is, amíg örült szeszélyeiddel fel nem dűlöd, gonoszságaiddal kétségbe nem ejted. Lányodat magamnál tartom és felnevelem, de nem veszem szívemre alap-talan sirámaidat a szűkölködésről és nélkülözésről, amit Párizsban el kell szenvedned.

Solange fullánkos megjegyzésére a kiváló szellemű és nemes lelkű nők erkölcsi bukásáról, keményen visszavág: megtörténhet, hogy szívük rossz útra vezeti őket, de soha nem a pénzvágy. *Tudod-e, ha én volnék a bíró pörödben, aforizmád ismeretében nem ítélném neked a lányodat.*

Clésingerék kibékültek, de nem tartósan. A szobrásznak tudtára adták, hogy felesége viszonyt folytat egy olasz gróffal, Clésinger berontott Solange szobájába, megtalálta a bizonyítékot jelentő levelezést, őriző jelzést csapott, a levelekkel ügyvédhez rohant és beadta a válópert. Majd hatósági személy kíséretében Nohant-ba utazott, és törvényes joga okán visszakövetelte a gyereket. Az ötéves kislány ettől fogva ide-oda hányódik, hol apja bohémtyánján, hol Clésinger rokonainál, hol intézetben.

Solange-ot megtörte a botrány, vallásosságba menekült. A fenyegető lehetőség, hogy a gyereket a bíróság az eladósodott, durva apjának ítélheti, hidat vert anya és lánya közt. Sand ritka pillanatot él át: meginog a saját erkölcsi kiválóságába vetett hite. *Csoda kellene hozzá, hogy visszakapjam lányomat. Isten tud csodákat művelni. De vajon megérdemeltem én, hogy csodát tegyen értem? Nem...* De hamarosan előveszi jobbik esztét; a fejvesztett Solange-ot figyelmezteti: *Ha áhítatod valódi, itt az alkalom, hogy békecsókot válts Augustine-nel.* Solange beleegyezett.

Akárcsak annak idején férje ellen a gyermekeiért, úgy harcol Sand minden követ megmozgatva veje ellen unokájáért. Sikerül! A törvényszék kimondta a válást, és Nini gondozásával nagyanyját bízta meg. Csakhogy meg kell várni, amíg az ítélet jogerőre emelkedik, mert az apa fellebezhet. A gyerek ideiglenesen intézetben maradt. Sand azt írja, hogy a szobrász január derekán a kimenőről nyári ruhában, lázasan vitte vissza a gyereket. Kiderült, hogy skarlátos. Néhány nap múlva meghalt. Ninit a kastély parkjában temették el, akárcsak a másik unokát, Maurice kisfiát.

Anyja egyre erélyesebb sürgetésére a dilettánsnál némileg jobban, a művésznél rosszabbul rajzoló, festegető és írogató Maurice közel negyvenéves korában megnősült; egy olasz vésnök húszesztendő lányát vette feleségül. Az anyós el van ragadtatva menyétől: Lina Calamatta művelt, zeneértő, szabadgondolkodó, akárcsak Franciaországban megtelepedett apja, és lelkes híve a független, demokratikus olasz nemzetállam megalakulásának. *Szeresd a te drága Itáliádat, gyermekem, ez nemes szívre vall. Mi is szeretjük, kivált mióta hősi lendülettel fel-eszmélt, buzdítja anyósa.* A Cocoton becenévre hallgató fiúunoka mindössze egy évet élt, Dudevant birtokán halt meg, ahová a szülők látogatóba magukkal vitték.

Sand ebben az időben Párizs közelében Palaiseau-ban lakott élettársával. Ott érte a sürgöny, hogy unokája haldoklik. Azonnal indult Manceau-val. Az út végső szakaszát a Dudevant kastélyig postakocsin kellett megtenni. A batárban megtudta, hogy a gyerek már halott.

Ekkor találkozott utoljára férjével. Dudevant a kastély bejáratához ment fogadására, mellette állt házvezetőnője, akitől egy tizenhat esztendő lány volt. - Casimir - mondta halkan George. Dudevant szertartásosan viselkedett: - Asszonyom, ön ismeri szobáját; távozásra óta lakatlan.

A házvezetőnő és élettárs Sandot hajdani szobájába kísért. Sand állítólag azt mondta neki: - Önre bízom idős férjemet.

Ebéd közben egyetlen szót sem ejtett. Egy jelenlévő vendég feljegyzése szerint furcsa ruhát viselt, hosszú cigarettákat szívott egyre-másra, teste kövérkés, orcái petyhüdtek. Casimir élettársa nem volt jelen az ebéden.

Másnap elutazott. Az orvos, akit Dudevant hívott ki unokájához, megkérdezte tőle: - Milyen benyomást tett önre? - A báró nem volt híján a szellemességnek: - Semmi kedvem nem volt Aurore-nak szólítani; a lenyugvó naphoz hasonlít.⁸

Mekkora gyász, írja Sand. *És én mégis kérek, rendelek egy másik gyereket, mert szeretni kell, szenvedni kell, sírni, reménykedni, alkotni kell...*

Felhánytorgatták, hogy a két unoka eltemetését túllontúl hamar követték a botanikai gyűjtések, a park tavában élő szalamandrák megfigyelése, a geológiai tanulmányok, a Nini haláláról szóló írást túl hamar bábelőadások Nohant-ban, a színházi esték Párizsban, Manceau kíséretében, a vacsorák a Magny vendéglőben, ahol a Goncourt fivérek és Sainte-Beuve körül összeverődött az új író- és tudósnemzedék néhány tagja: Flaubert, Renan, Taine, hogy csak a legnevesebbeket említsük. Elmarasztalták, hogy nem hajlandó az íratlan törvények szerint gyászolni, amelyek a társadalmi kényszerképzet szerint a nőt sokkal inkább kötelezik, mint a férfit. Ne rójuk meg amiatt, hogy az életbe vetett hitét a halál ténye sem ingatta meg, mint ahogy a sikertelen, vérbe fojtott forradalom után, az Európa-szerte elbukott forradalmak után is bizakodott, hogy valamikor, a ködös jövőben kialakul a szocialista társadalom.

*

A császári udvar tett feléje lépéseket, és írásait szinte tüntetően magasztalta, ami egyébként megfért a titkosrendőri megfigyeléssel. George Sand az udvari meghívásokat nem fogadta el, akárcsak a nagy összegű jutalmat, amelyet Eugénia császárné a magánpénztárából akart neki folyósítani, amikor az Akadémia nagydíjától elütötték. A Bonaparte-ok közül meglehetősen jó viszonyban volt a császár unokatestvérével, Mathilde hercegnővel, aki maga köré gyűjtötte a kor hírességeit. Irodalmi szalonját a két Dumas, Sainte-Beuve, Mérimée, Flaubert, idővel a fiatal Proust látogatta, aki a háziasszonyt meg is öröközte regényciklusában. A magyar emigráció körében jól ismert Jérôme Napóleon herceggel baráti volt George Sand kapcsolata, Maurice jachtúrákat is tett vele, a herceg hajóján utazott Amerikába. Jérôme Bonaparte sűrűn vendégeskedett Nohant-ban, az egyik unokát ő tartotta keresztvíz alá, Sand is gyakran ebédelt nála Manceau-val. Jérôme Napóleon a negyvennyolcas emigránsok egyik nagy reménysége volt, hivatalos körökben arrogáns bajkeverőnek tartották. Nehéz eldönteni, meggyőződésből vállalta a demokrata köztársaságpárti „vörös herceg” szerepét, vagy inkább személyes becsvágyból, mert azt remélte, hogy unokafivére, a beteges császár hamarosan meghal, s akkor, az ő szavait idézve „üt az ő órája”. Sand idővel az utóbbi feltevést nem zárta ki.

Levelezésük tanúsága szerint sok szó esett köztük társadalmi kérdésekről. A második császárság talmi világában Sand aggódva figyelte az álfeudális jelleg kibontakozását. 1862-ben így írt Jérôme Napóleonnak: *A császár félt a szocializmustól, a saját szempontjából félnie kellett tőle, ám minthogy túl erősen és túl gyorsan sújtott le, ennek a pártnak romjain egy másik, másként és sokkalta ügyesebb és félelmesebb pártot keltett életre, amelyet egységbe tömörít a kasztszellem: a nemességet és a papságot; a polgárságban sajnos már nem látok ellensúlyozó erőt. A polgárságnak, mint uralkodó tényezőnek minden fonáksága mellett megvolt a maga hasznos oldala. Ellenállt a papságnak, gúnyolta a nemességet, amelyre féltékeny volt. Manapság hízeleg neki.*

A maga módján felhasználta a herceget; a politikai elitéltek érdekében ő járt közben a császárnál, mert attól fogva, hogy Louis Bonaparte-ból III. Napóleon lett, George Sand nem fordult hozzá, s az udvar meghívásait is rendre visszautasította. Mégis van valami stílustalanság magatartásában a második császárság alatt, egyrészt folytatja a politikai emigránsok segélyezé-

⁸ Aurore hajnalt jelent franciául.

sét, levelez velük, magasztalja jellemstilárdságukat, másrészt Mathilde hercegnőnél ebédelget, Jérôme Napóleon és felesége, az olasz király lánya páholyában ül darabja bemutatóján.

Ha valamelyik színműve próbáira vagy a Magny vendéglő vacsoráira Párizsba érkeznek - a fővárosban kis lakást tart fenn - megváltozott kép fogadja. A jobb parton eltűntek a keskeny, kanyargós utcák, ahol a fiatal Aurore Dudevant a kis Jules-be karolva járkált, ahol felkelők szaggatták fel a macskaköveket és torlaszok mögöl tüzeltek. A sikátorok helyére a második császárság báróvá emelkedett minisztere, Haussmann, sugárutakat és bulvárokat építtetett. A Louvre környékének zezzugos utcáit csak Balzac regényei őrzik. Piffoël doktor, a lélektan és botanika tudora végleg befejezte feljegyzéseit. A lehiggadt, egyre bölcsébbé váló George Sand - a Párizsban időző Dickens megjegyzése szerint külsejéről ítélve szárazdajka lehetne az angol királyi háznál - az évek távlatából emlékszik elgyötört hasonmására.

Magyar beszámoló is megörökítette alakját személyes élmény nyomán. Az emigrációban élő Teleki Sándor, Petőfi „vad grófja” 1859-ben ismerkedett meg Sanddal. Teleki Jersey szigetről érkezett Párizsba, s olasz földre készül Garibaldihoz. Ezredesi egyenruhában megy az ebédre, amelyre George Sand is hivatalos. „A világ legnagyobb íróője... a *Mauprat*, *Consuelo*, *Leone Leoni* halhatatlan szerzője”, ahogyan Teleki nevezi, „barátságosan nyújtá mind a két kezét, s mosolyogva mondá: - Mind a két kezemet nyújtom önnek, egyiket a magyar menekültnek, másikat a garibaldistának...”

Ebédhez ültünk. Engem maga mellé ültetett, s így alkalmam volt közelről szemlélni. Kis termet, hízásnak indulva, görbe satorr, csillogó nagy szemek, egészen ép fehér fogak, vékony ajkak, magas homlok a mély gondolkodás ráncával, rendkívül széles halántékok, kicsiny, kövér kezek gondozott rózsaszín körmökkel; fehér fejkötő, nyakig gombolt sötétfekete szőruha, fehér muszlingallérral, fehér gyolcskötő, mellétől térdein alól. Így láttam én a világ legnagyobb íróőjét, egyszerűen, tisztán, háziasan.” Teleki cikkében Szókratésszal, Krisztussal, Kossuthal együtt emlegeti, akikre „a vagyon és tulajdon csőszei, a család baktei, a trón és oltár pásztora... rágalmaik varangyát fecskendezik.”

George Sandon túlnő a legendája.

A NOHANT-I BÁBSZÍNHÁZ

Senki nem tudja, mit köszönhetek fiam marionettjeinek. Fából faragott bábjai mőkás életet élnek, valóságosak és fantasztikusak, hasonlatosak az álomhoz, írja Sand 1867-ben Flaubertnek. Akkor már közel húsz éve folyik a bábozás Nohant-ban. A bábszínház negyvennyolc decemberében készült el első, kezdetleges formájában, Sand így számolt be róla Augustine-nek: *Maurice és Lambert igazán remek bábszínházat fabrikált. Huszon-egynehány szereplőjük van, és igen változatos módon beszélgetik, mozgatják őket. Ők maguk írják a színdarabok vázlatait, olykor nagyon ügyesen, néha még rémdrámákat is.*

A bábokat a két festő hársfából faragta ki, felsőtestüket bőrrel vonták be, a női figurák kivágott ruhát is viselhettek, a férfiak meztelen felsőtesttel harcolhattak, ha a cselekmény úgy kívánta. Sand ötletes kosztümöket varrt a marionetteknek.

Mi mindent köszönhet nekik! Reményei szétmállása, az egyetemes csalódás után eleinte feledést és feloldódást a játékban. Idővel egyre inkább a fantázia szabadságát tiltakozásként a korízlás ellen, amely a tények és adatok nevében kiiktatná a képzeletet. S a típusfigurákban és alapszituációkban az író felfokozva és csupaszon látja az embereket mozgó szenedélyeket. A nagy ebédlőasztalon új meg új szereplők jönnek létre, az évek múltával száznál több a számuk. A hagyományos olasz szereplők mellett Nohant figurái: Bambula, a néger leányzó,

Merev-Gerinc ezredes, a dús keblű, gőgös grófnő, az ösztövé és lángoló ifjú szerelmes, a nagyhangú köpönyegforgató, a demagóg (alighanem Michel de Bourges a modellje), az unos-untalan pácba jutó társadalmi reformátor (Leroux?), a szereleméhes fiatal nő (Sand hajdani önmagán is tud mosolyogni!), s a fehér mellényes színigazgató.

A nohant-i bábszínház a saját korában a technikailag legjobban felszerelt marionettszínpad volt. Házilag fabrikált gépezet mozgatta a napot, a holdat, nyársforgató készülék zúdította az esőt. Valamennyi figurát különböző nagyságban faragták ki, s ahogy közeledtek a színpad mélyéből, szemlátomást nőttek. Sand sok bábjátékot írt, tág teret hagyva az improvizációnak. Maurice kitűnő rögtönző volt, örült, ha a közönség a commedia dell'arték mintájára beszélt a bábokhoz.

1851-ben a kastély biliárdtermében Sand igazi színházat rendezett be fiának. A boltíves nagy földszinti terem és Solange szobája közt kiverték a válaszfalat. A terem mélyén színpad a hűs-
vér szereplőknek, a bábszínpad a boltív alatt egy mélyedésben, a közönség a terem közepén. Az előadásokon szereplőként az egyik szolgálólány is részt vett. Sand maga is fellépett néhány darabban. A Párizsban bemutatásra kerülő színműveit gyakran a háziszínpadon próbálta ki előzetesen. De színháztörténeti szempontból sokkal érdekesebbek azok a részint pantomimban, részint szövegben rögtönzött-eljátszott darabok, amelyek a próbák közben alakultak ki. Sand mint író-rendező, sőt néha színész is, a cselekmény vázát, a fabulát, olykor csupán az ötletet közli a szereplőkkel. Az előadott darab a szereplők közös munkájaként, közös alkotásként jön létre. Párizsi színpadi szerzőként mindvégig a kitaposott úton jár, regényeiből átdolgozott sikerdarabokat ír részint pénzszerzés céljából, részint moralizálástól vezetve. Színpadi alkotó kedvét Nohant-ban engedi szabadon. Kockázat nélkül teheti! *A színház és a színész* című tanulmányában leszögezi álláspontját: *A színház csak akkor válik teljessé, amikor a két hivatás (a szerzőé és a színészé) egy lesz.* Francine Mallet joggal látja Sand színházi koncepciójában s a nohant-i rögtönzésekben Copeau, Ariane Mnouchkine és a Living Theatre előfutárát.

EGYEZKEDÉS ÉS ELLENÁLLÁS

*Az idő nagy törvényhozó, de követni, segíteni kell,
előzetesen megsejteni, ha szükséges, noszogatni.*

GEORGE SAND

Az ötvenes évek derekától kezdve George Sand regényeinek sodró ereje, elemi bősége apadozik, a távlatok összeszűkülnek. A beteljesülés keresését, az emberformálódás mélyre indázó folyamatait gyakran váltják fel a többé-kevésbé szirupos idillek. Mégis elhamarkodott volna az a megállapítás, hogy az alkotó tehetsége kimerülőben, hiszen erre az időszakra esik az *Életem története*, amely a letűnt világot gazdag művészettel, olykor Proustra emlékeztető varázssos felidézéssel örökíti meg. És ott vannak a két lányunokának ajánlott mesék, történetek - Maurice és felesége teljesítette a rendelést -, s ott a legjelentősebbek, a szürrealitásba hajló fantasztikumok, amelyek mostanában kezdik megkapni francia nyelvterületen illő művészi rangjukat.

A tagadhatatlanul csappant értékű írásoknak több oka is van. A legkézenfekvőbb ok az, hogy Sand kénytelen sokat dolgozni. Ír, mert a nagy háztartást fenn kell tartani, a rászorulókat segíyezni kell, s a világot járó, előkelő barátokkal vigasztalódó Solange-nak biztosítani akarja az évjáradékot. Ír, mert megszokta a munkát és ragaszkodik a népszerűséghez. Saját szavait idézve, úgy dolgozik, *mint egy barom, számár, igásló, akár az ökör Berryben, mint egy néger, mint fél tucat néger, akár a gályarab*. Kényszerűségből gyakran hajtotta magát, s az állandó napi munka idővel létszükségletévé vált.

Kezdetől fogva adott ki a kezéből, általában anyagi szorultságában, felhígult regényeket, de a *Mauprat*, a *Consuelo*, a *Spiridion* fedezete mögött. Csakhogy az ötvenes évek elejétől fogva Sand alkatától idegen eszmei-irodalmi közegbe került. (Jó bizonyíték rá a Bovarynéról írt kritikája, amelyről majd bővebben lesz szó a Flaubert-rel való kapcsolatát tárgyaló részben.) A természettudományos módszerrel vizsgált személyiség, az adathalmaz, amely majd Zola regényeit jellemzi, a baráti köréhez tartozó Goncourt testvérek esztétikai programjában is szerepel. Sand, akinek eszményeire a történelem rácafélt, egyezkedni próbál a transzcendenciahiányban leledző, sőt tobzódó korrallal, de eredendően romantikus alkatát nem tagadhatja meg, s a korábbi művei katarzisa szükségszerűen halványul happy enddé. Esztétikát is talál hozzá a saját használatára: *A szív, akár a zene, egyetemes nyelv, és Maga tudja, hogy megfontolás alapján határoztam el: csak ezen a nyelven beszélek*, írja kiadójának és barátjának, Hetzelnek 1852 januárjában.

Elképesztő termékenységről évenként általában két kiváló stílusú vaskos regény és ugyanannyi színmű tanúskodik. Érdekes meseszövésszerű történeteit szívesen olvassa a közönség, jól-lehet művei részben, majd teljes egészükben indexre kerültek írójuk következetes egyházellenessége miatt. Regényeiben gyakran ismétlődnek alaphelyzetek, amelyeket a feszült cselekmény, a fordulatos dialógusok, a hangulatos leírások, a nagy mesterségbeli rutin sem palástolnak. A hős vagy hősnő gyakran árva vagy félárva, esetleg törvénytelen származású, a szerelmesek közé társadalmi akadályok tornyosulnak, az önző, gögös, élvezeteket hajszoló fiatal nő (a mintakép Solange) magára maradva rádöbben sivár létére.

Az 1857-ben megjelent *La Daniella* nagy vihart kavart. Az olasz földön, részben a Pápai Államban játszódó regény megírásához Rómában fogott hozzá Sand. Unokája, Nini halála után néhány hónappal Maurice és Manceau kíséretében Itáliába utazott. A regény hőse, a negyvennyolcas forradalomban csalódott művészlelkű fiatalember a gyönyörű énekhangú

szolgálólány, az áldozatos Daniella mellett talál rá a feloldódásra. A regény cselekménye részben idősebb Dumas könyveire emlékeztető kalandosorozat, részben hangulatos robinzonád, s a vihart a Pápai Állam iszonyú visszasságainak ostromozásával kavarta fel. A Vatikán és a vakbuzgó Eugénia császárné pártfogolta francia klerikálisok méltatlankodtak, a sajtó hevesen polemizált.

Kétségtelen, hogy a császárság, majd a III. Köztársaság idején Sand műveiben a társadalmi ellentétek rajza korántsem oly keményen vádoló, mint a forradalom bukása előtt, a *La Daniella* ebből a szempontból a kivételek közé tartozik. A szocialista utópia képe nagy ritkán jelenik meg műveiben, így az 1860-ban közreadott *Ville Noire*-ben (Fekete város), amelyben Sand egy szövetkezeti közösség kialakulását mutatja be, s a néhány év múlva íródott *Monsieur Sylvestre*-ben. Ez utóbbi regény címadója, Napóleon hadjáratainak hajdani tisztje egy kiábrándult fiatalemberrel folytatott beszélgetésben tesz hitet evangéliumi eszmékben gyökeredző szocializmusa mellett.

Tanulságos megfigyelni, hogy az utópista illúziók szétmállását hogyan pótolja a haladás szükségességébe vetett, higgadt meggyőződés. Történelemszemléletében döntő jelentőségű annak a felismerésnek elfogadása, hogy a haladás folyamatát megtorpanások és visszaesések szakítják meg, és neki negyvennyolc után a stagnálás, sőt a visszaesés időszaka jutott osztályrészül.

Ez a bölcs bizakodás, a megszakítások és újrakezdések tudomásulvétele olykor szembeállítja a saját fiatalkori műveivel. Említettük, hogy a *Jacques* hőse, az önmagát feleslegesnek, felesége boldogsága előtt akadálnak érző férj öngyilkosságot követ el. Több mint harminc év múlva a *Diabla aux champs* (Ördög a mezőkön) című regényben Jacques újra megjelenik, Amerikában élt az indiánok közt, közhasznú tevékenységet folytatott, akárcsak Ralph (az *Indiana* egyik főszereplője), aki a *Dernier amour*-ban (Utolsó szerelem) bukkan fel újra.

Talán a Balzac-regények példájára, az egyetlen műre nem korlátozható, szüntelenül változó létet próbálta Sand ily módon ábrázolni, de a nevelő szándék nagyon is nyilvánvaló. Az effajta részletek is hozzájárultak ahhoz, hogy a romantikán túljutott, a romantikával szembe forduló irodalmi élet, a kibontakozó naturalizmus nemzedéke ítéletében George Sand irodalmi rangja vitatottá vált.

Sand 1858-ban kibékült Buloz-val, akivel annak idején perben állt. A „Revue des Deux Mondes” újra várja regényeit, és ő szállít. Buloz kiadásában jelenik meg Musset halála után kettőjük szerelmi regénye, az *Elle et Lui* (Ők ketten).

Önigazolás ez a regény? Túl az ötvenen George Sand valóban ilyennek látja hajdani énjét? Vagy a maga módján válaszolni akart a fullánkös megjegyzésekre, amelyek a költőhöz írt szerelmes leveleit kommentálták az irodalmi szalonokban? Válaszolni Musset hajdani, nem névre szóló, de félreérthetetlenül feléje vágó soraira az „Un merle blanc”-ból (Fehér holló): „Mindig a legdrámaibb témákat választja... és mindig gondja van rá, hogy mellelleg támadást intézzon a kormányzat ellen, s a kellemetlen nőszemélyek emancipációját hirdesse... Kékhárisnya a javából.” Meg akarta írni szerelmük gyötrelmeit a nő szemszögéből? Ő maga így jellemzi a kényes regényt a szerkesztő-kiadónak küldött levelében: *Mentegettem a hibákat, megemeltem a jellemeket, elhallgattam a tényleges nyomorúságokat. Ez nem hazugság, ez megbocsátás.*

A regény hősnőjének áldozatkészsége és nemeslelkűsége a Lucrezia Florianiéval vetekszik. Merő részvétebből lesz ifjú rajongója szeretője, vagyis *odaadja* magát. Az odaadás is iskolát teremtett, életben és irodalomban egyaránt. Buloz azt tanácsolta, hogy a hősnő legyen valamiképp kevésbé tökéletes, és ritkábban illessék a szent, áldozatos meg hasonló jelzőkkel.

Sand egy ideig arra gondolt, hogy nyilvánosságra hozza levelezését Musset-vel, nyilván így akarta bizonyítani, alaptalan és rosszindulatú az a mendemonda, hogy ő ráakaszkodott volna Musset-re, és a súlyos beteget Pagello segítségével elmeorvosintézetbe szándékozott vitetni. De kétségei voltak: vajon okos dolog-e a levelezést közrebocsátani. Sainte-Beuve-höz fordult tanácsért, s elküldte neki a Musset-vel folytatott teljes levelezést néhány sor kíséretében: *Drága barátom, két órát kérek értékes idejéből, hogy végigolvassa az írásokat, és még egy órát, hogy átadójukkal megbeszélje az összes amennyiben-t és de-t, ami hiányzik az én levelemből, és még egy óra tanakodást, amikor időt tud szakítani rá, s végül döntést, amelyhez tartani fogom magam.*

Sainte-Beuve azt tanácsolta, hogy a leveleket George életében ne hozzák nyilvánosságra. Sand válaszában kijelentette, hogy a levelezés csak halála után jelenhet meg, de Sainte-Beuve végigolvassa a leveleket meggyőződhetett róla, hogy barátnője lelkiismeretét nem terheli a három szörnyűség: új szerelem egy halódó szeme előtt, az a fenyegetés vagy terv, hogy az örültekházába zárátja és erőszakoskodás, hogy lelki gyógyulása után mindenáron visszakapja. Ezek a vád szennyes rágalmai, és a levelek csupán egyetlen tényt bizonyítanak, azt, hogy mindkét regény mélyén igaz történet van, *amely talán az egyik fél eszeveszettségéről, a másiknak ragaszkodásáról tanúskodik, vagy talán azt is mondhatnánk, hogy mindkettő eszeveszettségéről, de szívükben nincs semmi gyűlöletes vagy hitvány, semmi, ami foltot ejthetne őszinte lelkükön...*

Régi barátságuk nem állt ugyan helyre - a szocialista regények korszakában s főként negyvennyolcban távolodtak el egymástól - és Sainte-Beuve tudja, hogy az író újabb regényeit főként mesterségbeli rutin és olvasmányosság jellemzi, de úgy vélekedik, hogy George Sand munkássága megérdemli a húszezer frankos akadémiai nagydíjat. Az Akadémia ülésén előterjesztette az indítványt. Guizot felszólalt: bosszút állt politikai és világnézeti ellenfelén. A polgárkirályság hajdani miniszterelnöke elismerte, sőt magasztalta az író tehetségét, de műveiből „megbotránkoztató” passzusokat idézett, amelyek a magántulajdont támadják, és aláássák a házasság tekintélyét. Sainte-Beuve és Mérimée cáfolta Guizot vádját. Szavazásra került a sor. Tizennyolc szavazat hat ellenében elvetette, hogy Sand kapja meg a nagydíjat. Sandeau nem jelent meg a szavazáson, jöllehet Mérimée, aki erősen buzgólkodott Sand érdekében, levélben kérte fel a részvételre.

A császárné, alighanem Mérimée okos ösztönzésére, aki régtől fogva baráti viszonyban volt vele, kifejezte azt az óhaját, hogy az Akadémia válassza tagjai közé George Sandot. Alighogy híre ment Eugénia közbenjárásának, máris megjelent egy pamflet „Nők az Akadémián” címmel. A névtelenségbe óvatoskodott szerző leírja egy nő felvételét a negyven „halhatatlan” közé; a leírás félreismerhetetlenül ráillik George Sandra, aki nyomban válaszol rá - ő nem névtelenül. Kifejti, hogy az Akadémia tiszteletre méltó intézmény, de nem óhajt tagja lenni, mert elaggottnak tartja. *Savanyú, éretlen a szőlő? Ellenkezőleg: ez a szőlő már túlért.*

Az 1862-ben megjelent *Mademoiselle La Quintinie*-nek fontos helye van a Sand-művek sorában. A változatlanul népszerű, de az új írónemzedék ízlésének idejétmúlt író ezzel a művével lelkes, nagy táborra talált a fiatal értelmiségiek körében. A mesterien megszerkesztett regényben Sand a második császárság klerikalizmusát ostorozza, amelyet az evangéliumi kereszténység megcsúfolásának tart. Alkatánál fogva és tudatosan elkötelezett író lévén ismét rátalál a kellő témára.

A második császárság kiemeli a rangok fontosságát írta Jérôme Napóleon hercegnek, rámutatva a divattá vált klerikalizmus társadalmi gyökerére. Megállapítja: Az alapjában véve voltaire-iánus polgárság jóban akar lenni a fontos szerephez jutott nemességgel, s a papság mint közvetítő és békítő lép fel. A szenteskedés belépőt adhat az előkelő szalonokba. A köztisztviselők jártak elől jó példával, köszöntgették egymást a misén, s a polgári nők belevetették

magukat az ájtatoskodásba és az uralkodóhűségbe, mert a nők soha semmit nem csinálnak félig...

Sand hatalmas visszhangot keltő regénye Octave Feuillet érzelgősen ájtatos írására is felelet, a Buloz folyóiratában megjelent „Sybille”-re. Ez a regény egy vallásos ifjú lány története, akiben kétségek ébredtek, hitetlenné vált, de megtér, látva, hogy a helybeli pap bárkában vág neki a viharos tengernek, hogy az életveszélybe kerülteket megmentse. Sybille visszavezeti az egyházhoz szerelmesét, az ifjú szabadgondolkodót, s a regény végén fiatalon meghal.

A Feuillet-regény megjelenését követő esztendőben Sand ugyancsak a „Revue des Deux Mondes” számára megírta a Sybille antitörténetét. Az ő hősnője dogmatikusan vallásos lány, akinek szabadgondolkodó fiatalember udvarol. A fiúnak négy alapvető vádja van a katolicizmus ellen: a pokol, amely megcáfolja Isten könyörületét és jóságát, az aszkézis szelleme, a társadalmi fejlődés ellenzése, amely szentesíti a társadalmi hierarchiát, és a gyónás. Sikerül szerelmesét kiszabadítania félelmes lelkiatyja befolyása alól, s elvezetnie a tétel- és fanatizmusmentes, életszerető és élettisztelő deizmushoz.

Olyan korban, amelyben hasznos divat volt eltúlozni a vallásos buzgalmat, Sand regénye bátor kiállásnak számított. Megtorlásként a Vatikán indexre tette George Sand valamennyi művét, de a fiatalság, amely torkig volt a második császárság talmi csillogásával, korrupciójával, hazug szenteskedésével, a realizmus korának fiatalsága felsorakozik a romantika nagy képviselője mögé. Nem szalmaláng lelkesedés ez. Bizonyosság rá két év múlva a hasonló című regényből készült színmű, a *Marquis de Villemer* (Villemer márkí) rokonszenvtüntetéssé nőtt sikere.

1864. február utolsó napján George Sand párizsi lakásába, a Racine utca 3-ba özönlenek a diákok. Délelőtt tíz óta álltak sort szakadó esőben a közeli Odéon téren, a színház előtt, énekelve és az íróét éltetve. Ott akarnak lenni egytől egyig a darab aznap esti bemutatóján; akinek nem jut jegy, majd a lépcsőn áll.

A városban szétfutott a hír, hogy a bemutatón a szélsőjobb tüntetni fog Sand ellen. A Latin Negyed ellentüntetést szervezett.

A hatalmas rokonszenv-nyilvánítás megnyugtatja a szerzőt, Sand ugyanis korántsem volt aggálymentes, ami nem jelenti azt, hogy idegeskedett. Idővel Flaubert álmélkodik is barátnője és „kedves mestere” lelki nyugalmán, amellyel a támadásokat vagy éppenséggel a bukást fogadja. Sand levele, melyet fiának és menyének küldött, arról tanúskodik, hogy előzetesen felkészült jóra-rosszra. *Holnap lesz a nagy nap! mire levelem megérkezik, én éljeneket vagy füttyöt kaptam, esetleg mindkettőt.* Igaz, a színház derűlátó, Sand szerint az igazgatótól kezdve a jegyszedőig és a tűzoltóig a *A talált gyerek*-énél is nagyobb sikert jósolnak, de hozzáteszi: *Mindez a tegnap, majd meglátjuk a holnapot...*

A *Villemer*-nek egyébként nincs antiklerikális éle. Sand ismét kedvelt témájához, a társadalmi hierarchián diadalmaskodó szerelemhez nyúlt; Villemer márkí anyja társalkodónőjét veszi feleségül.

A Sand-bemutatók társadalmi események. Az előadásra a császári pár is kivonult. Megjelent az irodalom és művészetpártoló Mathilde hercegnő. A szerző Jérôme Napóleon és felesége, az olasz király lánya páholyában foglalt helyet. A páholyban ott ült Gustave Flaubert is. Aznap délután ezt írta szeretett unokahúgának, Caroline-nak: „Ma este Sand mama bemutatójára megyek a herceg páholyába.” Flaubert és Sand egyelőre csak rokonszenvezik egymással, bensőséges kapcsolatuk a bemutató után kezdődik el.

Az előadás, ahogyan Sand eseménynaplójába feljegyezte: *óriási, tomboló siker, kiabálnak, énekelnek, éljeneznek, újra meg újra kitapsolják a színészeket.*

A császári pár tapsa leszerelte a szélsőjobbboldalt. A bigott Eugénia nyilván kényszeredetten fejezte ki elismerését. Az elővigyázatos belügyminiszter két századot helyezett készenlétbe, s a sorozatos előadásokon a nézőteret jó ideig besúgókkal spékelték meg.

Az előadás végén több mint kétszázan várták a szerzőt az előcsarnokban, *színészek, barátok, ismeretlenek* tolongtak körülötte. Kint az utcán mindazok, akiknek nem jutott hely a nézőtéren, ellepve az Odéon teret egészen a Racine utcáig álltak. A színházból kilépőt: „Éljen George Sand! Éljen La Quintinie” kiáltások fogadták, s a fiatalok özönlöttek a nyomába. Sand a közeli Voltaire-kávéházban ünnepelte meg a bemutatót baráti körben. Késő éjjel ért haza Manceau-val, a diákok még mindig menetben követték, az éljenzések között sűrűn hangzottak a „Le a klerikálisokkal!” kiáltások. Hajnali kettőkor Sand beszámolót írt fiának: *Szenvedélyes tüntetés s egyszersmind akkora siker, aminőt úgy mondják, a színházban még sosem tapasztaltak... Nem tudom, hogy a holnap este is ilyen meleg lesz-e. Azt mondják, igen, s minthogy három- vagy négyezren nem kaptak helyet, feltehető, hogy a közönség nagyszámú és lelkes lesz.*

Az ünnepelés másnap is folytatódott, a *Villemer márki* hatalmas kasszasiker lett. A darab alkalmat adott a klerikalizmus, s főként a jezsuiták elleni nagyszabású tüntetésre. Sand némi elégtétellel tudósította róla fiát: *A bemutató estéjén legalább hatezer főnyi tömeg, élén a diákság a jezsuita rendház Katolikus Klubja elé vonult és hamis hangon énekelte a Szentlélek! szállj le ránk!-ot meg egyéb kantátákat gúnyolódásból; az egész nem volt igazán gonosz, de minthogy ezek a gyerekek megrészegedtek a saját hangjuktól, és a tizenkét órás álldogálástól, a hatóság attól tartott, hogy elvetik a sulykot, és a rendőrség szétoszlatta őket. Néhányat bedutyiztak. De sem ütés, sem sebesülés nem esett.*

A *Villemer márki* magyarországi előadásáról 1906-ban Kosztolányi írt kritikát. Szerinte a darab „villamos erejéből, harmatos elevenességéből mit sem veszített... a duzzadó gyémántos és aranyos stíl ma is hat reánk.”

Színműveiben Sand a társadalmi visszasságok bemutatásával akart hatni a tömegekre. A színpadot szószéknek tekintette, de a bevétel lehetőségeiről soha nem feledkezett meg, ügyesen egyensúlyozott a pedagógiai szándék és a kasszasiker közt.

Darabjai kidolgozásában igénybe vette hajdani szeretője, a színész és rendező Bocage, és főként az ifjabb Dumas segítségét, Sand regényeiben a legcsekélyebb változtatást sem tűrte, drámaíróként azonban várja, kéri gyakorlott színpadi szerzők, színészek tanácsát; ebből a szempontból nagyon tanulságos a Bocage-zsal folytatott levelezése. A színész-rendező gyakran ajánl húzásokat, feszesebb dialógusokat. Sand főként a rendezés és díszletezés kérdéseire tér ki, nemegyszer ötletes megoldásokat ajánlva. Talán mert maga is tisztában van vele, hogy társadalmi regényei nem érik el a hajdani nagy művek színvonalát, de a sikerről nem akar lemondani, egyre többet dolgozik a színpadnak. *Tintatartóm már nem a regények forrása, hanem színdarabok ciszternája*, írta 1851-ben a hozzá oly közel álló Pauline Viardot-nak. Az igazgatók vetélkednek darabjaiért. Nemcsak regényeiből készít színműveket, hanem egyenest a színpadnak is dolgozik.

PALAISEAU

A *Villemer* márk diadala után Sand visszatért Nohant-ba. Tudta, hogy csak átmeneti időre: fia és a vésnök közt évek óta feszültté vált a kapcsolat. Aztán Maurice, akárcsak Chopin idejében, leszögezte, hogy egyiküknek mennie kell.

Manceau naplójából az derül ki, hogy barátnője először a fia mellett döntött. „Nem tudom, milyen megbeszélés eredményeként kijelentik, hogy szabad vagyok, elmehetek... bő könnyeket is ontanak miattam. Nem sokáig! Tizenöt esztendei hűséges odaadásért ennyi sajnálatot szereztem! ...Így hát visszakapom szabadságomat, és ha szeretni akarok valakit, és odaadó hűséggel viseltetni iránta, minthogy nekem ez az örömöm, szabadságomban áll megtenni...” Maurice utóbb, feltehetően anyja halála után odabiggyesztette; „Olvassák el újra a *Tartuffe*-öt!”

Egy álmatlan éjszaka után Sand megváltoztatta elhatározását. Ő költözik el a betegeskedő Manceau-val.

Nem vagyok szomorú. Miért is? Tudtuk, hogy ez így van, s a dolgok rosszul mentek. Meg aztán én is hozzájutok a saját szabadságomhoz... Menjünk el keserűség, haragoskodás nélkül, és soha el nem szakadunk egymástól... Mindent nekik, mindent értük, de nem a méltóságunkat és nem áldozathozattal. SOHA írja naplójába. Maurice utólag ide is bejegyezte véleményét: „Anyám mindig balek!”

Le akarta beszélni anyját a vésnökkel való kapcsolatról, feleségével együtt feltehetően önmegtartóztatásra intették, mert Sand naplójából süvít az indulat: *Önmegtartóztatás! Ostobák, mitől tartózkodjunk? Tartózkodjatok egész életetekben a rossztól! Vajon Isten azért teremtette a jót, hogy megfosszuk magunkat tőle?*

Manceau még a *Villemer* próbái idején utánaézett Párizs környékén egy kertes háznak, talált is egy megfelelőt Palaiseau-ban. Sandnak több mint húsz Delacroix-képe volt, valamennyi a festő ajándéka, az első és az utolsó ajándék kivételével mindet eladta, és megvette a házat. A villát a vésnök nevére íratta, Manceau írásban kötelezte magát, hogy végrendeletében Maurice-ra hagyja.

Nohant-ban az utolsó este, 1864 júniusában Manceau feljegyzése: „Arra gondolok, hogy a tizennégy esztendő alatt, amit itt töltöttem, többet nevettem, többet sírtam, többet éltem, mint a megelőző harmincháromban... Mostantól kezdve kettesben leszek Vele. Mekkora felelősség! De mekkora megtiszteltetés és boldogság is!” Maurice ide is utólagos kommentárt fűzött: „Milyen öntelt alak! Ostoba!”

Távozó nagyasszonyát a környék elhalmozta tisztelete és szeretete jeleivel. Családi perpatvarról suttogtak, de Sand leintette a célozgatókat. Palaiseau-ból elragadtatva ír fiának. Naplójában is áradozik. Minden remek: a kis kert, a kilátás, a csönd, az estebéd, a szolgáló, a táj, akár egy Ruysdael-festmény. Fiának szánt leveleit Dudevant udvarházába címezi. Maurice Dudevant-Sand (apja haláláig ezt a nevet viselte, csak utána vált teljesen *Sanddá*) túlon túl költségesnek vélte Nohant fenntartását, s átmenetileg családotul apjához költözött.

Sand rögtön hozzálátott, hogy a lehető legderűsebben érezze magát új otthonában. Palaiseau-ban készült el a negyvennyolcas forradalomra visszatekintő regénye, a *Monsieur Sylvestre*. Kertészkedik, és minden bemutatott darabot megnéz Párizsban, ilyenkor ottani lakásán tölti az éjszakát, kéthetenként részt vesz a Magny étterem vacsoráin. Palaiseau-ban az estéket kettesben töltik a vésnökkel. Kártyáznak dióban vagy babszemekben. Az idillt csak Manceau egyre aggasztóbb betegeskedése zavarja; gyanús hőemelkedései vannak, sokat köhög, vért köp. A vésnök már évek óta betegeskedett. Sand időnként észrevette, s ilyenkor orvost hívott, de többnyire nem vette észre, mert Manceau titkolta állapotát, nehogy gondot okozzon a

„Hölgynek”. *Attól félek, Manceau nem öszül meg. Szegény fiú,* írja Sand Augustine-nek az öregedésről és az öszülésről elmélkedve.

Az életrajzoknak nem a szépítés a feladatuk, hanem a valóság megközelítése, s a tények, bár nem kizárólagos, de fontos építőanyagai a valóságnak. Sand rövid időre otthagyta a Ruysdael festményeit idéző környezetet és a gyógyíthatatlan Manceau-t egy Marchal nevű festőművész kedvéért, akit már régebben pártfogolt, s akibe még hetvenéves korában is görcsösen próbál kapaszkodni. Gargillesse-be utazott vele, abba a kis házba, amelyet a vésnök vett neki. Manceau nem ócsárolta barátját, de naplójában megjegyezte, hogy a festő „szemtelen, mint a hóhérség”.

Palaiseau-ba visszatérve Sand önvádat érzett. (Ritka alkalom!) Megfogadta, hogy többé nem hagyja el barátját. Szavát megtartotta. Gondosan, fáradhatatlanul, gyöngéden ápolta a vésnököt. Montpellier-ből hívatott hozzá egy professzort, s hogy Manceau aggodalmát elterelje, azt indítványozta, írjanak közösen regényt. „Madame a mi regényünkön dolgozik. Szomorú a Hölgy, hogy engem így lát. Pedig én, mihelyt a láz megfedekezik egy kicsit rólam, mindent elkövetek, hogy megnevettesem...”, írja Manceau.

Még öt hónapig ápolta barátját. *Meghalt, ma reggel hat órákor, látszatra teljesen nyugodt éjszaka után... Tiszta ruhát adtam rá, és elhelyeztem az ágyon. Lecsuktam a szemét. Virágot tettem mellé. Oly szép, és egészen fiatalnak tetszik. Istenem, nem virrasztok többé mellette...*

A temetés után Maurice-szal elutazott Nohant-ba. Végigjárta a kertet, a birtokot, megnézte a jószágot. Menye gyermeket várt. *Az idő meggyógyítja a sebeket, ha a sebesült el nem mérge-síti őket.*

A TERMÉSZET JOBBAN DOLGOZIK A TÜNDÉREKNÉL

Az írások, amelyek egy évszázadnál is nagyobb fáziskéséssel jutottak el újra - s akkor is csak részben - a francia nyelven olvasókhöz, annak idején a „Revue des Deux Mondes”-ban jelentek meg, majd kötetben *Contes de grandmère* (Nagyanya meséi) és *Le Château de Pictordu* (Pictordu kastélya) címmel. Ezekben a hosszabb-rövidebb történetekben Sand nem igyekszik egyezkedni a pozitivista korszakkal, szabadjára engedi mesélőkedvét, fantáziáját. A korszak mégis megnyilvánul bennük: az író ismét a teljességet keresi, de nem eget-földet ostromló méreteken, hanem az anyag parányi részeiben, szervezetségében, működése törvényeiben. A botanizáló, ásványtannal foglalkozó George Sand a matéria adottságaiban fedezi fel a transzcendenst.

Írói fejlődése végső állomására ért. Ifjúkori műveiben szenvedélyes erővel vallotta, hogy az egyén érzelmigénye nem elégülhet ki, később azt hirdette, hogy feloldódást találhatunk a szociális utópiában, s hogy az ember a másik ember által megváltható. Idős korára felfedezi a mindennapok csodáját, s akárcsak érett korszaka legszebb műveiben, kimondatlanul hagy valamit, amit nekünk kell továbbámodnunk, kiegészítenünk.

Fantasztikus történetei között találunk klasszikusnak nevezhető tündérmeséket, elvarázsolt elemekkel átszőtt elbeszéléseket, amelyekben a csoda a természet rejtélyesnek tűnő, csak az értő előtt feltáruló megnyilvánulásai, törvényszerűsége: *La Fée Poussière* (A portündér), *Le Marteau rouge* (A vörös kalapács), *La Fée aux gros Yeux* (A nagy szemű tündér), *Ce qui disent les Fleurs* (Amit a virágok beszélnek).

A mai olvasó számára a legvonzóbbak George Sand fantasztikus szürrealista írásai. A *Le Chien et la Fleur sacrée* (A kutya és a szent virág) az idős korára panteizmus felé hajló Sand gondolatait fejezi ki a lélekvandorlásról. Az *Orgue du Titan* (Titán orgonája) látomás és

humor remekmívű ötvözte, s egyszersmind a művésszé válás, a kegyelmi állapot drámai ábrázolása. A reálisból a fantasztikumba emelkedő, majd ismét a valóságban megállapodó történet indító élménye talán az az orgonát sejtető különös szikla, amelyre Sand utaztában az Auvergne-ben felfigyelt.

A vaskalapos, öntelt orgonista mellett inaskodó lelencfiú, Angelin kaptos gazdájával vendégségből tart hazafelé a hegyi ösvényeken. Az ittas mester az egyik hatalmas sziklát orgonának, önmagát titánnak véli; ráparancsol Angelinre, hogy másszon fel rá, és játssza el az *Introibó*-t. Az eleinte húzódozó fiúból az izgalom és az ital hatására feltör egy soha nem hallott dallam, s míg ujjai a szikla képzeletbeli billentyűin futnak, úgy érzi, maga is titánná vált. *Láttam, hogy két kezem megnőtt, megvastagodott, óriás méreteket öltött. Ez a gyors átalakulás oly fájdalmas volt, hogy soha életemben el nem felejttem*, mondja a meghökkentő kalandot elbeszélő Angelin, akiből hírneves művész lett. A zaklatott, látomásos állapotnak az orgonának vélt szikla leomlása vet véget. Angelin szerencsésen megússza a balesetet könnyű sérüléssel. A vasárnapi misén az orgona mellett a benne élő dallam kényszerítő erővel szakad fel, s Angelin eljátssza. A misén részt vevő zenerajongó püspöki vikárius felfigyel rá, és miután meggyőződött a dallam eredetiségéről, pártfogásába veszi a fiút.

A befejezésben Sand - mint sok más művében - a csodának magyarázatát adja: *...De minek tulajdonítja két kezének fiktív megnövekedését, azt a fájdalmat, amelyet a sziklán érzett, mielőtt az, nagyon is valóságosan leomlott volna? - kérdezik a mestertől.*

- *Csakis a csalánnak és a tüskés bokroknak tulajdoníthatom, amelyek az állítólagos billentyűzeten nőttek, felelt a maestro. Láthatják, hogy történelemben minden szimbolikus. Jövőm megsejtése hiánytalan volt: illúziók, lármák és tüskék.*

Az 1865-ben íródott *Laura ou le voyage dans le cristal* (Laura vagy utazás a kristályban), ez a saját korában félreismert elbeszélés vagy inkább kisregény a bizonyosága, milyen sajátos, senkiével össze nem téveszthető új hangot talált az alkotó. Félreismert műnek nevezzük, mert az egykorú kritika elképesztő süketiséggel Verne hatását emlegette, merőben külső jegyek alapján, holott a valóság és az ideális, a létező és az érvényesen fennálló ellentéteit és szintézisét ebben a művében valósítja meg Sand a legtökéletesebben, s az írás mintegy végső válasz erre a létünk gyökeréig nyúló problémára, amely az írók úgyszólván kezdettől foglalkoztatta.

A történet elbeszélője s egyszersmind főszereplője a köznapi valóságból két ízben lendül át a fantasztikum világába, majd vissza a realitásba. Alexis, ez a kissé suta, álmodozó fiatalember, akinek lelke merő tiltakozás a környezetében élő gyakorlatias vagy mereven dogmatikus lények ellen, beleszeretett látogatóba érkezett unokatestvérébe, Laurába. A lányt apja Walternek, a derék mérnöknek szánta, aki valóságos megtestesítője az empiriának. Alexis rokona, Tunsgenius professzor gyűjteményében felfigyelt egy különösen szép, nagy kristályra. Nagyítóval szemlélve a kristályszemcsék közti rések üregeknek, barlangoknak tűnnek, majd hirtelen különös, látomászerű állapotban bent találja magát a kristály csodálatos világában. Az ametisztvölgyben, jáspissziklák, zafir- és rubinlejtők között, az ideális, csodálatos, áhított világban Laura vezeti; *szebb, nagyobb, értőbb és titokzatosabb a megszokott valóságánál.*

Az effektív és ideális kettősségét következetesen ábrázolja Sand. Laurának ez a tényleges életétől különvált, de érvényes, útmutató, bátorító és erőt adó lénye az emberi kapcsolatok mélységét világítja meg. A kristály fantasztikus szépségű terében Laura és Alexis *szemtől szemben teljes fényben, míg az úgynevezett tények világában csupán a viszonylagos élet árnyain keresztül látják egymást.*

Platón ideaelméletét, az érvényes ösképet és az utána áhítózó létezőt keressük-e a kristályvilág és a valóság Laurája mögött, vagy inkább a német romantika személyiségmegkettőződését,

a Doppelgänger? Talán mindkettő egyaránt ösztönző intellektuális élménye ennek a műnek. Annyi bizonyos, hogy a filozófiában korántsem tájékozatlan Sand írói alkata közelebb áll a német romantikához, mint a franciához - Nodier kivétel -, ismerte és becsülte E. T. A. Hoffmann írásait, s a régen eltávolodott két barát, Liszt és Marie d'Agoult, majd idővel a Nohant-ban időző német kutató, Stübling révén belekinthetett a német romantikába.

A mikrokozmosz fantasztikumából Alexis visszazökken az emberszabású realitásba. Változatlanul szerelmes Laurába, de hiába keresi benne eszményi mása sugárzó varázsát. A kristályvilág és a szokványos valóság ellentétes vonzaskörében Alexis enged a hívásnak, ismét elindul az anyag belsejébe. Kísérője Laura apja, aki a titokzatos, kegyetlen Nasias alakjában jelenik meg, s magával viszi a fiút az Északi-sark felé, ahonnan - azt ígéri - mesés kincsekkel térnek majd vissza. Kalandos útjukon, rubin- és zafirhegyek, csodák és rémségek közt ismét Laura kalauzolja őket. A meseszöveg gazdagsága, a leírások festői szépsége, a mondatok zeneisége és Flaubert szavaival „az elhítt tehetség” avatják ezt az írást a szürreálisba hajló romantika értékes művévé. Francine Mallet megállapítása szerint a *Laura* világa hármassíkra vezeti az olvasót: a realitás, a fantasztikum és a szimbólumok világába,

Alexis másodszor és végérvényesen visszatér, vissza kell térnie!, a számára rendeltetett világba. De érvényes és létező, áhított és meglévő mégsem válik teljesen ketté. Az ideális fénye ráhull a valóságra. Alexis megszokja, hogy Laurát egyszerre lássa a varázkristályban és a valóságos életben anélkül, hogy *az egyik kép elhomályosítaná a másikat*. A lehiggadt Alexis feleségül veszi Laurát, aki felbontotta érette eljegyzését. Az elbeszélés végén gömbölyded matrónaként találkozunk a kristályvilág tündéri lényével, gyermekek veszik körül, *s amikor beszélt, zafírkék szemében sok báj volt, sőt egy kevés varázs is*.

Nosztalgia és valóság, az eszményi és a reális, a romantika kettős világa egyesült, talán utoljára, a pozitivizmus és a kibontakozó naturalizmus korában ebben a feledésből nemrég kiemelt írásban.

FLAUBERT ÉS SAND

*„Arra születünk, hogy kimondjuk,
és nem arra, hogy birtokoljuk.”*

FLAUBERT

Látni annyi, mint birtokolni.

GEORGE SAND

George Sandnak idős korára megadatott a zavartalan barátság Gustave Flaubert-rel. Levelezésükből bontakoznak ki legárnyaltabban Sand nézetei a művészet céljáról, itt beszél talán a legbensőségesebben munkásságáról, önáltatás és keserűség nélkül mérve le saját magát, idős kori személyisége ezekből a gyakran vitázó, bölcs természetességgel kitárulkozó írásokból ismerhető meg leginkább.

Flaubert-nek Sandhoz intézett leveleit először Maupassant rendezte sajtó alá; levelezésük egészében 1904-ben jelent meg Calmann-Lévy kiadásában.

Barátságukat általában egyéniségük ellentétes voltával magyarázzák: ezt teszi Claude Tricotel is „Comme deux Troubadours” (Mint két trubadúr) című gondosan dokumentált könyvében. Valóban két merőben ellentétes alkat. George Sand nem bírt hit nélkül élni. Hitt kezdetben a szerelemben, majd a népben, a szocializmus megvalósulásában, hitt mindvégig Istenben és magában az életben. Flaubert, aki oly mélyrehatóan s annyiféleképpen ábrázolja a romantika önáltatását, csődjét, az eszmények szétmállását, hiszen Bovaryné ábrándkergetésében az Énje bukik el, akárcsak az „Érzelmek iskolája” főszereplőjének hiábavaló és megcsúfolt tervezéteiben, Flaubert tiszteli és szereti a nála tizenhét évvel idősebb Sandot, akinek van ereje és bátorsága romantikusnak maradni.

A felsorolást még kiegészíthetjük azzal a megállapítással - Tricotel nem figyelt fel rá -, hogy Sand valamennyi időálló műve *megváltástörténet*, Flaubert pedig úgyszólván kivétel nélkül *hanyatlástörténeteket* írt.

Szögesen ellentétes alkotómódjuk is. Flaubert meg volt győződve, hogy egy bizonyos gondolatot csak egyféleképpen lehet hiánytalanul kifejezni, és roppant erőfeszítéssel, gyakran tíz-tizenkét órán át kereste azt az egyetlen főnevet, jelzőt vagy igét, azt a mondat szerkezetet és ritmust, amely tökéletes hordozója mondanivalójának. Maupassant nevezte el türelmes kolosszusnak, „aki atlétaként feszül neki munkájának”. „Úgy vélem, a forma és a lényeg két szubtilitás, két olyan egység, amely soha nem létezik egymás nélkül”, írja Flaubert Sandnak. A flaubert-i szöveg gyötrelmes munkával készül, végérvényessé csak akkor válik, ha az alkotó kipróbálta és ellenőrizte a „gueloir”-on, - Flaubert így nevezte azt a művet, amikor hangosan olvasta fel önmagának saját mondatait.

George Sand spontán írásművészetéről, csodálatos termékenységéről már sok szó esett. Munkatempója és stílusának minősége a korról sem csökkent. Példaképpen: *Ma ötven oldallal készültem el*, jegyzi 1866 májusában eseménynaplójába. Flaubert a szeretőjének, Louise Colet-nak így kesereg: „A Bovaryné nem halad valami gyorsan, egy hét alatt két oldal!”

Flaubert önként vállalt magányban dolgozik íróasztala mellett, otthon ülő, makacsul védi háborítatlanságát, kesernyés gúnnyal *a kiábrándulás apácarendje gyóntatójának* nevezi magát, Sand pedig anachorétának, s a Szent Polycarpe nevet is ráaggatta. Őt család, barátok

veszik körül, tevékenysége sokfelé ágazó, kedveli a mozgást, idős korára is úszik, hosszú túrákat tesz.

Az ellentétpárokat még lehetne folytatni, de ennyiből is világos, hogy Flaubert-t mindenekelőtt Sandnak az életre mondott igenje vonzza, Sand pedig tisztelettel és részvétellel áthatott szeretettel érez az irodalom anachorétája iránt.

„Nem termettem örömré”, mondta a fiatal Flaubert Louise Colet-nak. Elutasító magatartása az élettel szemben az évek múltán sem változott. 1866-ban ezt írta Sandnak: „A természet, ahelyett hogy erőt öntene belém, kimerít. Ha a fűre heveredem, úgy rémlik, hogy a föld alatt vagyok, s a salátatövek már nőnek a hasamban. A Maga trubadúrja természeténél fogva beteg ember...” Sand válaszában csipetnyi ironikus derű, sok bölcsesség: *Aznap, amikor a Saint-Georges apátságba vittél, egy scrofularia borealist, ezt a Franciaországban oly ritka növényt találtam. Ujjongtam örömben; azon a helyen, ahol leszakítottam, sok sz... volt. Such is life.*⁹

Csak hogy az ellentétek mögött egymásra ráérző hasonlóság is van. Köztudott, hogy Flaubertben eredendően erős a romantikus jelleg, csak elnyomta, leküzdötte magában, úgy szabadult meg tőle, hogy művei tárgyává tette. Transzcendenciaigényéről kevesebb szó esik, pedig Louise Colet-nak így vallott önmagáról: „Az én hangom a metafizikai és mitológiai üvöltés.” Többször is tiltakozott az ellen, hogy a Goncourt-ok vagy éppenséggel a Champfleury értelmezésében realista írónak nevezzék. De míg Sand legszebb műveiben ideális és valóságos egyazon lényeg kettős vetületeként jelenik meg, Flaubert-nél a romantikus tudat a paródia alakját ölti, s ahogyan Balassa Péter értékes Flaubert-tanulmányában megállapítja, az ideális „a szereplők valós arcától elkülönülve, idegenül”, *ellenfényként* mutatkozik.

*

Barátságuk kezdete feltehetően a *Villemer márki* bemutatójára esik. Flaubert-t könnyekig megindítja a tömeg lelkesedése. Néhány nap múlva Sand ír neki: *Olyan jóságos volt hozzám és olyan rokonszenves volt nekem a Villemer bemutatóján, hogy nemcsak bámulatra méltó tehetségét csodálom, hanem teljes szívemből is szeretem magát.*

Kapcsolatuk ekkor már évekre nyúlt vissza. A „Bovaryné” megjelenése után Flaubert - személyesen még nem ismerték egymást - dedikált példányt küldött könyvéből az ünnepezt írónőnek. Sand rövidesen kritikát írt róla a „Courrier de Paris”-ba, amelynek állandó munkatársa volt, s a bírálatot idővel a *Questions d'Art et Littérature* (Művészeti és irodalmi kérdések) című kötetben is közzétette. Cikkében olyan gondolatokat fogalmazott meg, amelyekről a két alkotó évek múltán kölcsönös szeretettel, de álláspontját ki-ki szenvedélyesen védve, sokat vitázott.

A „Bovaryné”-val, s a mű kapcsán a realizmussal foglalkozó írásában Sand nem titkolja, hogy idegenkedik ettől az irányzattól, amely a természetesség nevében hadat üzen a regényesnek. Flaubert műve őt Balzacra emlékezteti - ez dicséret, hiszen ismeretes, hogy milyen nagyra tartotta Balzacot -, de a *joviális regényességtől teljesen megfosztott, keserű és elszomorító, koncentrált Balzacra*. Megállapítja, hogy a „Bovaryné” írója személytelen marad. *Nem érezzük, hogy felháborítja a rossz.* A jövőben gyakran esik szó köztük erről a kérdésről, hiszen Sand vérbeli romantikus alkotóként ítélkezik, büntet, jutalmaz, feloldoz, megbélyegez műveiben. Egyelőre még nem rója fel a „Bovaryné” írójának a személytelenségét. Flaubert *tartózkodik az ítélethozataltól, ez teljesen megengedett annak, aki képessé teszi az olvasót, hogy saját maga hozzon találó ítéletet.*

1863 januárjában Sand magasztaló cikket írt a „Szalambó”-ról, amely annál is inkább jólesett Flaubertnek, mert könyvét sok támadás érte, ha nem is oly hevesek, mint a „Bovaryné”-t.

⁹ Ilyen az élet. (angol)

Maga Sainte-Beuve is igencsak tartózkodó, és szadizmust emleget. Flaubert kiváltképpen egy muzeológus bírálatán méltatlankodott, aki az aggályos pontossággal dokumentált „Szalambó”-t történelmi valótlanágokban marasztalta el.

Alapos kritikájában Sand a regény nyelvezetét is részletesen méltatja. *Flaubert stílusa oly szép, oly megkapó, oly pontos és oly nagyszerű a francia prózában, mint bármely nyelv ismert szép verssorai. Képzeletének termékenysége, a megrázó ábrázolás a Dantééhoz hasonlatos.*

Flaubert megköszönte a bírálatot - ekkor már személyesen is ismerték egymást -, Sand nyomban válaszolt: *Kedves fivérem, nekem nem jár köszönet azért, hogy kötelességemet teljesítettem... De amit a Szalambó-ról olvastam, mielőtt magát a művet elolvastam volna, igazságtalan vagy elégtelen volt. Gyávaságnak vagy lustaságnak tekintettem volna - a két tulajdonság nagyon hasonlít egymásra -, ha hallgatok. Közömbösen hagy, ha a Maga ellenfeleit az enyéimhez kell csatolnom; egy kicsit több, egy kicsit kevesebb, édes mindegy. Meghívja Nohant-ba. Kevésbé ismerjük egymást. Látogasson meg, ha ideje engedi. Nincs messze. És hozzáfűzi: ...idős vagyok, ne várja, hogy zsenge ifjúkorban legyek.*

Milyennek is láthatta őt Flaubert? A két Goncourt fivér a nyilvánosságnak készült közös „Naplójá”-ban, a kor szellemi életének ebben az aprólékos ábrázolásában lefestette a Magny vacsorákon részt vevő Sandot. „Szép és vonzó arcára egyre inkább kiült valami mulatt jelleg.” Maxime du Camp, Flaubert ifjúkori, később hűtlenné vált barátja is leírta megjelenését. „Amikor első ízben találkoztam vele, hatvan körül járt. Racine utcai kis lakásában látogattam meg. ...Cigaretta sodort, megkínált vele, keveset beszélt, s látva, hogy hallgatása megdöbent, azt mondta: - Nem szólok semmit, mert buta vagyok. - Ez alapos túlzás; csupán félénk volt, és mint a sokat író emberek, kedvét lelte a hallgatásban. Bolhaszínű selyemruhájában, gyaloglásra alkalmas cipőjében a házvezetésben jártas derék polgárosszonynak tetszett, és semmiben nem hasonlított arra a képre, amelyet Léliáról alkotott az ember.” És megállapítja: „Csak sötét, mély szeme emlékeztetett hajdani szépségére.”

„Kevés olyan szép regényt olvastam, mint a *Jacques*” írta a tizenhét éves Flaubert barátjának. Majd átmeneti lebecsülés következett:

„Nem azoknak a kis gimnazistáknak és varrólányoknak írok, akik George Sandot olvassák” - jelentette ki huszonhárom esztendő korában. Idővel sommásan megváltozott véleménye: újra és végérvényesen felfedezte magának Sandot. Levélváltásuk idején, amikor újra elolvasta a *Consuelo*-t, a „kedves mester” művészetét Amerika nagy folyamaihoz hasonlítja: „oly hatalmas és oly békés”. Igaz, leszögezi kifogásait is, s amit „kedves mesterével” több ízben tapintatosan közöl, azt igen határozottan mondja ki barátjának, Ernest Feydeau-nak, a régésznek és regényírónak szóló levélben: „az író ne prédikáljon, ne oktasson. Elrontod vele műved harmóniáját, átveszed szinte valamennyi francia író rögeszméjét, a Jean-Jacques-ét, a George Sandét...”

Az egyik Magny-vacsoráról hazatérő Sand ezt jegyezte eseménynaplójába: *Flaubert rokonszenvesebb nekem a többiekénél. Miért? Még nem tudom.* Manceau betegsége idején és halála után férközött szívéhez, amikor Flaubert, ha Párizsban tartózkodott, gyakran meglátogatta. Sand időnként néhány napot töltött Palaiseau-ban. *Teljesen magamban vagyok kis házamban. Ezt a teljes magányt, amely máskor mindig pihenést és felfrissülést jelentett számomra, most egy halottal osztom meg, aki úgy hunyt ki, akár a lámpa fénye, s aki mindig jelen van itt. Nem tartom boldogtalannak abban a térben, ahol most lakozik, de a kép, amelyet körülöttem hagyott, az árnya mintha panaszkodnék, hogy nem szólhat hozzám. Mindegy! A fájdalom nem káros, megakadályozza, hogy kiszikkadjunk.*

A Villemer hatalmas sikere után az Odéon színház a nohant-i bábszínház számára készült *Don Juan de Village* (Falusi Don Juan) című darabot kívánja előadni. Sand nagy önkritikával nem

találja eléggé igényesnek a saját darabját, és Flaubert tündérvjátékát, a „Château des Coeurs”-t (A szívek kastélya) ajánlja, egyébként hiába. Flaubert-t igazán nem kényeztette el a siker, darabja soha nem került színre. Egyetlen előadott színműve hatalmas bukás.

A kölcsönös rokonszenv egyre mélyül, de Flaubert nem fogadja el a meghívást Nohant-ba: az „Érzelmek iskolája”-t írja, ódzkodik attól, hogy megszokott életrendjén változtasson, egyheti megszakítás új környezetben három hónapra is visszavetheti. A Magny-vacsorákon találkoznak hébe-hóba, amikor Flaubert Párizsban van, és néhányszor párizsi lakásán is felkeresi barátnőjét. George Sand, aki regényeiben oly szépen ábrázolja a nő feloldó, kapcsolatot teremtő hivatását, kezdeményezésre szánja rá magát: meg fogja látogatni a croisset-i remetét.

Alkalom is kínálkozik rá. Az ifjabb Dumas meghívta házába, amelyet nemrég vásárolt Dieppe közelében; onnan visszafelé egy vargabetűvel útba esik Croisset. 1866. augusztus 22-én, egy szerdai napon Sand megírja levelét: *Kedves bajtársam és barátom, szombat este látogatóba érkezem Alexandre-hoz Saint-Valérybe. Ott töltöm a vasárnapot és a hétfőt. Útban visszafelé kedden érkezem Rouenba, és meglátogatnám Magát. Írja meg, hogyan érek oda. A keddi napot Magával tölteném, ha úgy akarja, éjszakára Rouenban szállnék meg, ha otthonában alkalmatlanságot okoznék, és szerda reggel vagy este indulnék Párizsba. Válaszoljon azonnal, sürgőnyleg, ha úgy gondolja, hogy levele nem érkezne meg szombaton négy óra előtt...*

Flaubert táviratban válaszolja, hogy kedves mesterét Croisset-ban várja szobája, ő maga ott lesz Rouenban az állomáson, amikor a vonat befut.

Sand vegyes érzelmek közt töltött néhány napot az ifjabb Dumas házában. A vidék szépségével nem tudott betelni. Vendéglátójával bejárta az erdőborította dombokat, kószált a tengerparton. *A tenger gyöngyszín-szürke kék visszfényekkel, a tengerpart gömbölyű kovakö-kavicsoktól fehérlik. A sziklafal krétafehér,* írja eseménynaplójába. Minden remek, a háztartás kivételével. *A tisztaság hiányának kirívó szokásai!, egyetlen edény és egy salátástál a mosakodáshoz, víz akkor van, ha az ember maga megy érte! Az ablakok nem záródnak rendesen! farkasordító hideg az ágyban... egyetlen gyertya az olvasáshoz,* sorolja fel a fogyatékoságokat. És tetőzésül vacsora után mindenki visszavonul, tele gyomorral lefeküdni. Sandot, aki éjfélig tartó bábelőadás, színházi esték vagy beszélgetések után ül le íróasztalához, lehangolja ez az életmód. *Istenem, be rossz is itt,* panaszolja naplójában.

Nyilván megkönnyebbült, amikor elutazott. A továbbiakról naplója feljegyzései tudósítanak. *Egy órákor érkeztem Rouenba. Flaubert az állomáson várt kocsival. Megnéztük a várost, a gyönyörű műemlékeket, a katedrális, a városházát, a St.-Maclou-t, St.-Patrice-t. Csodálatos. Egy régi csonttár és régi utcák; nagyon érdekes... De el kell válnunk Rouentól, hogy Croisset-ba menjünk. Flaubert mama kedves kis öregasszony. A vidék szép, a ház kényelmes, tetszetős, szépen berendezett. És jó kiszolgálás, tisztaság, folyó víz, gondoskodás, minden, amit az ember kívánhat... Flaubert ma este a „Szent Antal megkísértése”-ből olvasott fel; remek. Utána éjjel két óráig beszélgettünk dolgozószobájában.*

A teremnek is beillő dolgozószobában, amelynek három ablaka a parkra, keltő a Szajnára néz - Gustave úr világít nekünk, mondogatták éjjelente a szajnai hajósok - az éjszaka csendjében mennyi mindenről beszélgetett a két író, az önmagához aggályosan szigorú, a tökéletességért munkálkodó Flaubert, s a műveit a természet bőségével ontó Sand. Másnap szeles, esős időben hajókirándulás, a metsző szél és a paskoló eső nem akadályozta meg a vendéget, hogy a hajó orráról ne nézze a Szajnát. Este ismét hosszú beszélgetés Flaubert-rel az irodalomról, szóba került Sand legújabb munkája, a Flaubert-nek ajánlott *Dernier amour* (Utolsó szerelem). Az ajánlás nyomán sok csípős megjegyzés született. A Goncourt-ok azt írják, hogy Sand barackszínű selyemruhája a Magny-vacsorán alighanem a jelenlevő Flaubert-nek szólt.

A vendéglátást Sand még Párizsból levélben köszönte meg: *Igencsak meghatott az a meleg fogadtatás, amelyben részem volt a Maga kanonoki környezetében, ahol a magamfajta kóbor állat rendkívüli türelemmel, és könnyen zavaróan hathat. Engem pedig úgy fogadtak, mintha a családhoz tartoznék, s éreztem, hogy ez a nagy szívéllyesség szívből jön...* Majd tegezéssel csapva át: *És te derék jó fiú vagy nagy ember létedre, s én teljes szívemből szeretlek.* Flaubert válaszában barátja egyéniségének ellenállhatatlan és spontán varázsáról szól. És hozzáfűzi: *Újra el kell jönnie, és hosszabb időre.*

Még ugyanannak az évnek novemberében George Sand megismételte látogatását. Előzőleg elküldte barátjának művei összkiadását, hetvenöt kötetet, s ismét felajánlotta, hogy az Odéon igazgatójánál újra közbenjár darabja érdekében.

Ezúttal együtt utaztak Párizsból Croisset-ba. Első látogatásakor a házigazda a saját szobáját adta át neki. Sand levélben kérte, ne mozduljon ki miatta megszokott környezetéből. *Nincs szükségem ilyen túlzott udvariasságra az alváshoz. Én bárhol elalszom, a hamuban vagy a konyhapad alatt is, mint a falusi kutya. Maguknál minden ragyog a tisztaságtól, következésképpen az ember mindenhol jól érzi magát. Egy hétig szándékozik maradni. Ha szép az idő, rákényszerítem Magát a járás-kelésre. Ha esik, a tűznél süttetjük lábszárunk csontjait, és kiontjuk egymásnak szívünk minden gondját-baját.*

Barátságukat ez a második tartózkodás kovácsolja egészen szorosra. Flaubert az „Érzelmek iskolájá”-ból olvas fel, Sand készülő színművéből, a *Cadió*-ból. Beszélgetéseik a virradatba nyúlnak. *Hajnali négykor búcsúztunk el egymástól, jegyezte fel naplójába a vendég.*

Együttlétük meghittségét növeli, hogy napközben néhány órára ki-ki folytatja munkáját, Flaubert az „Érzelmek iskolájá”-nak a forradalomban játszódó része megírására készül; kérésére Sand sokat beszél neki a negyvennyolcas eseményekről. *Este Flaubert felolvasta nekem regénye elejét. Jó, nagyon jó. Este tíztől kettőig olvasott. Utána hajnali négyig beszélgettünk.*

Sand második látogatása után az önként vállalt magány remetéje ezt írja neki: „Csonkának érzem magam elutazása óta; úgy rémlik, már tíz esztendeje, hogy nem láttam. Anyámmal egyre Magáról beszélünk, mindenki rajong itt Magáért. Milyen csillagzat alatt született, hogy személyében oly sok különböző és ritka jó tulajdonságokat egyesít? Nem tudom, milyenfajta érzés fűz Magához, de bizonyos, hogy olyan különleges gyöngédség ez, aminőt mostanáig senki iránt nem éreztem. Jól megértettük egymást, ugye... Én is azt kértem önmagamtól, miért szeretem. Azért, mert Maga nagy ember, vagy azért, mert elbűvölő lény? Nem tudom.”

Sand így ír neki: *Ma reggel kaptam meg leveled, lelkem kedves barátja. Miért szeretlek jobban az emberek legnagyobb részénél, sőt a régi, kipróbált barátoknál is jobban... Nos, íme az oka: idős korunkra, életünk alkonyán (amely a tónusok és visszfények legszebb órája) mindenről, főként a vonzalomról új fogalmakat alkotunk.*

Az erő és a személyiség fénykorában úgy fürkesszük ki barátunkat a kölcsönösség szempontjából, mint egy terepet. Szilárdnak érezzük saját magunkat, szilárdnak akarjuk tudni azt is, aki visz vagy vezet bennünket. Ám amikor érezzük, hogy az én egyre csökken, az embereket és a dolgokat magukért szeretjük, azért, amit lelkünk szemében jelentenek, semmiképpen a többlet miatt, amivel sorsunkat gyarapítani fogják. Megérti és méltányolja, hogy Flaubert, aki elkötelezte magát az irodalomnak, semmi más kötöttséget nem hajlandó vállalni: Nem kell írnia nekem, ha nem érez rá hajlandóságot. Teljes szabadság nélkül nincs igazi barátság. Flaubert beleolvadása művébe tiszteletet kelt benne, de egy parányi ironiát is. Úgy érzi, ő maga sokféle foglalkozásban megállta volna a helyét: Szeretem a botanikát: van bennem valami a pedagógusból. Szeretek varrni, és szívesen törölöm ki a gyerekek fenekét; van bennem valami a cselédből. S amikor szórakozom, egy hülyéből is van bennem valami...

1868 májusában George Sand harmadszor is ellátogat Croisset-ba; az ott töltött néhány nap nyomát őrzi az eseménynapló, de eszmecseréjük az utókor számára levelezésükből bontakozik ki.

Életemben van valami remeteszerű, állapítja meg Sand. Flaubert, aki leveleit gyakran így írja alá: a Maga öreg trubadúrja, de mindvégig megmarad a kedves mesterem megszólításnál és a magázásnál, ezt válaszolja: „Remetének nevez engem, a hasonlat talán találóbb, mint gondolná. Egész heteket töltök el anélkül, hogy egyetlen szót is váltanék valakivel, s a hét végén képtelen vagyok felidézni egyetlen napomat, egyetlen történet. Vasárnaponként találkozom anyámmal és unokahúgommal, más nincs.”

1866 végén és 1867-ben leveleikben sokat vitáznak a művészi személytelenségről. „És aztán leküzdhetetlen irtózatot érzek attól, hogy bármit is papírra vessek abból, ami a szívemben van. Sőt úgy vélem, hogy a regényírónak nincs joga semmiről se véleményt nyilvánítania. Vajon az Úristen véleményt nyilvánított valaha is? Hát ez az oka, hogy fulladásig tele vagyok sok mindennel, amit szeretnék kiköpní, de lenyelem. Valóban, mi értelme elmondani! Az első jöttment érdekesebb, mint Gustave Flaubert úr, mert általánosabb, következésképpen tipikusabb...”

Sand tiltakozik: *Semmit sem vinni bele szívünkbe abba, amit írunk? Nem értem, egyáltalán nem értem! Nekem úgy tetszik, hogy mást se lehet belevinni. Elválaszthatjuk-e szellemünket szívunktól? Vajon ez két különböző dolog? Vajon az érzélem korlátozhatja-e önmagát? Az egyén ketté tud-e hasadni? Röviden: nem teljesen beleadni önmagunkat a művünkbe, számomra olyan lehetetlenség, mit nem a szemünkkel sírni, nem az agyunkkal gondolkodni...* Sand mindig vállalta, sőt vallotta, hogy írásaiban hitet tesz meggyőződéséről, hatni akar kortársaira, ha csupán néhányra is. Flaubert leveleiben többször is rátér a művészi pártatlanságra, Sandnak burkolt élel - „az ember semmi, a mű minden” -, másoknak nyíltan bírálva kedves mestere felfogását. „Ami a *Mademoiselle La Quintinie*-t illeti... kertelés nélkül szólva, a művészet ne szolgáljon szószékként egyetlen tannak sem, mert szükségszerűen lehanyatlak!... A következtetni akarás szenvedélye az emberiség egyik leggyászosabb és legmeddőbb mániája.”

A fenséges pártatlanság nem humánus, s egy regénynek mindenekelőtt humánusnak kell lennie, írja Sand.

Sand úgy véli, hogy Flaubert személytelensége inkább a meggyőződés hiánya, mint esztétikai elv, ugyanis: *ha van lelünkben valamilyen filozófiai eszme, az megnyilvánul.* És megállapítja: *Te szomorúbbá teszed az embereket. Én szerencsétlenségüket szeretném enyhíteni.* A meggyőződés hiányát Flaubert joggal nem vállalja: „Ó, hát azt hiszi, hogy amiért azzal töltöm az életemet, hogy harmonikus mondatokat szerkesztek, és kerülöm az összecsengéseket, nincs meg a magam szerény véleménye a világ dolgairól? Sajnos megvan, és meg fogok veszni bele, hogy nem mondom ki.”

Megannyi ellentét esztétikai szemléletükben. Flaubert azzal a gondolattal játszik, hogy ír egy téma nélküli könyvet, könyvet a semmiről, Sand írásai mindig a meggyőződése hordozói.

Egy kérdésben mégis megegyeznek: mindketten elutasítják az úgynevezett „realista iskolát” (valójában a naturalizmust) csak merőben különböző szempontokból. 1876-ban írt levelében Sand elismerően nyilatkozik Zoláról, de úgy véli, hogy ábrázolásmódja gyökeresen hibás: csak a rosszat látja meg. *Az életben nem csupa szörnyek hemzsegnek. A társadalom nem csupán bűnözőkből és nyomorultakból áll.*

Flaubert azt kifogásolja, hogy ez az irányzat megrekedt az egzakt ábrázolásnál, pedig - ahogy Turgenyevnek küldött levelében írja - „a realitásnak szerintem csupán ugródeszkanak kell lennie.”

Flaubert gyakran panaszkodik, mennyit küszködik, amíg a benne élő gondolat formát ölt. Irigység nélkül csodálja Sand munkatempóját; barátnője változatlan könnyedséggel ontja regényeit, színdarabjait, elbeszéléseit. „Magától bőségesen, szüntelenül ömlik a gondolat, akár egy folyó. Nálam vékonyka vízsugár. Temérdek mesterkedésre van szükségem, amíg zuhataggá válik.” Idős barátnője tiktakra járó ihlete elképeszti. Sand a gyötrelmes műgondon álmélkodik: Flaubert olykor naphosszat nyüglődik egyetlen mondaton. *Mindig megdöbbenett, hogy Maga ilyen keservesen dolgozik... Ami a stílust illeti, én könnyebben intézem el, mint Maga. A fuvallat úgy játszik az én öreg hárfámmal, ahogyan kedve tartja.* De tudja, hogy az ő gátlásmentes alkotókészségével szemben nemcsak gyötrelmesebb, hanem magasabb rendű is a Flaubert-é. *Amikor azt látom, mennyit vesződik az öreg fiú, hogy megírjon egy regényt, elbátortalanít a saját könnyedségem, s azt gondolom, hogy őcska irodalmat fabrikállok...*

Barátságuk emberileg talán legértékesebb vonása, hogy Flaubert, akit a közönségsiker elkerült, akit annyi méltatlan támadás és értetlenség sebzett, keserűség nélkül vette tudomásul barátnője világra szóló sikereit, Sand pedig magától értetődően ismerte el az övéénél nagyobb, mélyebb, hibátlan tehetséget. *Te az időnek dolgozol, írja neki. Én úgy vélem, hogy ötven év múlva teljesen feledésbe merülök, és talán kíméletlenül félreismernek. Ez a törvényszerűsége mindannak, ami nem elsőrendű, s én sohasem tartottam magam elsőrendűnek.* Ritka szerénység, ha népszerűségére gondolunk. Jó ideig közszájon forgott egy Plauchut nevű újságíró története, aki George Sand hozzá intézett két levelét magával vitte az amerikai hajóútra. Plauchut-t hajótörés érte, minden holmija odaveszett, kivéve a kis kazettát, amelyben a Sand-leveleket őrizte. A két levélnek köszönhetette, hogy egy gazdag portugál kedves vendégként házába fogadta, és mindennel bőségesen ellátta.

Sand szavaival Flaubert meg ő, a két öreg trubadúr hisznek a szerelemben, a művészetben, az eszményben, s énekelnek abban a korban, amelyben füttyszó és zagyva beszéd járja. De szóba hoz családi témákat is. A pénzügyek! A vagyon megrontó hatalmát, a törvénytelen gyermek sorsát oly szívhez szólóan ecsetelő író, ugyanis pörli volt férjét, aki házvezetőnőjétől született lányának biztosítani akarja a birtok egy részét. Sand szerint Guillery teljes egészében az ő két gyermekét illeti meg, s ebben a kérdésben Solange teljesen egyetért anyjával. Maurice mindig és mindenben egyetértett vele - kivéve Chopin és Manceau személyét -, mért lenne éppen az öröksége ügyében különvéleménye. Sand méltatlankodva panaszkodik el Flaubert-nek, hogy Maurice elutazott, ugyanis kénytelenek ismét a törvényszékhez fordulni. *Kedves apja vagy háromszázezer frankot lop el a saját gyerekeitől, mert kedvében akar járni szakácsnőjének. Szerencsére, amíg Dudevant úr épületes életmódját folytatta, én keményen dolgoztam és nem nyúltam tőkéhez. Magamnak semmim sincs, de gyermekeim megélhetése biztosítva.*

És mégis őszinte, amikor a velejéig kiábrándult Flaubert-rel szemben („Gyűlölöm az életet... Igen, az életet, s mindazt, ami rá emlékeztet engem, el kell szenvedni!”) a szeretet és az élet tiszteletére épült világszemléletet vallja, a világ értelmét, amelyet a Természetből és az emberből akar kiolvasni. Olykor triviális kérdésekben nyilvánul meg ez az egyetemes élettisztelet. Flaubert az idős, beteges Sainte-Beuve-ről írva kifejti, hogy a férfiak számára a nőkkel kapcsolatosan legfontosabb az élvezet. „A nő a mi szemünkben a végtelen boltíve. Ez éppenséggel nem fennkölt vonás, de alapjában véve ilyen a hím... »Beuve papa«, aki fájlalja, hogy már nem látogathatja eredményesen Küpris ligeteit, nem jezsuita, sem szűz lány.” *Én nem vagyok katolikus, de iszonyodom a szörnyűségektől* - válaszolja Sand. - *Azt tartom, hogy a rusnya vénember, aki megfizeti a fiatal húst, nem a szerelmet hajszolja, s itt nincs semmiféle Küpris ligete, sem boltív, sem végtelen, sem hím, sem nőstény. Itt csak egy természetellenes dolog van; mert a fiatal húst nem a vágy hajtja a rusnya vénember karjaiba, s ahol nincs szabadság és kölcsönösség, ott merényletet követnek el a természet szentsége ellen.*

Munkájába zárkózott barátját az élet teljességének elfogadására buzdítja: *Egyedül lenni gyűlöletes, pusztító és kegyetlenség is azok iránt, akik szeretnek Téged. Valamennyi leveled kétségbeesett, elfacsarodik tőle a szívem. Nincs olyan asszony, akit szeretsz vagy aki szeretne téged? Vedd magadhoz! Nincs valahol egy kölyök, akinek talán az apja vagy? Nevel! ...Rossz magunkban élni.*

*

1869 májusában ötévi kemény munka után Flaubert papírra vetette: „Négy perc múlva öt óra. Elkészült... Tegnap reggel nyolc óta íróasztalomnál ülök.”

Az „Érzelmek iskolája” első dedikált példányát George Sandnak küldte el. Sand válasza azt bizonyítja, hogy a nagyon kevesek közé tartozott, akik azon nyomban megértették a mű jelentőségét.

Nohant-ban az egész család rávetette magát a regényre, írja. *Mindannyiunknak az a véleménye, hogy ez a mű szép, erőteljességben a Balzac-művek legjavával vetekszik és realisabb, vagyis hívebb a valóságossághoz elejétől végig. A te munkád nagy művészetére, kiváló formájára és szigorúságára volt szükség, hogy a képzelet virágait mellőzhessd. És mégis két kézzel szórod a poézist festményedre, akár megértik a kiválóságok, akár nem.*

A kortárs kiválóságok bizony nem értették meg azt, amire az Abszolútummal annyit viaskodó, a teljesség kegyelmi pillanatait olykor megsejtő és átélő George Sand felfigyelt: az „Érzelmek iskolája” köznapi története s a rejtetten sugárzó transzcendencia kettősségére és harmóniájára. A közel százötven ember közül, akinek Flaubert elküldte művét, alig harmincan köszönték meg. A kritika fanyalog, hallgat vagy egyenest ledorongol.

„Kedves, jó Mesterem, a Maga öreg trubadúráját ugyancsak befeketítik az újságok. Olvassa el a hétfői »Constitutionnek«-t és a ma reggeli »Gaulois«-t... Ezek a jó urak az Erkölc és az Eszmény nevében tiltakoznak!... Fütyülök rájuk! De azért csodálkozva kérdelem, miért ennyi gyűlölet és rosszhiszeműség”, panaszkodik Flaubert. Rövidesen újra kiönti szívét: „A Maga öreg trubadúráját hallatlan módon megtiporták. Azok az emberek, akik olvasták regényemet, óvakodnak beszélni róla, attól féltükben, hogy kompromittálják magukat vagy egyszerűen azért, mert szálnalmat éreznek irántam.”

A vidéki sajtó még a párizsinál is ellenségesebb. „A roueni polgárok dühösek... Úgy vélik, meg kellene akadályozni ilyen könyvek megjelenését (szó szerint így), hogy kezet nyújtok a vörösöknek, hogy nagyon is képes vagyok forradalmi szenvedélyek szítására stb. stb. ...Senki, egyetlen lélek sem kel védelmemre.”

Mihelyt Sand kézhez kapta Flaubert sorait, elhatározta, hogy még aznap cikket ír az „Érzelmek iskolájá”-ról. *Flaubert levele, cikket azonnal*, jegyezte be eseménynaplójába. Meg is írta a regény védelmében a bírálatot, de másnap, amikor elolvasta, nem volt megelégedve vele. Újra nekilátott a munkának. *A mai napon és este átdolgoztam cikkemet... Úgy látom, meghökkent a rosszindulat. Túlságosan naiv vagy. Nem tudod, mennyire eredeti a könyved, s a benne rejlő erő következképpen mennyire sért sok személyiséget, vigasztalja Flaubert-t.*

A cikket elküldte a legtekintélyesebb újságíró-szerkesztőnek, Girardinnek; csak hogy a kritika, jóllehet Girardin barátságába menő régi ismerőse Sandnak, jó ideig nem jelent meg, s közben egyre-másra láttak napvilágot a támadó, lekicsinylő bírálatok. *Az ellenséget mindig jobban kiszolgálják, mint a barátot. És aztán ha egy béka brekegni kezd, a többi is mind hallatja a hangját, írja Flaubert-nek.*

Végre megjelent Sand kritikája, de a támadások özöne, az értetlenség, a lekicsinylés folytatódott. Sainte-Beuve, aki talán felemelné szavát mellette, néhány hónapja halott.

Fenntartása Sandnak is volt a regénnyel szemben, mégpedig negyvennyolc ábrázolása. Flaubert írói alkatából szükségszerűen következett, hogy 1848 álmodozóit és dogmatikusait fonáságaikban, a forradalmat pedig csödtömegként mutatja be, bár kétségtelen, hogy a polgári rend győztese és haszonélvezője visszataszítóbbak. Sand a regény készülése folyamán igyekezett meggyőzni barátját. *Nyugtalanít kijelentésed, hogy minden rosszért a patriótákat fogod elmarasztalni... Elég baj, ha a hibáink miatt győznek le bennünket, nem kell ráadásul minden hibánkat az orrunk alá dörgölni. Légy könyörületes! Mégis oly sok szép lélek volt köztünk.*

Újra meg újra vigasztalja a neurotikusan gyötrődő Flaubert-t. A regény szép és jó, fel fogják ismerni értékét. *Nyilván nem a megfelelő órában érkezett, vagyis túlonként korán, nagyon is megállapította az elmében uralkodó összevisszaságot, nagyon is megsértette a nyílt sebet, nagyon is önmagukra ismertek benne...*

Ő maga is átesett egy enyhe és egy harsány bukáson, de fel se vette. A *Falusi Don Juan*-t fanyalogva fogadta a színházi közönség, a *Cadio*, amely szívügye volt a szerzőnek - siker esetén a bevétel a kis Aurore hozományának szánta - félreérthetetlen bukás, rövidesen le is került a műsorról. A kritikák is nagyrészt kedvezőtlenek, „Sztóiczizmusa elképesztő”, állapította meg barátnőjéről Flaubert. A Goncourt testvérek feljegyezték, hogy a bemutató után néhány nappal a bukott színmű szerzője egy fiatalember kíséretében vonult be a Magny étterem különszobájába vacsorázni, és nagyanyai szájából csak úgy röpködtek a nyomdafestéket nem tűrő kifejezések.

*

Sand háromszor kereste fel a *remetét* Croisset-ban. Végre Flaubert is rászánta magát a látogatásra: 1869 karácsonyát Nohant-ban töltötte. Sand szokásos munkatempóját fokozva dolgozott regényén, a *Malgrétout*-n (Mégis), hogy elkészüljön Flaubert érkezéséig. December 22-re be is fejezte, 23-án betoppant a várva várt vendég.

Autonóm alkotók mindketten, bensőséges kapcsolatuk hatása mégsem maradt nyomtalan műveikben. Sand *Utolsó szerelem* című regényének témája némileg a „Bovaryné”-ra emlékeztet, s Sand előző műveihez képest meglehetősen komor színekkel dolgozta ki. Fiatal író barátnője, Juliette Adam, akit lelkes magyarbarátsága miatt illő számon tartanunk - járt hazánkban, Justh parasztszínházába is ellátogatott, s írt is róla - Flaubert „kissé nyers szellemének, és sajnos! a Goncourt-oknak a hatását” véli megtalálni George Sand újabb műveiben. Bírálatát így folytatja: „Ez bánt engem, méltatlankodom miatta, és megírom őszintén véleményemet, s végezetül fohászkodom az idealizmushoz és papnőjéhez, kérve az isteneket, oltalmazzák meg őt a realizmustól.”

Feltehető, hogy nagyrészt Flaubert Spinozát közvetítő hatására alakult ki az idős George Sand panteizmusa. „Mai lényem eltűnt lényeim eredménye”, írta neki Flaubert 1866-ban. Majd félig tréfásan, félig komolyan: „Voltam hajós a Níluson, *leni* Rómában, a pun háborúk idején, görög rétor Suburrában, ahol majd meettek a poloskák... Voltam kalóz és szerzetes, kocsis és kötéltes. Talán napkeleti császár is.”

Kétségtelen, hogy az *én* inkarnációja a történelem sorsformáló erői hordozójaként megjelent Sand korábbi munkáiban, így a *Spiridion*-ban, a *Consuelo*-ban, a *Rudolstadt grófné*-ban is. Időskori panteizmusa azonban Flaubert, illetve Spinoza hatására kiterjed a Mindenségre. A panteisztikus világképet Sand átszűri saját lelkén. Tudatunk mélye szerint a lét különböző fokozatainak emlékét őrzi. Az élővilág s az élettelen közt csupán átmeneti a különbség.

Aurore unokájának írt költői meséjében *A kutya és a szent virág*-ban kibontakozik a világot szüntelen változásban, fejlődésben látó lírai panteizmusa. A történet lényegét - két szereplő emlékezik hajdani énjére az állat- és növényvilágból - Sand fejtegetéssel is alátámasztja. A

legdurvább anyagban is van vitalitás, tompa pulzálásai fényre és mozgásra törnek... Az ember vágyódik, az állat áhít, az ásvány várakozik. Matéria és élővilág megannyi lépcsőfokai a létnek. Vagy a Flaubert-nek küldött leveléből idézve: A természettől, a természetben, a természet által és a természetért vagyunk. A tehetség, az akarat, a lángész természeti tünemények, akár a tó, a vulkán, a hegy, a szél, a csillag, a felhő...

Sand panteizmusa azonban korántsem azonos Spinoza Isten és a Természet közé egyenlőséget tevő „Natura si-ve Deus”-ával. Sand gondolatvilágában az anyag - amelyet nem tart holtnak - a növényi és állatvilág, s az emberiség grádicsai felett Isten öröklik; benne van a Minden-ségben, de nem azonos vele.

Flaubert remekműve, az „Egy jámbor lélek” létrejöttében nagy szerepe volt George Sand ösztönzésének, lénye hatásának. Több ízben is igyekezett rávenni barátját olyan mű írására, amely nem elcsüggesztő, sőt éppenséggel reményt sugall. Flaubert végül ígér egy regényt. „Majd meglátja az »Egy jámbor lélek« történetéből, amelyben fel fogja ismerni közvetlen hatását, hogy nem vagyok én olyan makacs, amilyennek vél. Úgy hiszem, hogy ennek a kis munkának erkölcsi irányzata vagy inkább a benne rejlő *emberi* kedves lesz Magának”, írja Sandnak.

Ő maga így foglalja össze műve lényegét: „Az »Egy jámbor lélek« csupán egy mindennapi élet története, egy szegény vidéki lányé, aki úgy ájtatos, hogy nem misztikus, rajongás nélkül önfeláldozó, és szíve akár a lány kenyér. Először egy férfit szeret, aztán úrnője gyerekeit, aztán egy unokaöccsét, majd egy öregembert, akinek gondját viseli, végül pedig a papagáját; amikor a madár kimúlik, kitömeti, s amikor később ő haldoklik, a papagájt összetéveszti a Szentlélekkel. Irónia... semmi sincs benne; ellenkezőleg, nagyon komoly és nagyon szomorú. Szánalmat akarok kelteni, könnyekre akarom indítani az érzékeny lelkeket, mivel magam is érzékeny vagyok. Igen, sajnos!, a múlt szombaton George Sand temetésén fölzokogtam, amikor a kis Aurore-t megcsókoltam, s amikor megpillantottam öreg barátném koporsóját.”

Flaubert ezzel az írásával talán be akarta bizonyítani Sandnak, hogy az én kitárulkozása nélkül, távolságtartással is lehet szívhez szóló történetet írni.

„Az »Egy jámbor lélek«-nek csakis az ő számára fogtam neki, hogy kedvében járjak. Meghalt, amikor munkám közepe táján tartottam. Így van ez vágyainkkal”, írta Maurice-nak Flaubert.

A HÁBORÚ ÉS A KOMMÜN

1870. május 11-én a lezajlott franciaországi népszavazásról Sand ezt jegyezte eseménynaplójába: „Igen - Több mint hétmillió. Nem - Egymillió ötszázezer. A császárság így hát még sokáig tart... Tévedett.

A nyárelő hőséget hozott, a perzselő, fojtogató meleg hetek óta tartott. *Hasonló időjárást soha meg nem értem, a kert füve olyan száraz, mintha augusztusban lennénk... Azt hinné az ember, hogy a fák már hullatják leveleiket, pedig még itt sincs a nyár... Az általános rémület napról napra nő*, írja Sand a feljegyzéseket a vigasztalan időjárásról. A tikkasztó hőség elperzselte a termést, a kutak kiszáradtak.

Július 2-án megjelent a hír, hogy a spanyol trónt a porosz király rokonának, Hohenzollern Lipót hercegnek ajánlották fel. Tíz napra rá a herceg a külföld diplomáciai nyomására visszalépett. A francia kormány nem érte be a nyilatkozattal, garanciát kért a porosz királytól. Július 13-án az Emsben nyaraló öreg porosz király közölte a francia követtel, hogy az ügyet lezártnak tekinti, s erről sürgönyben értesítette Bismarckot. A vaskancellár átfogalmazta a

sürgönyt, hogy „megvadítsa vele a francia bikát”. Július 15-én a francia Törvényhozó Testület megszavazta a háborút.

Soha nem éltem át ilyen szomorú nyarat, a tetejében még a háborút is megüzenték, s a züllött, lepénzelt Párizs nagy garral ünnepel... George Sandot kezdettől fogva felháborodással tölti el a háború. Ha ez a szép lelkesedés őszinte, Párizs megőrült. Megértem a sovinizmust, amikor egy nép felszabadulása forog kockán, mint a Lengyelországé, Olaszországé, de Franciaország és Poroszország közt jelenleg csak hiúsági kérdés van: eldönteni, kinek jobb a puskája. Gyanakszik, hogy a főváros hadi ujjongása megrendezett: Nézetem szerint - és esküdni mernék rá - a rendőrség éneklie a Marseillaise-t az utcákon, s a szájtátiak követik...”

A parasztok azzal fenyegetőznek, hogy az első golyót Napóleon fejébe röpitik. Nem fogják megtenni. Nagyon jó katonák lesznek, jegyzi meg keserűen. Tele vagyok aggodalommal, a szomorúság megtört. Micsoda lecke a népeknek, amelyek urat akarnak maguk fölött! és micsoda kegyetlen lecke! De még bizakodik, hogy az esztelen vérontás mégsem lesz hiábavaló: A poroszokat és a császáriakat együtt kell elűznünk, írja Juliette Ádámnak, aki a Harmadik Köztársaság évtizedeiben a revánspolitika egyik leghevesebb szószólója lesz.

Flaubert levélben önti ki barátnőjének elkeseredését és méltatlankodó dühét „az emberiség gyógyíthatatlan barbársága” miatt. „A készülő szörnyű mészárlásnak még csak ürügye sincs. Harc a harcért. Siratom a megcsontított hidakat, a járhatatlanná tett alagutakat, a temérdek kárba vesztett emberi munkát... Olvashatta, hogy egy szónok a képviselőházban Baden nagyhercegség kifosztását javasolta! Ó, mért nem élhetek a beduinok közt!”

Figyelemre méltó, hogy a porosz győzelmek hatására Flaubert háborúpártivá lett, beállt a nemzetőrök közé; abban a reményben, hogy megállíthatják a németeket, hadi kiképzésben vett részt, gyakoroltatta csapatát, s a fegyverszünet után nem hordja a becsületrend szalagját, mert becsület és a francia ember összeegyeztethetetlen fogalom, míg Sand a néppel azonosulva következetesen és mindvégig szemben áll a háborúval, s a belekényszerített emberek szemszögéből ítélkezik róla. A nyugalomban megbolygatott Flaubert panaszait alighanem túlzottnak érzi, akárcsak a szellemi elit, a *mandarinok* nevében hozott sommás ítéleteit az emberiségről. Ő a népbe vetett, már nem délibábos, de szilárd hitét szegezi vele szembe: *A paraszt dolgozik, lekaszálja a rétet, akár szomorú, akár vidám, egyre munkálkodik. Ostoba, mondják róla; nem, gyermek, ha jól megy a dolga, ember a szerencsétlenségben, emberebb, mint mi, akik sajnáljuk magunkat; neki szava sincs, míg folyik az öldöklés, elveti a magot, helyrehozva az egyik részen, amit a másikon leromboltak, írja Flaubert-nek.*

A megpróbáltatásokból ő is kivette részét. *Felgyűjtják az erdőket; újabb barbár ostobaság! A farkasok bejönnek az udvarunkba, éjjel zavarjuk ki őket, Maurice fegyverrel, én lámpással... A hőség negyvenöt fokot is elér... A fák elvesztik leveleiket, talán az életüket is... Hamarosan híján leszünk az ivóvíznek, a termés úgyszólván semmi, de háborúzunk, micsoda szerencse!*

A megcenzúrázott újságok semmitmondó híreket közölnek. Augusztus derekán a németek lerohták Elzászt és Lotharingiát, a zűrzavar általános. *Három porosz katona bevehetné La Châtre-ot; semmi előkészület nem történt támadás esetére, jegyzi fel Sand. Szeptember 1-én a császár kapitulált Sedannál; napokba telik, amíg a hír eljut Nohant-ba.*

1870. szeptember 4. Végre egy hivatalos jelentés. Egyetlen vigasz: a császár fogoly. De a szegény katonáink! Hányat ölhetek meg, hogy negyvenezren megadták magukat! Vége a császárságnak, de micsoda körülmények között, írja Sand naplójába. A hivatalos jelentés szépített, több mint nyolcvanezren adták meg magukat. Hamarosan alkalma lesz a hazaözönlő katonákat látni, akik fedél és élelem nélkül a lakosságtól várják a könyöradományt.

Szeptember ötödikén Maurice azzal a hírrel költi anyját, hogy Párizsban teljességgel erőszakmentesen kikiáltották a köztársaságot.

George Sand ujjong. Mégsem volt hiábavaló a véráldozat. *Roppant jelentőségű és egyedülálló tény a népek történetében. Az emberiség önkormányzata! Először gyötrelmek között jött létre, másodszor némi harc után. Ez a mai egyetlen kiontott vércsepp nélkül született meg. Isten óvja Franciaországot!, ismét méltó lett a tekintetére.*

George Sand abban reménykedik, hogy a köztársaság megállítja a poroszokat, s előbb fegyverszünetet, majd békét kötnek. A fegyverszünet *nyugvópont lesz elviselhetetlen szenvedések után... Dühből vagy szerencsétlenségeink megbosszulására nem szabad makacsul folytatni a háborút.*

A sedani összeomlás, a harmadik köztársaság kikiáltása, a tovább tartó háború, a Párizsi Kommün megalakulása s az ezt követő polgárháború idején George Sand hatvanhat esztendő múlt. Testileg-szellemileg teljes erőben, de a politikai eseményektől távol él. Két forradalom bukását érte meg hazájában - és hányat szerte Európában. Ellentmondásos érzelmeit, az események során változó véleményeit és ítéleteit nemcsak levelezése tükrözi, hanem a háborúval, a párizsi Kommünnel, a polgárháborúval foglalkozó munkái is, a *Journal d'un voyageur pendant la guerre* (Egy utas feljegyzései a háború alatt), az *Impressions et souvenirs* (Élmények és emlékek) és a *Questions politiques et sociales* (Politikai és társadalmi kérdések) meg rendszeresen vezetett naplója. Ezekben a változó, olykor ellentétes megnyilvánulásokban azonban néhány alapvető, Sand emberi magatartását, világszemléletét meghatározó gondolat mindig azonos: a kollektív *osztályfelelősség*, a fanatizmus és a bosszú elítélése, és nemcsak morális alapon, hanem az ésszerűség okán is, s az a meggyőződés, amelyet legkeserűbb lelkiállapotaiban sem ad fel teljesen: *van megváltás az emberi társadalmak számára. Tanuljunk meg türelmes forradalmárokként lenni, soha ne legyünk terroristák*, írja majd 1871 októberében a Párizsi Kommün bukása után Poncynak.

Egyelőre 1870 szeptember dereka. Nohant-ban és a környéken himlőjárvány tört ki, Sand retteg a két unokáért, családotul elutazik. Mindenfelé német katonák (Bajorország csatlakozott a poroszokhoz). *Zordak és hidegek, akár a hóvihar, s bár mindennapi szokásaikban nagyon jámborak, elfogultságuk miatt kérlelhetetlenek, s ha kell, kegyetlenek.*

Nohant-tól távol, ismerős családnál éri a hír, hogy a körülzárt Párizsból két léggömböt - az egyiknek George Sand, a másiknak Edmond Barbès nevét adták - bocsátottak fel az ellenállás néhány szervezőjével. Az Edmond Barbès meg is érkezett Tours-ba, rajta Gambetta, aki fiatal képviselő létére országos hírnű szónok, s azt hangoztatta, hogy hazája még megnyerheti a háborút, ha az ország fegyverbe áll. Sand nem derülátó. *A mi tours-i diktátorainkat kótyagos és ijesztő optimizmus hevíti. Kivált Gambettára dühös: frázisgyártó, meggondolatlan akarnoknak tartja, Izidore (III. Napóleon egyik gúnyneve) utánzatának. Ez az ember örült; legutóbbi megnyilatkozásai: provokáció a polgárháborúra.*

Közel hatheti távollét után tért vissza családjával birtokára. A németek már elérték a Chert, húsz-huszonöt kilométernyire vannak Nohant-tól. *Magányunkba bezárva olyanok vagyunk, mint az ellentétes szélben egy helyben hanyódo hajó.* Néhány nap múlva ezt jegyzi naplójába: *A kormány elhagyja Tours-t, Bordeaux-ba költözik. Gambetta a Loire menti sereghez megy. Személyesen akarja vezényelni? Ez az ember vagy egy újabb Bonaparte konzul vagy hazardőr, aki mindent el fog veszíteni. Jelenleg az ötödik felvonást játssza. Vagy sikerül neki, vagy megölik...* (Egyik sem történt, Gambetta nemzeti ellenállóból átpártolt a poroszokkal együttműködő kormányhoz, s a harmadik köztársaság alatt miniszter lett. Daudet regényében, a „Numa Roumestan”-ban rajzolja meg sok iróniával alakját.)

Sand a zűrzavaros helyzetben sem hagyja abba a munkát. *Egyre dolgozom, sőt a veszély közeledtére nagyobb lendülettel. Mintha a feladatokat akarnám teljesíteni, hogy azzal a jó érzéssel haljak meg: az utolsó percig dolgoztam.*

A fegyverszünetet megkötötték. *Istenem! Végre! Végre! Aláírták a fegyverszünetet huszonegy napra. A nemzetgyűlést Bordeaux-ban hívják össze. Párizsból odamegy a kormány egyik tagja. Többet nem tudni. Úgy látszik, Gambetta dühöng. A diktátoroskodás a fejébe szállt... Vajon lesz-e élelem Párizsban? És megszületik-e a béke a fegyverszünetből? ...Az alprefektus, aki a hírral idejött, azt hiszi, Gambetta az ellenállást választja. Akkor hát polgárháború? Gambettától kitelik, hogy inkább polgárháborút akar, semhogy megváljék a hatalomtól.*

A választásokon a konzervatív többség - a vidék szava - megbuktatta Gambettát, a hatalmat az orleanistából köztársaságivá vált történész, Thiers vette át a Végrehajtó Hatalom fejeként. Negyvennyolcban George Sand szemben állt Thiers-rel, a németek megszállta hazájában úgy vélekedik, inkább Thiers, mint a restauráció. *A helyzet központi egyénisége Párizsban Louis Blanc, aki negyvennyolc májusában a legnépszerűtlenebb és a leggyűlöltebb politikus volt. A forgandóság! Vidéken pedig Thiers, akit vagy húsz kerületben választottak meg. ...Kiváló elme mindkettő, és talán egyet tudnak majd érteni, ha nem féltékenykednek túlságosan egymásra, elmélkedik Sand.*

Csalatkozott. Az emigrációból visszatérő Louis Blanc-t csakhamar félretolja a Párizsi Kommün, Thiers, mint a Versailles-ban székelő kormány feje csakhamar ágyúkkal löveti hazája fővárosát.

1871 télutóján Párizs népe, amelyet negyvennyolcban George Sand harcra szólított fel, ismét fegyvert ragadott, torlaszokat emelt, fegyverekkel védte a várost. Annyi elvetélt felkelés, levert forradalom, szenvedésbe fulladt reménykedés után létrejött a Párizsi Kommün. Sand idegenkedve, kétségbeesetten figyel a távolból az eseményeket.

1871. március 19-én ezt írja naplójába: *Párizs önkívületben van. A kormány múlt éjszaka megkísérelte csapatokkal visszafoglaltatni a montmartre-i ágyúkat; a katonák először körülvették a Monte Aventinót, ahogyan elnevezték, majd Belleville felkelői őket kerítették be, s a csapatok letették a fegyvert. A hírek szerint rövid ideig tartott a tüzelés, a katonák nem hajlandók a népre löni... Napközben a kormány átiratot küldött Párizsnak: kijelentette, hogy teljes egészében Versailles-ban székel, és csakis az ő rendeleteit kell követni, ami azt bizonyítja, hogy a felkelők elfoglalták a Városházát, s forradalom, felkelés vagy konspiráció kerekedett felül Párizsban. Vajon a júniusi napok ismétlődnek meg? Belebetegszem.*

Sand tiltakozó magatartásának a Párizsi Kommünnel szemben két alapvető oka volt; az egyik, irtózása az erőszaktól, amelyet nemcsak embertelennek, hanem ésszerűtlennek is ítélt, a másik, azok a következtetések, amelyeket kénytelen volt levonni a negyvennyolcas forradalom bukásából: *Valamennyi párizsinak azt ajánlom, lépjen összeköttetésbe a vidékkel, nem azért, hogy rossz elveit átvegyék, hanem hogy felismerjék, milyen akadályok tornyosulnak előttük, s mit kellene tenni legyőzésükre* - írja Plauchut-nek. Sandot negyvennyolc júniusa bölcsességre tanította.

Az a véleménye, hogy a párizsi vezetők nem ismerik hazájukat. *Ugyancsak illúziókba ringatják magukat, ha azt hiszik, hogy urai lettek egy olyan nemzetnek, mint a miénk, mert sikerült rajtaütéssel betörni a Városháza kapuit.* A választások bebizonyították, hogy az ország túlnyomó többsége békét akar, a paraszt a földjét, a városi tehetősök tulajdonukat, a gazdagok vagyonukat féltik. Sand már negyvennyolcban megállapította: *Sajnos a nép nem kommunista, pedig Franciaország arra hivatott, hogy egy évszázadon belül azzá váljék. A kommunizmus hívei elenyésző kisebbségben vannak a nép közt...* Az 1871-es Kommün idején nézeteit keserű tapasztalatai árnyalják. *Párizs nagy, hősi, de eszeveszett. Kihagyja a vidéket a számításból, holott az a lakosság számát illetően jelentősebb, és sűrű tömegében reakciós,* írja annak a bizonyos Plauchut-nek, akit a hajótörés után az ő két levele mentett meg a nélkülözéstől. Majd így folytatja: *Vegyék tudomásul, hogy a haladó republikánusok mindössze egy százaléka*

az egész ország lakosságának, s maguk csak úgy menthetik meg a Köztársaságot, ha sok türelemről tesznek tanúságot, és igyekeznek visszatéríteni a szélsőségeket.

A reális állapot mérlegeléséből fakadó aggályok érthetőek, de meghökkentő, hogy Sand, aki negyvennyolcban sürgette a gazdagokra kivetett progresszív adót, méltatlankodik, hogy a Kommün a Francia Banktól egymilliót, Rotschildtól félmilliót követel.

A Kommün diktatórikus intézkedései, túlkapásai, a túsok szedéséről kiadott rendelet, az érsek meggyilkolása felháborítják. Még kezdetben, március 23-án ezt írja: *A szörnyű kaland folytatódik. Sarcolnak, fenyegetnek, letartóztatnak, bíraskodnak... Az utcákon harc folyik; a Vendôme téren tüzet nyitottak egy velük nem rokonszenvező tüntetésre, több embert megöltek. Elfoglalták valamennyi prefektúrát s az összes középületeket... Rátették kezüket a lőszerkészletre s az élelmiszerekre. Hivatalos újságuk otromba. Nevetségesek és durvák, s érezni, hogy már nem tudják, mihez kezdjenek az erőszakos fordulat után. A versailles-i kormány pedig ostobán reakciós. Nem akar békülni. Retteg, hogy a győztesek, a hatalmasok megtorlása rázúdul a népre. Szegény nép! szélsőségekre, bűnökre ragadtatja magát, de micsoda bosszú tiporja majd el!*

Gondolkodására, de arra is, hogy mennyire tájékozatlan a korabeli társadalomtudományban, fényt vet néhány sor az *Egy utas feljegyzései a háború alatt* című írásából. *Nem ismerem a modern kommün teóriáit, sehol sem látom kifejtve őket; ám ha rajtaütéssel kell ráerőszakolni magukat a társadalomra, még ha a szociális bajok panaceája volnának is, én elítélem őket a humánus nevében...*

Sand nem fogja fel a Párizsi Kommün előremutató jelentőségét, nem tudja, nem is akarja történelmi szempontból vizsgálni. Ő, aki nemegyszer magyarázta és mentegette 1793 forradalmi diktatúráját - s a *Spiridion*-ban mintegy fel is menti -, aki negyvennyolcban azt vallotta: *Katona vagyok és megvédem eszméim hazáját*, a Párizsi Kommünben csupán az erőszakos cselekedetek halmazát látta. Régóta vallott elképzelése az erőszak nélkül kialakuló közösségi társadalomról ismét összeütközött a valósággal. *Ez a csőcselék saturnaliája a császárság után*, állapítja meg az ifjabb Dumas-nak küldött levelében. Keserűségét szította, hogy elvbarátait a Kommün félretolta, sőt támadta.

Párizsban meghökkenést keltett, hogy George Sand nem emelt szót a Kommün mellett. *Ne mentegess, ha azzal vádolnak, hogy nem vagyok eléggé köztársasági; ellenkezőleg! mondd azt nekik, hogy nem az ő módjukon vagyok köztársasági. Elveszejtették és mindig is el fogják veszejteni a Köztársaságot, akárcsak a papok a kereszténységet*, írja Plauchut-nek.

A népbe, mint a jövő hordozójába vetett hite nem rendült meg, s a történelmi dilemmát úgy oldja meg önmaga számára, hogy a Kommünt *nem azonosítja* a néppel: a polgárság soraiból való emberek szervezték, akiktől idegen a proletariátus.

Elutasító magatartása ellenére George Sand elemzi az okokat, amelyek a Kommün megalakulásához vezettek, míg a kortárs írók túlnyomó része beéri a felháborodott ítélkézzel. A Párizsi Kommünnek igen rossz sajtója volt az írók körében. A harcokban is részt vevő Jules Vallèsen kívül csupán Rimbaud értette meg; Verlaine némi rokonszenvet érzett iránta, akárcsak Hugo, aki majd felemeli szavát a versailles-i kormány megtorlásai ellen.

Edmond de Goncourt (a fivére már nem él), az ifjabb Dumas, Leconte de Lisle, a fiatal Anatole France sokkal keményebben ítélik meg a Párizsi Kommünről, mint Sand. Elítéli Zola is. Flaubert kommünellenessége köztudott. „Véleményem szerint gályarabságra kellene ítélni az egész Kommünt, s arra kényszeríteni ezeket a vérengző tökfilkókat, hogy megláncolva, fegyencként takarítsák el Párizs romjait”, írja George Sandnak a Kommün leverése után; igaz, a versailles-iak kegyetlenkedéseitől legalább annyira undorodik.

Sand is elpanaszolja kétségbeesését barátjának, aki a porosz megszállás után, minthogy croisset-i házába német katonákat szállásoltak, s háborítatlanságát joggal látta veszélyeztetve, az ifjabb Dumas-val Belgiumba, onnan Angliába utazott, és áprilisban tért vissza hazájába. *Szerencsétlen Internacionálé! Valóban hiszel abban a hazugságban, hogy az erő előbbre való a jognál? Ha olyan nagy és hatalmas vagy, ahogy híveid képzelik, lehetséges-e, hogy a pusztítást és gyűlöletet kötelességnek hirdeted?... Ez a Kommün a demokrácia leglelkesebb, legáldozatkészebb híveiben is halálos undort keltett... Megütközve és fájdalommal elkülönültek tőle, s a Kommün sietve árulónak nyilvánította őket, és elrendelte letartóztatásukat. Főbelövés lett volna osztályrészük, ha a Kommün keze közt maradnak.* Micsoda gyötrelme ez számára, aki a szó teljes értelmében szereti a proletariátust.

Valóban, Sandnak minden lelkierejére szüksége van, hogy ne tagadja meg szocialista meggyőződését. Flaubertnek így elemzi lelkiállapotát: *...nem akarom megtagadni a múltat és rettegni a jövőt: de az akaratom, a logikám harcol egy mély, mostanáig lebírhatatlan benyomás ellen... Az én szememben az a nemtelen kísérlet, amelyet Párizs megpróbál vagy elszenved, semmit nem bizonyít az emberek és dolgok örök fejlődési törvényei ellenében.* De csalódottsága, bánata újra meg újra feltör: *Az ember úgy érzi, hogy százezstendős.*

Flaubert, aki pesszimizmusának és arisztokratikus „mandarinelméletének” újabb igazolását látja az eseményekben, némi kesernyés elégtétellel állapítja meg az emigrációba vonult Mathilde hercegnőnek küldött levelében: „Sand asszonytól kétségbeesett hangú levelet kaptam. Rájött, hogy régi bálványa üres, s úgy vélem, hogy hajdani republikánus hite teljesen elhamvadt...”

Flaubert - mi tagadás - időnként beleszúr egyet „kedves mesterébe”, ami persze jól megfér a szeretettel és nagyrabecsüléssel. Megállapítja, igaz, a Mathilde hercegnőnek szóló levelében, hogy George Sand „lassanként megtanult szembenézni azzal, amivel a legnehezebb szembenézni: a valósággal”. Vitájukban Sand majd egy nyílt levélben összegezi hitvallásként álláspontját.

Május utolsó hetében ádáz harcok után összeomlott a Kommün. *Lerombolják a torlaszokat, a holttesteket eltemetik, és gondoskodnak új hullákról, mert sok embert lőnek agyon, és tömegével tartóztatnak le. Sok ártatlan vagy csak félig-meddig bűnös fizet majd a bűnösebbekért, akik elmenekülnek... A gyáva polgár, aki mindent eltűr, most mindenkit megölne. Mindig csak a főbelövetés? Félek, hogy igen...*

Ismét számot kell vetnie saját illúzióival: *Azt képzeltük, hogy a városi nép bátor és jó. Gonosz, amikor bátor, gyáva, amidőn jó: a császárság veszélyessé tette. A lehetséges Köztársaság csupán ártalmatlanná teheti, és az ideális Köztársaság a messzi jövőben.*

A tömeges kivégzések és deportálások, amelyeket a nemzetgyűlés haditanácsa elrendel, kétségbe ejtik. Személyét a sajtó ismét kipécézi, akárcsak a negyvennyolcas forradalom leverése után, ezúttal köpönyegforgatással vádolják. Jobb- és baloldaltól egyaránt érik támadások. És ráadásul Flaubert levelei! Elkekeríti a sorokból kiáradó megvetése az embernek, a csillapíthatatlan pesszimizmus, a gyűlölködés, amelynek csonthéja keserű felismerésekből alakult ki, s amelynek magjában Sand nemcsak kivételes érzékenységet, hanem eredendő jóságot is érez.

1871 kora őszén Flaubert hosszú levelet küld Sandnak: kétségbe vonja, hogy a nép valaha is képes lesz önmagát kormányozni, s az emberiség sorsát, jövőjét teljesen reménytelennek látja. „Az emberiség gyógyíthatatlan nyomorúsága fiatalságomtól fogva keserűséggel töltött el. Így hát most semmi kiábrándulást nem érzek. Úgy vélem, hogy a tömeg, a nyáj mindig is gyűlöletes lesz. Csupán az a kis csoport szellemi ember fontos, aki egymásnak adja át a fáklyát. Mindaddig, amíg meg nem hajolnak a mandarinok előtt, és a Természettudományos Akadémia nem lép a pápa helyére, az egész politika és társadalom gyökeréig émelyítő hazudozások hordaléka marad.”

Kifejti, hogy az egyenlőség ellentétes az igazságossággal; az ingyenes és kötelező oktatás folytán a nép ugyanolyan szűk látókörűvé és szellemileg önelégültté válik, mint a polgár, s az általános szavazójog az emberi szellem szégyene. (Flaubert-nek régi érve, hogy az általános szavazójog a nagy számok ereje alapján elnyomja az értékes kisebbséget, a mennyiség győz a minőség felett!) „Ó! Kedves mester, ha gyűlölni tudna! Ez hiányzik Magából: a gyűlölet. Nagy szfinksz-szemével a világot aranszínben látja...” És Mathilde hercegnőnek néhány hónap múlva: „A gyűlölet olyan erény, amely hiányzik az én George Sand barátnőmből.”

Sand elsősorban Flaubert ontológiai keserűségére és iróniájára válaszol, amely egész társadalomszemléletének forrása. Válasza hosszú nyúlt, elhatározta, hogy nyílt levél formájában bocsátja közre, annál is inkább, mert felelni akar a sajtóban megjelent vádakra, amelyek politikai színváltásban marasztalják el. A *Válasz egy barátomnak* a „Temps” című folyóiratban jelent meg. A bosszú és gyűlölködés világában George Sand felemelte szavát.

Hogyan? azt akarod, hogy megszűnjek szeretni? Azt akarod, hogy mondjam ki: tévedtem egész életemben, az emberiség megvetendő, gyűlöletre méltó, mindig az volt, és mindig az lesz? Fájdalmamat gyöngeségként hányod szememre, mintha gyermekes sajnálkozás volna egy elveszett illúzió fölött. Bizonygatod, hogy a nép mindig is vérengző volt, a pap mindig képmutató, a polgár mindig gyáva, a paraszt mindig ostoba. Azt mondod, fiatalságodtól fogva tudtad ezt, s örülsz, hogy soha nem kételkedtél benne, mert az érett kor nem hozott neked semmi csalódást. Hát sosem voltál fiatal? Ó! mi nagyon is különbözünk, mert én nem szüntem meg fiatal lenni, ha a fiatalságot az jelenti, hogy még szeretiünk... Nem, nem! Az ember nem veti meg embertársait. Az emberszeretet nem üres szó. Életünk szereteten alapul, s ha nem szeretiünk, nem élünk.

A nép, mondod! A nép, az te meg én vagyunk, hiába is ódzkodnánk ellene... Hogy a nép vérengző? Nem, és nem is ostoba, a tudatlanság és butaság csak a jelenlegi betegsége...

Azoknak pedig, akik köpönyegforgatással vádolják, azt tanácsolja - és joggal -, hogy ne kiragadott részletek alapján ítélkezzenek róla. *Amíg csak élek, szívem nyitva a szánalom előtt, a gyöngé pártját fogja, védi a megrágalmazottat.*

„Levelének közepe könnyekre fakasztott, de nyilvánvaló, hogy nem térített meg. Meghatód-tam, ennyi az egész, ám meggyőződésemben nem inogtam meg”, írja válaszában Flaubert. Sand Flaubert-nek, aki döbrent iróniával veszi tudomásul, s egy kissé csodálja is a kiapadhatatlan jóságosságot, s aki a saját szavai szerint „latrinába fojtaná kortársait”, évődő hangnemben is kifejti nézetét: *Nem szabad betegnek, zsémbesnek lenni, öreg trubadúrom. Köhögni kell, kifújni orunkat, meggyógyulni, azt mondani, igaz, hogy Franciaország megőrült, az emberiség ostoba, tökéletlen állatok vagyunk, de mégis szeressük önmagunkat, embertársainkat és főként barátainkat... Te azt kérde: lehet-e élni, amikor az emberiség abszurd? Elfogadom, hogy abszurd, s azt mondom magamban, talán én is az vagyok, s itt az ideje észbe kapni, és javítani önmagamon.*

Cikkeiben, leveleiben a megnyugvás és a békés gyarapodás szükségességét hangoztatta abban az időben, amikor a nacionalizmus az országhatárok megnyirbálása miatt revánsot hirdetett, s emlékeztetőül a Concorde téren a nagy francia városokat jelképező szobrok közül gyászfátyollal takarták le az Elzász és Lotaringia székhelyét szimbolizáló két nőalakot. És megállapította, hogy a német birodalom vesztét a hódító nacionalizmus fogja okozni.

Időben távolodva a Párizsi Kommüntől, tompul felháborodott ellenségessége. A mondat, amelyben a Kommün iránt megértést nyilvánító Hugóról írt, némileg magának a Kommünnek a felmentése. *Hugo nem mindig részese a közvetlen történelmi igazságnak, de részese az örök filozófiai igazságnak.*

*

1873 áprilisában Flaubert másodszor érkezett látogatóba Nohant-ba. Néhány nap múlva követte barátja, Turgenyev.

Sand és Turgenyev kölcsönösen tisztelte egymás tehetségét. Sand meleg hangú, értő kritikát írt Turgenyevről a „Temps”-ban, Turgenyev pedig oly őszintén és annyi hévvel becsülte George Sandot, hogy munkássága értékelése miatt összekülönbözött Tolsztojjal. Párizsban gyakran találkoztak, hiszen az orosz íróttal élettársi kapcsolat fűzte Pauline Viardot-hoz, aki az évek múltával az énekesnői pályát a zenepedagógussal és a komponistáéval cserélte fel.

Sand szereti maga körül a vidámságot, sőt a vásári tréfákat is. Naplójában megírta, hogy az Adam házaspár szobájába éjszaka egy kakast csempészték be. Flaubert-rel kíméletesebben bántak, de őt is bevonták a bolondos szórakozásokba. Vacsora és bábszínház után kosztümös tánc. Flaubert andalúz szoknyát öltött - a színház ruhatára bővelkedett jelmezekben -, és fandangót járt. *Nagyon mulatságos látvány, de öt perc múlva kifulladt. Sokkal idősebb, mint én. És szelleme élénkebb a testénél.*

Flaubert szemlét tartott a könyvtár felett, s egyre az irodalomra terelné a szót. *Élénken és szórakoztatóan beszél, de folyton ő ad elő, és Turgenyev, aki sokkal érdekesebb, alig bír szóhoz jutni, bírál a háziasszony.*

A hatalmas termetű Turgenyev jobban beleillik a nohant-i társaságba. *Kedveli a zajosságot, a vidámságot. Ugyanolyan nagy gyerek, mint mi... Táncol, valcerezik. Ez a nagy tehetség oly jó és derék ember.*

A két vendég elutazása után Sand feljegyezte: *Kimerített, elcsigázott az én kedves Flaubert-em. Pedig szeretem, nagyszerű egyéniség. Hiányoljuk Turgenyevet, akit kevésbé ismerünk, kevésbé szeretünk, de akiben megvan a valódi egyszerűség és jóindulat bája.*

AZ UTOLSÓ ESZTENDŐK

*A halál nem azonos a nemléttel,
hiszen holtan is szolgálunk valamire.*

GEORGE SAND

A kritika évek óta alig foglalkozik vele, de könyvei változatlanul nagy példányszámokban jelennek meg, darabjai sikerrel kerülnek színre. Minden évben megír legalább egy, de inkább két regényt, állandó szerződés köti a „Revue des Deux Mondes”-hoz és a „Temps”-hoz.

Nem ismeri a szorongást, amely idős korban, képességei hanyatlásától rettegetve gyötri az alkotót, s a hetvenkedő ámitást sem, amellyel a világnak és önmagának bizonyítani igyekszik. Tudja, hogy Flaubert a „kedves mester” megszólítás, a könyveit méltató levelek ellenére nem becsüli valami sokra az ő bőséggel ontott időskori regényeit. *Flaubert szívből szereti a személyemet, de íróként nem szeret valami nagyon. Úgy véli, nem a helyes úton haladok, s nem ő az egyetlen barátom, aki azt tartja, hogy inkább vagyok jó ember, mint művész*, állapítja meg egy levelében.

Az idős George Sand bölcs lett. *Húszesztendős korunkban annyi időt vesztegetünk el, és úgy tékozzunk az életet! Az öregség minden éve duplán számít; ez a kárpótlásunk...* Testi ereje alig hanyatlott, nyáron még mindig úszik a kis folyóban, nagyokat sétál, kertészkedik.

Olykor faggatja magát: *Sokáig élek? Ez a meghökkentő öregség, amely megrokkulás és kimerültség nélkül adatott meg számomra, vajon a hosszú élet jele? Nem fontos tudni, hiszen az emberrel bármikor végezhet egy baleset. Vajon hasznos leszek még? Úgy vélem, igen. Érzem, hogy személyesebben, közvetlenebbül lehetek hasznos, mint valaha. Sok bölcsességre tettem szert anélkül, hogy tudnám, miként. Sokkal jobban tudnám nevelni a gyerekeket, mint azelőtt. Változatlanul hiszek Istenben, szilárdan hiszek benne. Az örökkévaló életben. Hiszem, hogy a tudomány egyszer majd lefogja győzni a gonosztságot. A szeretettől áthatott tudomány... Tévednek, akik azt hiszik, hogy az öregség a hanyatlás lejtője; ellenkezőleg. Fölfelé megyünk és hatalmas léptekkel. Közeledünk az élet végéhez, de mint célhoz, nem zátonyhoz. Az öregség, írja Flaubert-nek, életének legboldogabb, legkedvezőbb szakasza... A művészet enyhén adóan táruul fel, míg fiatalságunkban szorongások közepette nyilvánult meg.*

Jó ideje barátkozik a saját halálával. Az ifjabb Dumasnak tréfásan így szólt erről egyik levelében: *A halálról nekem szelíd és derűs képzeteim vannak, s úgy érzem, hogy nagyon kellemes túlvilági sors illet meg. Nem óhajtok én a hetedik mennyországba kerülni a szeráfok társaságába, hogy ott a Magasságos arcát szemlélhessem. Először is nem hiszem, hogy arca és profilja volna, továbbá, habár nagy öröm az első helyen lenni, én nem töröm magam utána... Derűlátó vagyok mindannak ellenére, ami felsebzett - talán ez az egyetlen jó tulajdonságom.*

Marie d'Agoult annak idején azzal a nem egészen őszinte fohással fordult Istenhez, hogy ajándékozza meg barátnőjét Goethe derűjével. Óhaja teljesedett.

George Sand derűje nem szirupos kotyvalék. Időskori nyugalma abból az egyszerű, de döntő felismerésből fakadt, hogy a szenvedés ugyanúgy része az életnek, mint az örömök, s egészben véve érdemes élni. Az új nemzedék íróit, tudósait, akik szembefordultak a romantikával, a letűnt irány képviselőjéhez elsősorban ez a hatalmas, szélesen sugárzó életszeretet és élettisztelet vonzza. Az egyénisége. Harmóniájának titka. Idézzük őt magát Poncynak írt leveléből: *Az ember saját maga által lesz boldog, ha tudja, miként fogjon hozzá: legyen hajlandósága az egyszerűséghez, legyen benne bizonyos bátorság, bizonyos lemondás, szeresse a*

munkát, és mindenekelőtt legyen jó a lelkiismerete. Tehát a boldogság nem elérhetetlen ábránd, ebben most már biztos vagyok; a tapasztalat és az elmélkedés segítségével sok múlik rajtunk... Éljük hát az életet hálátlanság nélkül.

Saját érzelmi életéről őszintén beszélt a fiatal írónővel, Juliette Adammal, aki barátsággá mélyült ismeretségüket két könyvében is kamatoztatta.

Juliette Adam leírta megismerkedésüket. Levélben engedélyt kért Sandtól, hogy meglátogathassa. Párizsi otthonában kereste fel. A pályakezdő belépett a szalonba; alacsony asszony ült egy asztalnál, és kézmozdulattal hellyel kínálta. Cigaretta sodort, s úgy tetszett, hogy beszélni akar, de nem eredt meg a nyelve. A látogató megindultságában könnyekre fakadt, George Sand megölelte. Kapcsolatuk ezzel a némajelenettel kezdődött.

Juliette újságíró férjével együtt gyakori vendég Nohant-ban és Sand - talán pedagógiai céllal is - szükségét érzi, hogy viharos fiatalságát felidézve levonja a tanulságot: a teljességet hajszoló fiatal George Sand a korszellemnek is engedelmeskedett; a romantika művészvilága másként akart gondolkodni, érezni, élni, mint a polgárok. *...lefitymáltuk a partot, egyre csak a nagy vizekben akartunk úszni, a kifürkészhetetlen mélység felett. Távol a tömegtől, távol a partoktól, egyre messzebb, messzebb! Közülünk hányan vesztegették el magukat, hányan pusztultak el testestül-lelkestül? Akik nem voltak hajlandók odaveszni, akik küszködtek, azok visszavetődtek a partra, s a szilárd talajon olyanok lettek, mint a többiek, mert föld volt a lábuk alatt, s főként mert józan eszű vagy alázatos lelkű emberek közt voltak. Hányszor kaptam én erőre a földművesek közt, Nohant hányszor mentett meg és gyógyított meg Párizs után!*

Ítéletet mond maga felett, de önvád, keserűség nélkül: *A jósnak tisztán látó és megfontolt erénynek kell lennie, de bennem torlódó, viharos erő volt, amely szét akart áradni mindenáron. Mihelyt valaki nagy szánalmat keltett bennem, már megkapott. Rávettem magam az alkalmra, hogy jótekönykodhassam, oly elvakultan, hogy csaknem mindig ezzel idéztem fel a bajt.*

George Sand szigorú bírálóit lelki derűje háborította fel leginkább. Csakhogy Sand, talán mert oly egynek érzi magát a Természettel, a személyiség megújódását vallja, és hajdani énjére bölcs távol tartással tekint. *Isidora* című regényében mondja az egyik szereplő: *Az idős asszony, aki vagyok, nos az egy másik asszony, egy másik én, amely elkezdődik... Ez a nő nem ismeri hajdani tévelygéseimet. Nem ismeri, mert már nem tudná megérteni, s érzi, hogy képtelen volna újratekinteni őket. Helyrehozza mindazt a rosszat, amit az a másik elkövetett, s ráadásul megbocsátja, amit a másik önvádtól gyötörve nem bírt megbocsátani önmagának.*

*

George Sand önmagában folytatott revíziója a forradalomról már negyvennyolc végén elkezdődött. Történelmi elemzésében az ellenforradalmi erők felsorolása és megbélyegzése, a polgárság aggályai és értetlensége, a nép befolyásolhatósága mellett egyre nagyobb teret kap a forradalom vezetőinek széthúzása, az elvek tisztázatlansága, az irrealitás, az elvakultság. Régóta tudja: a történelem ritkán vagy talán soha nem engedi meg, hogy eszméink a beléjük vetett hit megtisztult formájában váljanak valóra. A Harmadik Köztársaságról, amely ellen Flaubert joggal mennydörög, ő úgy véli: *Nagyon polgári lesz és igen kis mértékben sem eszményi, de hát a kezdettel kell kezdeni. Nekünk, művészeknek nincs türelmünk. Rögest akar-nánk a théleme-i¹⁰ apátságot, de mielőtt azt mondanánk: Tégy, amit akarsz!, először azt kell tenni, amit lehet.*

¹⁰ Rabelais fantáziájában született, nőkből és férfiakkal álló közösség, amelynek minden földi jó osztályrészül jut. A francia nyelvben a kifinomult élvezetek színhelyének jelképe lett.

A Harmadik Köztársaságtól a hajdani forradalmár azt várja, hogy tartós kormánya legyen, küzdjön a nyomor és az analfabetizmus ellen, tegye lehetővé mindenki számára képességei kifejtését, állítson fel törvényszékeket, amelyek döntenek a munka és a tőke konfliktusaiban. Szocializmusát áthelyezte a ködös jövőbe, és a polgári radikalizmus céljait sorolja fel olyan teendőkként, amelyeket meg *lehet* valósítani.

III. Napóleon meghalt Angliában. *A Tuilériák alvajáróját*, ahogyan Sand nevezte, a száműzésben is kísértette a napóleoni legenda: visszatérésről ábrándozott. Halála után Sand cikket írt róla: *Kijátszott mindenkit, önmagát is. Fej vagy írást játszott... A Gondviselés eszközének képzelte magát, pedig csupán a véletlené volt.*

Jerôme Napóleon herceget, aki az excsászár halála után újjáéledni látja mindig is képtelen reményeit, leinti: *Őn azt írja, hogy még a politikában is megérthetnénk egymást; nem tudom, mert nem ismerem jelenlegi elképzelését a helyzetről, s nem tudom, mit remél Franciaország számára: vajon bajaink orvosságát egy gyermek személyében látná? Nem, ezt nem akarhatja. Jobban megértem a személyes becsvágyat, de jóllehet az Önét nagy intelligencia indokolja, rögtön szembe találná magát az özvegy és a gyermek pártjával. Összegezve: belátható időn belül képtelenségnek tartom, hogy a császárpártiak hatalomra jussanak.*

Hajdani barátai nagy része halott, egykori szerelmei közül csak Sandeau él; lakásában őrzi a rajzot, amelyet a Párizsba szabadult fiatal Aurore Dudevant készített róla, s ha megöregedve, kopaszon ott ül törzskávéházában, az emberek olykor felfigyelnek rá: - Az ott George Sand névadója.

Casimir is meghalt. A császárság összeomlása után III. Napóleon íróasztalán megtalálták a kérvényt, amelyben a Becsületrend keresztjéért folyamodott, hivatkozva „a történelem körébe tartozó családi szerencsétlenségeire...” „Az irodalmi életben George Sand néven ismert Aurore Dupin férjeként mint házastárs és családapa súlyos megpróbáltatásokat szenvedtem el...”

Solange az örökségéből és a szeretőitől kapott pénzből megvásárolta a Nohant-tól két mérföldre eső kastélyt, ahol nagybátyja, Hippolyte lakott haláláig. Sand nem örült a szomszédságnak, Maurice még kevésbé. Solange-ot megkérték, hogy bejelentés nélkül ne jöjjön látogatóba.

George Sand magatartását öregkorára természetes előkelőség jellemezte. A falu népe s az egész környék a nagyasszonyt tisztelte személyében. A konyhán nagy kondérban meleg étel várta a rászorulókat. A fiatal házasoknak és az újszülötteknek Nohant úrnője pénzt és ajándékot osztott. Születésnapján Maurice elsütötte az öreg ágyút, alkonyattól késő éjszakáig táncoltak a parkban a kastélybeliek és a falu népe. A hajdani lázadót szinte feudális nimbusz övezte.

*

1876 elején Sand befejezett egy regényt és szokásához híven máris belekezdett az újba, egy törvénytelen származású fiatal nő történetébe, aki egy előkelő főúr és egy kis színésznő viszonyából született. Maurice gróf, a marsall dédapa oly sok évvel halála után még mindig hasznos szolgálatot tett.

Nyáron még nagyokat úszott a kis folyó hideg vizében, nem törődve a reumatikus fájdalmakkal, amelyek néha annyira elővették, hogy jobb karját alig bírta mozgatni. Munkaereje alig csökkent, szokásos gyorsaságával rózta a sorokat, naponta tanította unokáit, a kis Aurore-ral Homéroszt olvasta. A téli hónapokban sokat betegeskedett, a *Théâtre Français*-ben felújított darabja bemutatójára sem utazott Párizsba. Flaubert-nek, aki beszámolt neki a nagy sikeréről, ezt írta: *Oly erős és ádázul tartós gyomorgörcseim voltak, hogy belekékültem. Jó lecke a*

testi fájdalom, ha a szellem szabadságát meghagyja. Az ember megtanulja elviselni és legyűrni. Persze akadnak csüggedt pillanatok, amikor elnyúlunk az ágyon; de én váltig arra gondolok, amit öreg plébánosunk mondott, ha a köszvény kínozza: Elmúlik vagy én múlok ki. És elégedetten nevetett a saját mondásán...

Epéjével fiatalok óta bajlódott, s időnként diétára fogta magát. A fájdalmak kora tavasszal gyakoribbá váltak, de a bántalmakat az évek múlásával járó természetes állapotnak tartotta. Meghökkenő, hogy a biológiában jártas Sand milyen félvállról vette a bajt.

Amikor az aggódó Maurice és felesége elhívták La Châtre-ból az orvost, Sand közölte vele, hogy bélműködése két hét óta erősen akadozik, úgyszólván megszűnt, de étvágya jó, és nem érzi magát betegnek. *Remélem, hogy még túljutok ezen a krízisen, és továbbra is piszkítom tintával a papirost azokra gondolva, akiket szeretek, írta levelében.*

A fájdalmak erősödtek, Sand párizsi orvosához fordult, akiben nagyon megbízott, s akitől nemrég tanácsot kért az ideggyulladásos Maurice és saját maga részére. Ez a levele azt bizonyítja, hogy végzetesnek sejtí a tüneteket. *Általános állapotom nem romlott le, és korom ellenére (hamarosan hetvenkettő leszek) nem érzem az öregség gyengeségeit. Lábam jó, látásom megjavult, álmom nyugodt, két kezem ugyanolyan biztos és ügyes, mint fiatalságomban. Ha nem szenvedek a kegyetlen fájdalmaktól, nyilván ezzel a lokalizált bajjal összefüggő jelenség lép fel: erősebbnek, szabadabbnak érzem egész lényemet, mint valaha. Régebben enyhe asztmám volt, most elmúlt. A lépcsőn ugyanolyan fürgén szaladok, mint a kutyám. De minthogy életfunkcióim egy része szinte teljesen elakadt, nem tudom, mi lesz, nem kell-e felkészülni rá, hogy valamelyik nap hirtelen eltávozzam. Szeretném azonnal megtudni, nehogy váratlanul érjen. Nem tartozom azok közé, akik lázadoznak az egyetemes élet végessége ellen, de gyógyulásom érdekében mindent megtennék, ami elő van írva, és ha volna egy napi szünet a fájások rohamaiban, Párizsba utaznék, hogy segítsen nekem továbbra is végezni feladatomat, mert érzem, hogy még hasznos vagyok enyéimnek.*

Másnap még készülő regénye, az *Albine* hetedik fejezetén dolgozott. Utolsó naplóbejegyzése nem árul el félelmet: *Az idő gyönyörű. Nem szenvedek erősen. Nagyot sétáltam a kertben. Tanítottam Lolót. Maurice egyik darabját olvasom újra...* Május 30-án olyan szörnyű fájdalmak jelentkeztek, hogy Maurice elhívta a helybeli idős orvost, azt a Papet doktort, aki hajdanában bizalmas tanúja volt Aurore Dudevant és Jules Sandeau szerelmi viszonyának. Papet bélelzáródást állapított meg, sürgős műtétet javasolt, de Sand a párizsi orvosa véleményében bízott. A Nohant-ba sürgőnyzött párizsi doktor sebész nélkül érkezett, és sérvet állapított meg.

Hamarosan nyilvánvaló lett a bélelzáródás. A has óriásira puffadt. A kínlódás sokáig tartott, a szívós szervezet ellenállt. Az orvosok a hasüregen át felszúrták az egyik felpuffadt belet, hogy könnyítsenek a szenvedésen. Sand nem vesztette el eszméletét a műtét alatt, arcáról patakozott a veríték. A haláláig hátralevő időben testét unos-untalan mosdatni, az ágyneműt cserélni kellett.

Megtiltotta, hogy fia bejöjjön hozzá: ne lássa őt visszataszító állapotban. Maurice levelet küldött Solange kastélyába: *Anyánk beteg, állapota súlyos. Ha akarsz, gyere.* Solange Párizsban volt, személyzete sürgőnyzött neki, azonnal indult Nohant-ba.

A parkban napokon át hallatszott a jajgatás. Solange hívására megjelent a helybéli plébános, abban a reményben, hogy a haldokló megtér az egyházhoz, de Sand nem vette fel az utolsó kenetet. A halála előtti éjjel azt ismételte: - Istenem, engedd, hogy meghaljak!

Hajnaltól halt meg, 1876. június 8-án. Délben az ebédlőasztalnál Solange foglalta el anyja helyét, s parancsokat osztogatott a cselédségnek. A halott bemocsokolt testét is ő mosta le, öltöztette fel, s éjszaka virrasztott a ravatal mellett. Az egyházi temetést ő követelte, Flaubert

nagy felháborodására; az összetört Maurice beleegyezett. Minthogy Sand a szentségek felvétele nélkül halt meg, és elváltan élt férjétől, a helybeli plébános a bourges-i érsekhez fordult engedélyért. Világhírű halottat földelnek el; az érsek azonnal megadta az engedélyt.

Maurice felocsúdott a kétségbeesés bénultságából, a halálhírt megsürgönyözte a barátoknak, gyászjelentést fogalmazott, amely a hozzátartozók nevében tudtul adta George Sand, Dudevant báróné elhunytát. Lina hiába tiltakozott, hogy anyósa soha nem tüntette fel a bárói rangot.

A temetés napján a holttestet felravatalozták a kastély nagytermében, majd helybeli parasztok vitték a templomba. A halottas menetben földművesek, kézművesek, lapjuk képviselőjében újságírók, Berry előkelőségei, Jérôme Napóleon herceg, a bankvezérré emelkedett Borie, az ifjabb Dumas, aki drága anyámnak szólította az élőt, s a temetés után méltatlankodott, hogy kimaradt a végrendeletből, és Flaubert, aki - Turgenyevnek írja - úgy rítt, mint egy borjú. A koporsót a parkban földelték el Maurice marsall lánya és Dupin ezredes mellett. A permetező esőben felolvasták Hugo levelét: „Halottat siratok és halhatatlant üdvözlök...” A szónokias pátoz nem illett a halotthoz. Renan egyszerűbben, szívhez szólóan búcsúztatta a „Temps”-ban: „Úgy érzem, halálával megfogytakozott az emberiség; mostantól fogva valami hiányozni fog szimfóniánkból, a század lantján elpattant egy húr.”

„Szegény drága asszony - írja a temetés után Flaubert a hazájába visszatért Turgenyevnek. - Aki úgy ismerte, mint én, tudja, mennyi nőiesség volt ebben a nagy emberben, hatalmas tehetségében milyen végtelen gyöngédség... Franciaország egyik híressége és páratlan dicsősége marad.”

GEORGE SAND FOGADTATÁSA A MAGYAR SZELLEMI ÉLETBEN

Ennek a monográfiának nem célja, terjedelme és jellege miatt nem is lehet célja teljes képet adni a Sand-művek magyar visszhangjáról, tehát csupán a legfontosabb mozzanatokra korlátozódunk.

Sand műveinek érzelmi és gondolati anyaga erősen foglalkoztatta reformkorunk nemzedékét. Széchenyi István „Napló”-jában említi, hogy olvasta a *Jacques*-ot, könyvtárában ezen a Sand-regényen kívül birtokában volt még az *Indiana* is. A *Lélia* tárgyalásakor szó esett róla, hogy Eötvös József mennyire értékelte ezt a művet.

Az Athenaeum 1838-ban a „Párisi levél”-ben a saint-simonistákkal kapcsolatosan Sandról is ír, a cikk szerzője Szalay László. A „Regélő Pesti Divatlap” értesít a „Revue Indépendante” megalakulásáról, amelyet „a genialis író néhány barátaival egyesülve hozott létre” és szűr egyet a „Revue des Deux Mondes”-on, a cikk írója szerint a folyóirat sokat veszített tekintélyéből és hatásából, amióta Sand megvált tőle. Ez a folyóirat három részből álló cikksorozatot közölt hazánkról 1847-ben „Études sur la Hongrie” címmel. A *Világ* 1840-ben megállapítja: „Sand György most tökéletesen a communisták részére hajlik.”

„Heine vagy Sand, Sue vagy Lamennais hatása a magyar írókra kétségkívül növelte készségüket nemcsak a világ dolgainak új típusú végiggondolására, hanem az új típusú gondolatok művészi kifejezésére is”, szögezi le Pándi Pál „Kísértetjárás Magyarországon” című munkájában.

A felsorolt négy alkotó közül Sand foglalkoztatta leginkább a köztudatot, érthető okokból főként a nőket, hiszen a nő érzelmi jogait hirdető regényei a negyvenes évek elején magyarul is megjelentek. Hatása a divatra is kiterjedt (rövidre vágott haj, cigaretta) köztudott, hogy Szendrey Júlia is rövid frizurát viselt, s az „erdődi George Sand” szerepében tetszelgett.

Franciaországban Sand híveinek vagy támadóinak tábora többé-kevésbé világnézeti állásfoglalást is jelentett. Hazánkban bonyolultabb a helyzet. A „Tudománytár” 1841-ben tájékoztatja olvasóit Sand munkásságáról és részletesen foglalkozik a *Mauprat*-val. Felismeri Sand tehetségét, méltatja a regényt, de kárhoztatja íróját, hogy „szabad hölgygé lett”, s ebben a szellemben ír a nők helyzetéről.

Ez a kettősség jellemzi Petőfi nézeteit is George Sandról. Többször hivatkozik Sandra, mint olyan íróra, akinek művei elválaszthatatlanul összefonódtak a kor szocialista áramlataival. Vachott Sándorné szerint elragadtatással szólt „a franciák nagy szabadelvű írónőjéről”, de kifogásolja, hogy nő léte a társadalom kemény bírálatára vállalkozik. „Útlevelei”-ben így ír Sandról: „George Sand az új világ csodája, és én bámulom, talán imádom is, de nem szeretem. Ő, mint a mészáros a marha böndőjét, fölhasítja a társadalmat, hogy megmutassa belsejének egész rondaságát, és azt kiáltja: így nem maradhat!... oh, ez merész, dicső, nagy munka, de férfinak való, nem asszonynak. Regényeinek olvasásakor mindig megzavar a gondolat, ha eszembe jut, hogy ezeket egy asszony írta, s szinte kedvetlenül teszem le. Ha már munkás az asszony, jó, hadd főzzön a konyhában, hadd gyomláljon a kertben...”

Az 1843-ban magyar nyelven megjelent *Indiana* fordítója, Récsi Emil a regényhez írt előszavában meggyőződéstől vagy előrelátástól vezetve fejtegeti a házasság szentség voltát, s miután ez ügyben elmarasztalta Sandot, rátér a regény dicséretére.

Kétségtelen, hogy a negyvenes években igényes magyar olvasótábora lett volna Sand utópista szocialista regényeinek, de a kiadók óvakodtak olyan vállalkozásba bocsátkozni, amelyet a cenzúra eleve megghiúsít. Jósika Miklós egyik leveléből tudjuk, hogy foglalkozott a *Mauprat* magyarra fordításának gondolatával, de a cenzúratörvény miatt letett a tervről.

A *Lélia* 1842-ben, az *Indiana* a következő esztendőben, a *Metella* és a *Leone Leoni* 1844-ben jelent meg - valamennyi Kolozsvárott, de a társadalmi ellentéteket vádolva ábrázoló, a szociális problémákat bátran felvető Sand-művek fordítása a sajátos magyar körülmények miatt elakadt. A nagy regények közül a *Consuelo*-t 1875-ben ismerhették meg a magyar olvasók, a *Mauprat* 1927-ig váratott magára, s *A megszelídült farkas* címmel jelent meg. Sand némileg szirupos regényeit s egyik-másik népi tárgyú írását azonban szívesen közölték a kiadók nyilván a kevésbé igényes közönségnek szánva.

George Sand irodalmi rehabilitációja előtt két évtizeddel Ady cikket írt róla a „Budapesti Hírlap”-ban „Egy irodalmi ünnep” címmel abból az alkalomból, hogy George Sand születésének századik évfordulóján felavatták szobrát a Luxembourg kertben. „A kicsi, fehér, művésztelen” szobor leleplezésére a kultuszminiszter nem jelent meg, helyettest küldött, az ünnep gondozását vállaló főváros megfélekezett feladatáról, alig kétszáz ember verődött össze, s az egyetlen nagy koszorút Prága küldte.

Az ötvenes évek derekán elkezdődik nálunk George Sand reneszánsza. Az átértékelést Gyergyai Albert tanulmányai s a *Mauprat*, *A kis Fadette* és *A talált gyerek*, a *Consuelo* és a *Rudolstadt grófné* magyar nyelvű kiadásai jelzik.

BIBLIOGRÁFIA

GEORGE SAND MŰVEI

Oeuvres complètes (Paris, 1897, Calmann-Lévy)

Correspondance entre G. Flaubert et G. Sand (Paris, 1904, Calmann-Lévy)

Oeuvres autobiographiques (Paris, 1970-71, Gallimard, Pléiade, Georges Lubin gondozásában)

Correspondance (Paris, Classiques Garnier, huszonkét kötetre tervezett sorozatban, Georges Lubin gondozásában)

GEORGE SAND MŰVEI MAGYARUL

Lélia. Kolozsvár, 1842. Barrané-Stein. Ford.: Récsi Emil

Indiana. Kolozsvár, 1843. Barrané-Stein. Ford.: Récsi Emil (Francia Regénycsarnok)

Metella. Kolozsvár, 1844. Barrané-Stein. Ford.: Bíró Miklós (Francia Regénycsarnok)

Mont-Revèche. Pest, 1853. Ford.: Récsi Emil (Regénycsarnok)

A tiicsök. Népregény a falusi életből. Pest, 1857. Wodianer. Ford.: Fekete Soma. (Legújabb Külföldi Regénycsarnok)

Egy szegény lány története (Villemer marquis). Pest, 1861. Hartleben. Ford.: Ács Antal.

A tudós neje (Valvèdre). Pest, 1863. Emich ny. Ford.: Toldy István

Antónia. Pest, 1863. Kisfaludy Társaság. Ford.: Greguss Ágost

A hó-ember. Pest, 1864. Lauffer. Ford.: Szász Gyula

A pokolgép. Pest, 1865. Kertész nyomda. Ford.: Aranka

Consuelo. Budapest, 1875. Franklin. Ford.: Zomborfalvy

Flamarande. Budapest, 1875. Athenaeum. Ford.: nincs feltüntetve

Jenny húgom. Kolozsvár, 1875. Stein. Ford.: Júlia

A percemonti várkastély. Kolozsvár, 1876. Stein. Ford.: Júlia

Marianna. Kolozsvár, 1876. Stein. Ford.: Júlia

A kis Grisette. Budapest, 1876. Athenaeum. Ford.: Csukássi Józsefné

Az Ördögmocsár. Budapest, 1877. Franklin. Ford.: Csukássi József (Olcsó Regénytár)

Césarine. Kassa, 1877. Maurer. Ford.: Rózsaági Antal

Leoni Leon. Budapest, 1878. Franklin. Ford.: Visi Imre

A hóember. Az ifjúság számára átdolgozta De Gerando Antónia. Budapest, 1881. Légrády

Saint-Julien gróf. Budapest, 1889. Király, Hungária ny. Ford.: Kövér Ilma

Indiána. Budapest, 1890. Franklin. Ford.: Récsi Emil (Olcsó Könyvtár)

Jacques. Budapest, 1922. Hellner Nyomda. Ford.: Györy Károly (Világirodalmi Könyvtár)

Leoni Leo. Budapest, 1917. Singer és Wolfner. Ford.: Kéméndyné Novelty Elza

Ők ketten. Budapest, 1921. Franklin. Ford.: Komor Zoltán. (Olcsó Könyvtár)

George Sand Vallomásai. Budapest, 1923. Hajnal. Ford.: Pogány Elza

A megszelídült farkas (Mauprat). Budapest, 1927. Dante. Ford.: Havas József

Az ördögmocsár. Budapest, 1928. Hellas. Ford.: nincs feltüntetve (Érdekes Regények 11.)

A senkigyerek. Budapest, 1929. Ford.: Szentmihályi Lajos (Színes Regénytár 19.)

A kis párizsi lány. Budapest, 1929. Színes Regénytár Kiadóvállalat. Ford.: Gara Mihály

A kis Fadette. Budapest, 1929. Singer és Wolfner. Átdolg.: Dániel Anna. (Színes Regénytár)

Egy ódon vár története. Budapest, 1930. Ford.: Szegedy Ila. (Tolnai Regénytár)

Félúton háztűznézőbe. Budapest, 1942. Soóky Könyvkiadó. Ford.: Vadász Lajos

Mauprat. Budapest, 1955. Szépirodalmi Kiadó. Ford.: Szávai Nándor, előszó: Gyergyai Albert

A talált gyerek. Ford.: Eckhardt Ilona - *A kis Fadette* - Ford.: Dániel Anna. Budapest, 1965. Európa. (Kisregények)

Consuelo. Budapest, 1967. Európa. Ford.: Szávai Nándor

Rudolstadt grófné. Budapest, 1971. Európa. Ford.: Szávai Nándor

IRODALOM GEORGE SANDRÓL

Adam, J.: *Mes sentiments et nos idées avant 1870*. Párizs, 1905. Lemerre

Alcan, F.: *George Sand. Europe* 1978. márciusi száma

Alquier, A.: *George Sand*. Párizs, 1973. Charron

Caro, E.: *George Sand*. Párizs, 1887. Hachette

Dolléans, E.: *George Sand*. Párizs, 1953. Éditions Ouvrières

Doumic, R.: *George Sand*. Párizs, 1909, Perrin

Fischer, E.: *A romantika lényege*. Bp. 1964., Gondolat

Goncourt, E. és J.: *Journal des Goncourts*. Párizs, 1888. Charpentier

d'Haussonville, G.: *George Sand*. Budapest, 1879, Olcsó Könyvtár

Hommages à George Sand. Párizs, 1969, Presses Universitaires

Jordan, R.: *George Sand*. London, 1976, Constable

Karenine, W.: *George Sand, sa vie, ses oeuvres*. Párizs, 1899, Plon

Larnac, J.: *George Sand révolutionnaire*. Párizs, 1848, Édition d'Hier et d'Aujourd'hui

Lubin, G.: *Dossier George Sand*. In: *Romantisme*, 1976. 11. sz.

Mallet, F.: *George Sand*. Párizs, 1976, Grasset

Maurras, Ch.: *Les amants de Venise*. Párizs, 1926, Flammarion

Maurois, A.: *Lélia ou la vie de George Sand*. Párizs, 1952, Hachette

Musset, A. de: *Confession d'un enfant du siècle*. Párizs, 1881. Charpentier

Musset, A. de: *Contes et nouvelles. Le merle blanc*. Párizs, 1908. Lemerre

Pailleron, M.-L.: *George Sand et les hommes de 1848*. Párizs, 1953. Grasset

Paz, M.: *La vie d'un grand homme, George Sand*. Párizs, 1948, Corr  a

Pirotte, H.: *George Sand*. Párizs-Gembloux, 1980, Duculot.

Poli, A.: *L'Italie dans la vie et l'oeuvre de George Sand*. Párizs, 1960. A. Colin

Ragon, M.: *Histoire de la littérature prolétarienne en France*. Párizs, 1974, Albin-Michel

Salomon, P.: *George Sand*. Párizs, 1953, Hatier

Sainte-Beuve, Ch. A.: *Causeries du lundi*. Párizs, 1851, Garnier frères

S  dergard,   .: *Essais sur la création littéraire de George Sand d'après un roman remanié: Lélia*. Uppsala, 1962

St  lting, C.: *Aspects de la critique sociale dans l'oeuvre de George Sand*. Augsburg, 1979, Blasaditsch VII

Thomas, E.: *George Sand*. Párizs, 1959,   ditions Universitaires

Thomson, P.: *George Sand and the Victorians*. New York, 1977. Columbia University

Toesca, M.: *Un autre George Sand*. Párizs, 1949, Plon

Tricotel, L.: *Comme deux trouhadours*. Párizs, 1977, Société d'  ditions d'Enseignement Supérieur

Vernois, P.: *Le roman rustique de George Sand    Ramuz*. Párizs, 1962. Nizet

Vincent, L.: *Le Berry dans l'oeuvre de George Sand*. Párizs, 1919, Champion

GEORGE SANDRÓL MAGYARUL:

Balassa Péter: In: *A sz  nev  lt  z  s*. Essz  k. Bp. 1982. Sz  pirodalmi

Dániel Anna: *N  k a t  rt  nelemben - George Sand*. Bp. 1980. Kossuth

Gyergyai Albert: *Mauprat*. Előszó. Budapest, 1959, Szépirodalmi

Gyergyai Albert: In: *Késői tallózás*. Budapest, 1975, Szépirodalmi.

Horváth Károly: *A romantika lényege*. Bevezető tanulmány. Bp., 1965, Gondolat

Pándi Pál: *„Kísértetjárás” Magyarországon*. Budapest, 1972, Magvető